TATAR MANUAL

AMERICAN COUNCIL OF LEARNED SOCIETIES

Research and Studies in Uralic
and Altaic Languages

Project No. 43

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts

with

A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

This text was developed pursuant to a contract between the United States Office of Education and the American Council of Learned Societies and is published with the permission of the United States Office of Education.

June, 1961

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts
with
A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

Indiana University Publications
Uralic and Altaic Series, Vol. 25

Published by
Indiana University, Bloomington
Mouton & Co., The Hague, The Netherlands
1963

494.5
P81t

INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Graduate School

URALIC AND ALTAIC SERIES

Volume 25

Copyright © 1963 by Indiana University
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm, or any other means without the permission of the publishers

Composed at the

Indiana University Research Center in

Anthropology, Folklore, and Linguistics

All orders from the United States of America and from

Canada should be addressed to the

Editor, Uralic and Altaic Series, Rayl House,

Indiana University, Bloomington, Indiana

Orders from all other countries should be sent to

Mouton & Co., Publishers, The Hague, The Netherlands

Library of Congress Catalog Card Number: 63-63142

Printed in the United States of America

PREFACE

The present book is designed as a manual of the Tatar language. It consists of three parts. Part one contains a descriptive grammar written along the same lines as my Buriat Grammar (Indiana University Publications, Volume 2 of the Uralic and Altaic Series, Bloomington, Indiana, 1960) which follows, in plan and method, the Hungarian Grammar by Robert A. Hall, Jr. (Vol. 20, No. 4, Suppl. to Language, Journal of the Linguistic Society of America, Language Monograph No. 21, 1944).

I take the opportunity to mention that I discussed some problems of Tatar phonology with Professor Shirō Hattori, and I am glad to state that he accepts my treatment of Tatar i, ü, u [ī, ǖ, ū] which occur in final position and in non-first syllables as /ey, ew, ïw/ respectively.

The second part contains a number of original texts given with the purpose of providing material for reading and translation. The texts were taken from manuals for Tatar high schools. Bibliographical details are given on p. 133. It should be pointed out that some texts display that specific political and ideological orientation which is characteristic of Soviet literature, particularly of Soviet school books. It should be emphasized that their inclusion does not mean approval of their ideological contents.

The texts are followed by a glossary which does not exhaust the Tatar vocabulary but contains only such words which occur in the texts.

In conclusion, it should be stated that previous knowledge of Turkish, although not obligatory, will be very helpful to students of Tatar.

When this book had already been printed the following important publications became available to the author:

Burnaševa, S. L., "Nekotorïe voprosï leksiki tatarskogo yazïka", Issledovaniya po sravniteľnoy grammatike tyurkskix yazïkov IV, Leksika, Moskva, 1962, pp. 115-28.

Dmitriev, N. K., Stroy tyurkskix yazïkov, Moskva, 1962. (Contains a number of articles on various problems of Tatar).

Gazizov, R. S., Tatarskiy yazïk (Dlya samostoyateĺno izučayuščix), Kazań, 1960.

Nicholas Poppe

TABLE OF CONTENTS

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR 1

0. Introduction 3

1. Phonology 8
   1.1. The phonemes 8
   1.2. The vowel phonemes 8
   1.3. The consonant phonemes 10
   1.4. Juncture 14
      1.41. Compound juncture 14
      1.42. Stress 14
   1.5. Morphophonemic alternations 15
      1.51. Vocalic harmony 15
      1.52. Vowel alternations 17
      1.53. Internal sandhi 18
   1.6. Orthographical representation of the phonemes . . 19

2. Inflection 29
   2.1. Substantive inflection 29
      2.11. Basic form of the substantive 29
      2.12. The derivational suffix 29
      2.13. The concrete-relational suffixes 30
      2.14. The pure-relational suffixes 34
         2.141. The functions of the pure-relational suffixes 35
         2.142. Paradigms 38
         2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems 40
      2.15. The predicative suffixes 50
      2.16. The postpositions 51
   2.2. Pronoun inflection 53
      2.21. The inflection of the personal pronouns . . . 53
      2.22. The demonstrative pronouns 55
   2.3. Verb inflection 57
      2.30. Categories 57
      2.31. The stems 58
      2.32. The personal endings 58

2.33. The finite forms 59
2.34. The simple tenses 59
2.341. The past tense 60
2.342. The conditional 61
2.343. The imperative 62
2.35. The verbal nouns 65
2.351. The first noun of action 65
2.352. The noun of the actor 66
2.353. The second noun of action 67
2.354. The noun of intention 67
2.355. The noun of possibility 67
2.36. The participles 68
2.361. The past participle 68
2.3611. Past tense 69
2.3612. Gerund in /-gÄnčE/ 69
2.362. The present participle 69
2.3621. Present tense 70
2.3622. Participle of necessity 70
2.363. The first future participle 71
2.3631. Future tense 72
2.364. The second future participle 73
2.37. The gerunds 75
2.371. The first present gerund 76
2.372. The second present gerund 76
2.373. The past gerund 77
2.374. The future gerund 77
2.38. Defective verbs 78

3. Form- and Function-Classes 80
3.0. Parts of speech 80
3.1. Nouns 80
3.2. Adjectives 82
3.21. Interrogative adjectives 82
3.22. The negative adjectives 82
3.23. The numeral adjectives 82
3.3. The pronouns 83
3.4. The verbs 83
3.5. The adverbs 83
3.6. The postpositions 84
3.7. The conjunctions 84
3.71. Coordinating conjunctions 84
3.72. Subordinating conjunctions 85
3.8. The particles 85
3.81. Postpositional particles 85

3.82. Prepositional particles 86
3.83. Interjectional particles 86

4. Word-Formation 88
4.0. Suffixation and composition 88
4.1. Nouns 88
4.11. Nouns from nouns 88
4.12. Nouns from adjectives 89
4.121. Nouns from numeral adjectives 89
4.13. Nouns from verbs 89
4.14. Compound nouns 91
4.141. Coordinate composition 91
4.142. Subordinate composition 91
4.2. Adjectives 91
4.21. Adjectives from nouns 91
4.22. Adjectives from pronouns 92
4.23. Adjectives from adjectives 92
4.231. The comparative 92
4.232. The diminutive adjectives 92
4.233. Adjectives from numerals 93
4.24. Adjectives from verbs 93
4.25. Adjectives from adverbs 94
4.26. Compound adjectives 94
4.261. Coordinate composition 94
4.262. Subordinate composition 95
4.3. Verbs 96
4.31. Verbs from nouns 96
4.32. Verbs from adjectives 96
4.321. Verbs from numeral adjectives 96
4.33. Verbs from adverbs 96
4.34. Verbs from interjectional particles 97
4.35. Verbs from verbs 97
4.351. Passive and reflexive verbs 97
4.352. Reciprocal verbs 98
4.353. Factitive verbs 98
4.354. Frequentative verbs 100
4.36. Compound verbs 101
4.361. Subordinate composition 101
4.37. Compound tenses. 102
4.371. Conditional + auxiliary verb 103
4.372. Imperative + auxiliary verb 103
4.373. Participle-compounds 103
4.374. Gerund-compounds 104
4.4. Adverbs 105

4.41. Pure-relational forms 105
4.42. Special suffixes 105
4.421. Adverbs of manner 105
4.422. Interrogative adverbs 107
4.423. Adverbs of time 107
4.43. Compound adverbs 107
4.431. Coordinate composition 108
4.432. Subordinate composition 108
4.44. Comparison of adverbs 108

5. Phrase-Structure 109
5.0. Phrase 109
5.01. Coordinate and contrastive phrases 109
5.1. Nominal phrases 112
5.11. Attribute + head 112
5.111. Attribute in the nominative 112
5.112. Possessive phrases 114
5.12. Head + attribute 115
5.2. Adjectival phrases 116
5.21. Attribute + head 116
5.3. Pronominal phrases 117
5.4. Adverbial phrases 117
5.41. Attribute + head 117
5.42. Head + attribute 118
5.5. Postpositional phrases 118
5.6. Verbal complement 118
5.61. Equational complement 118
5.62. Direct object complement 119
5.63. Adverbial complement 119

6. Clause-Structure 122
6.0. Clause 122
6.1. Full clauses 122
6.11. The predicate 122
6.12. The subject 123
6.121. Agreement between subject and predicate 123
6.122. Equational clauses 123
6.123. Lack of agreement 123
6.124. Compound subjects 124
6.125. Pause (||) 124
6.2. Types of intonation and clause-structure 125
6.21. Declarative clauses 125
6.211. Normal order 125

6.212. Inversion 125
6.213. Negative clauses 126
6.22. Interrogative clauses 126
6.23. Exclamatory clauses 127
6.3. Minor clauses 127
6.31. Fragmentary clauses 127
6.32. Interjectional clauses 127
6.4. Combination of clauses 128
6.41. Coordinate clauses 128
6.411. Without conjunctions 128
6.412. With conjunctions 128
6.42. Subordination 129
6.421. Direct discourse 129

II. TEXTS 131

III. GLOSSARY 193

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR

0. INTRODUCTION

0.1. The Tatar (Kazan Tatar or Volga Tatar) language is one of the Turkic languages and belongs to the north-western branch (called also the Kïpčak branch)[1] of the Turkic language family. The Tatars call themselves Tatar and their language the Tatar language /tatar tele/.

The Tatar language is spoken by almost 5 million people (to be exact, 4,969,000 people) in the Autonomous Tatar Soviet Republic of the USSR, in many regions along the river Volga, and in many areas of Western Siberia.

There are three main dialects of the Tatar language: 1. the Central dialect which is spoken by almost 1,500,000 people in the Tatar Republic; 2. the Western dialect (or Mišär) which is spoken in the Volga region outside the Tatar Republic, i.e., mainly in the regions (oblasť) of Gořkiy, Tambov, Voronež, Ryazań, Penza, Kuybïšev, Saratov, and Orenburg; 3. the Eastern dialect which is spoken by 100,000 people in Western Siberia (the Tatars of Baraba, Tomsk, Tyumeń, Išim, Yalutorovsk, on the rivers Irtïš, Tobol, Tara, etc.).

Besides, there are several mixed dialects: 1. the Astraxań dialect which is spoken by almost 45,000 people; 2. the Kasimov dialect which is spoken by 5,000 people in the Kasimov district; 3. the Tepter dialect which is spoken by almost 300,000 Tatars in Perḿ, Glazov, and in the Baškir Autonomous Soviet Republic; and 4. the Ural dialect which is spoken by approximately 110,000 baptized Tatars in the Verxne-Urałskiy (i.e., the Upper Ural) district.

The literary language is based on the Central dialect which serves as the standard language. It uses since 1938 the Cyrillic alphabet. The literary language of the pre-revolutionary period, i.e., prior to 1917, had developed from the written language of the Golden Horde. The latter had developed under a strong Uighuric influence which was superceded, at a later period, by the Čagatay language, i.e., the literary language of Central Asia.

0.2. The Tatar language is well known and there exists an extensive literature on it.

A. Bibliographies

Benzing, J., Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie, Wiesbaden, 1953, p. 105 f.

Loewenthal, R., The Turkic Languages and Literatures of Central Asia, s'Gravenhage, 1957.

Thomsen, K., "Das Kazantatarische und die westsibirischen Dialekte Philologiae Turcicae Fundamenta, Ediderunt Jean Deny, Kaare Grønbech +, Helmut Scheel, Zeki Velidi Togan, Tomus primus, Aquis Mattiacis apud Franciscum Steiner, A. D. MCMLIX, p. 407 f.

B. Grammars

Bálint, G., Kazáni- tatár nyelvtanulmányok I-III, Budapest, 1875-77.

Burghardt, I., Studien zur Grammatik des Kazan-Tatarischen, Marburg, 1948.

Gazizov, R. S., Sopostaviteĺnaya grammatika tatarskogo i russkogo yazïkov, Kazań, 1959.

Kurbangaliev, M. i Gazizov, R., Opït sistematičeskoy grammatiki tatarskogo yazïka, Kazań, 1931.

Ramazanov, S. häm Xismatullin, X., Tatar tele grammatikasï, Fonetika häm morfologiya, Ĵideellïk häm urta mäktäplärneŋ 5-6nčï klasslarï öčen däreslek, Kazan, 1954.

Ramazanov, S., Xismatullin, X. häm Saykin, S., Tatar tele grammatikasï, Fonetika häm morfologiya, Ĵideellïk häm urta mäktäplärn 5-6nčï klasslarï öčen däreslek, Kazan, 1958.

Xangildin, V. N., Tatar tele grammatikasï (Morfologiya buenča očerklar), Kazan, 1954.

__________, Tatar tele grammatikasï (Morfologiya häm sintaksis), Kazan, 1959.

Velidi, Ĵ., Tatar teleneŋ grammatikasï, Kazan, 1919.

C. Phonology

Bayčura, U. Š., Zvukovoy sostav tatarskogo yazïka, čast́ I, Izdanie Kazanskogo Universiteta, Kazań 1959; č. II, 1960.

Bogorodickiy, V. A., "O kornevom vokalizme i ego izmeneniyax v kazanskotatarskom dialekte", Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedeniya (abbr. VNOT) 8 (1928), p. 112 f.

__________, "Kratkiy očerk fiziologii zvukov reči", Vvedenie v tatarskoe yazïkoznanie, Kazań 1953, p. 22 f.

__________, "Xarakteristika zvukovogo sostava v kazanskom govore tatarskogo yazïka v sootnošenii s zvukovoy sistemoy russkogo yazïka", ibid., p. 38 f.

__________, "Fonetika, Tatarskaya orfografiya na russkoy osnove v ee istorii", ibid., p. 73 f.

__________, "Sravniteĺnïy očerk tatarskogo vokalizma i konsonantizma", ibid., p. 82 f.

__________, "Zakonï singarmonizma v tyurkskix yazïkax", ibid., p. 117 f.

Isxakov, F. G., "Ob otdeĺnïx fonemax tatarskogo yazïka", Issledovaniya po sravniteĺnoy grammatike tyurkskix yazïkov, Čast́ pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, p. 217 f.

__________, "Obščaya xarakteristika tyurkskogo vokalizma", ibid., p. 53 f.

__________, "Zakonï slovesnogo udareniya v tatarskom yazïke", ibid., p. 329 f.

Isxakov, F. G. i Paĺmbax, A. A., "Beglïe glasnïe v tatarskom i nekotorïx drugix tyurkskix yazïkax", ibid., p. 208 f.

Kraelitz-Greifenhorst, Fr. von, "Studien zur Lautlehre der kazantatarischen Sprache", Archiv Orientální 2 (1930), p. 443 f.

Polivanov, E. D., Fonetičeskie osobennosti kasimovskogo dialekta, Moskva, 1923.

Šaraf, G. A., "Palyatogrammï zvukov tatarskogo yazïka sravniteĺno s russkimi", VNOT 7 (1927), p. 65 f.

Šaraf, G. A., "Sonornaya dliteľnosť tatarskix glasnïx", VNOT 8 (1928), p. 180 f.

Weil, G. H., Tatarische Texte, Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt, Berlin, 1930.

D. Dictionaries

Katanov, N., Tatarsko-russkiy slovaŕ, Orenburg, 1912.

Korbangaliev, M. i Gimadiev, M., Russko- tatarskiy slovaŕ, Kazań, 1941.

Kurbangaliev, M., Gazizov, R. i Kuleev, I., Tatarsko-russkiy slovaŕ, Kazań, 1927; second edition: Kazań, 1931.

Nogaybek, G., Amirxan, F. i dr., Russko-tatarskiy slovaŕ, Pod redakciey M. Kurbangalieva, M. Fazullina i dr., Kazań, 1938.

Ostroumov, N., Tatarsko-russkiy slovaŕ, Kazań, 1892.

Rusča-tatarča awïl xuǰalïgï terminnarï süzlege, Kazan, 1939.

Tatarsko-russkiy slovaŕ, Soderžit okolo 20,000 slov, Kazanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Institut Yazïka, Literaturï i Istorii, Kazań, 1950.

Validov, Z., Polnïy tolkovïy slovaŕ tatarskogo yazïka, Kazań, 1927.

Voskresenskiy, L., Russko-tatarskiy slovaŕ, S predisloviem o proiznošenii i ėtimologičeskix izměneniyax tatarskix slov, Kazań, 1894.

E. Works on various subjects

Axmarov, G. A., "O yazïkě i narodnosti mišarey", Izvěstiya Obščestva Arxeologii i Ėtnografii 19 (1903), p. 91 f.

Baskakov, N. A., Tyurkskie yazïki, Moskva, 1960.

Bogorodickiy, V. A., Ėtyudï po tatarskomu yazïkoznaniyu, Kazań, 1933.

Bogorodickiy, V. A., "Morfologiya, Vstupitelńie zamečaniya: Osnovnïe morfologičeskie processï v yazïke; O častyax reči", Vvedenie v tatarskoe yazïkoznanie, Kazań, 1953, p. 133 f.

__________, "Imya suščestvitelńoe: Sklonenie (prostoe i prityažatelńoe) i sravnitelńïy očerk padežnïx okončaniy tatarskogo yazïka", ibid., p. 143 f.

__________, "Sravnitelńïy obzor ličnïx mestoimeniy", ibid., p. 165 f.

Brynjovskiy, M., Orts- und Zeitbestimmungen im Wolga-Tatarischen, Marburg, 1948.

Halasi Kun, T., "Monuments de la langue tatare de Kazan", Analecta Orientalia Memoriae A. Csoma de Körös dedicata, Budapest, 1947, p. 138 f.

Katanov, N., Materialï k izučeniyu kazansko-tatarskago narěčiya I-II, Kazań, 1898.

Malov, S. E., "Iz poězdki k mišaryam, O narěčii mišarey čistopoĺskago uězda", Suppl. to Učenïya Zapiski Kazanskago Universiteta 71:4 (1904).

Pelissier, R., "Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjemnikov des Gouvernements Tambov", Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, n°18 (1918).

Notes

1. Kïpčak or Kuman (Polovetsian) still spoken in the XIV century A.D. is the oldest representative of this branch which can be subdivided into three subdivisions: 1. Kuman (now extinct), Karaim, Kumïk, Karačay-Balkar, and Crimean Tatar; 2. Volga Tatar and Baškir; 3. Nogay, Kara-Kalpak, and Kazax.

1. PHONOLOGY

1.1. Tatar has the following phonemes: /i, e, ä, ü, ö, ï, a, u, o; p, t, k, b, d, g, m, n, ŋ, f, s, z, š, ž, x, č, ǰ, r, l, ?, h, y, w/ and, in Russian loan words /v, c/.

1.2. The Vowel Phonemes

The phonemic transcription is given here and elsewhere in slant lines //; the phonetic transcription used in Turkic linguistics is within square brackets [ ].

For reasons which will become obvious *infra*, the division into front and back vowel phonemes is of particular importance, although all allophones of front vowel phonemes are not front but some of them are centralized.

The vowel phonemes are, further, classified into high, mid (to be exact, mid-high), and low; in unrounded and rounded.

The original Tatar vowel phonemes display the following oppositions:

1°. Front *versus* back: /i, e, ä, ü, ö/ *versus* /u, ï, o, a/;

2°. High *versus* mid *versus* low: /i, ü, u/ *versus* /e, ö, ï, o/ *versus* /ä, a/;

3°. Unrounded *versus* rounded: /i, e, ä, ï, a/ *versus* /ü, ö, u, o/.

The opposition of fully articulated vowels to reduced vowels which is found in many grammars by native authors is non-phonemic because all mid (to be exact, mid-high) vowel phonemes, i. e., /e, ö, ï, o/ are reduced. The reduced character of these vowels is a general feature of all mid (mid-high) vowel phonemes.

The interrelationships of the original Tatar vowel phonemes can be represented in the table on the following page.

The assymetry of the vowel-phoneme system manifests itself in that there is no back unrounded correlate for the front unrounded phoneme /i/. There are also fewer rounded vowel phonemes than there are unrounded.

	Front		Back	
	Unrounded	Rounded	Unrounded	Rounded
High	/i/	/ü/		/u/
Mid	/e/	/ö/	/ï/	/o/
Low	/ä/		/a/	

A characteristic feature shared by all vowel phonemes is that the vowels in word-initial position have, to use a term borrowed from native grammarians, a "hard incursion", i.e., a hamzah, a glottal catch or a glottal stop [ʔ] which is, however, non-phonemic and, therefore, unmarked: /at/ [ʔåt'] "horse". The vowel phonemes /i, ü, u/ do not occur, in native words, in final position and in all non-first syllables. The vowel [i] is therefore an allophone of /əy/. Likewise, [ü] and [ū] in the same positions are allophones of /əw/ and /ïw/ respectively.

1.21. The vowel phonemes are:

/i/ [i] high, front, unrounded, close, less tense than German [i], rather close to English ea in heat: /min/ "I"; /sin/ "thou".

/e/ [ə] mid (mid-high), front, centralized, lax, acoustically resembling the Engl. unaccented e in a syllable preceding an accented syllable, e.g., Engl. select: /eš/ [ʔəš] "work"; /tel/ [t'əl] "tongue, language".

/ä/ [ä] low, front, unrounded, acoustically resembling Engl. ai in hair: /här/ "every, each"; /häm/ "and"; /täkä/ "buck".

/ü/ [ɯ] high, front, centralized, rounded, acoustically resembling Swedish and Norwegian u in hus "house": /süz/ [sɯz] "word"; /kül/ [k'ɯl] "lake".

/ö/ [θ̈] between mid (mid-high) wide-round and high-front wide-round, centralized; lax, reduced, somewhat resembling Engl. unaccented e before r, e.g., baker: /tön/ [t'θ̈n] "night"; /kön/ [k'θ̈n] "day".

/ï/ [ə̂] mid (mid-high), back, wide, lax, greatly reduced, the back correlate of /e/; acoustically resembles the Russian ы /ï/ but differs from the latter in that

it is a mid (mid-high) and back vowel, whereas Russian /ï/ is a centralized unrounded vowel and higher than Tatar /ï/; being greatly reduced, /ï/ sounds like Russian a or o in a syllable following an accented syllable, e.g., like in Russ. /xolod/ [xóɫɐt] "cold": /ïm/ [ʔə̈m] "gesture"; /ïlïs/ [ʔə̈ɫə̈s] "needle of a pine".

/a/ [a] low, back, wide; occurs in non-first syllables, resembles Engl. a in father: /yuldaš/ [yuɫdaš] "comrade"; /urman/ [ʔurman] "forest";

[å] low, back, wide, slightly rounded; occurs in the first syllable, somewhat resembling Engl. a in all: /at/ [ʔåt'] "horse"; /ata/ [ʔåt'a] "father".

/u/ [u] high, back, close, more or less identical with Engl. oo in book: /ul/ [ʔuɫ] "he"; /kul/ [quɫ] "arm".

/o/ [θ] mid (mid-high), wide, rounded, greatly reduced; the position of the tongue is the same when articulating /ï/ but the position of the lips is that when articulating /u/: /toz/ [t'θz] "salt".

1.3. The Consonant Phonemes

/p/ [p'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, bilabial pressure stop identical with Engl. p in pin, put; occurs in all positions: /pïčak/ [p'ə̈čaq] "knife"; /apa/ [ʔåp'a] "elder sister, aunt"; /kitap/ [k'it'ap'] "book".

/t/ [t'] voiceless, fortis, slightly aspirated, denti-alveolar, simple stop similar to Spanish and Russian [t] which is, however, unaspirated; occurs in all positions: /taw/ [t'åw] "mountain"; /ata/ [ʔåt'a] "father"; /at/ [ʔåt'] "horse".

/k/ [k'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. [k] in cool; occurs in all positions in words of front vowels, but in loan words it may also occur in words of back vowels: /keläm/ [k'əläm] "rug"; /külmäk/ [k'ɯlmäk'] "shirt"; /kük/ [k'ɯk'] "blue"; /kem/ [k'əm] "who"; /kitap/ [k'it'ap'] "book";

[q] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, postvelar, simple pressure stop which is identical with Arabic

[q]: occurs in original Tatar words only in the vicinity of back vowels, but in loan words it may be heard before or between front vowels: /kar/ [qå̊r] "snow"; /koš/ [qθš] "bird"; /ak/ [ʔåq] "white"; /täkdim/ [t'äqdim] "suggestion".

/b/ [b] voiced, lenis, unaspirated, bilabial, simple stop whose articulation is rather weak due to the fact that the lips do not produce a complete closure, the result being that /b/, in fast speech, makes the acoustic impression of a bilabial fricative; it does not occur in syllable or word-final position: /bar/ "is"; /bala/ "child"; /xäbär/ [xäβär] "news".

/d/ [d] voiced, lenis, unaspirated, dento-alveolar, simple stop identical with the Russian [d], differing from the latter, however, in that the Tatar [d] has a weaker articulation, the closure being less complete; occurs initially and medially in intervocalic position and after /m, n, ŋ, r, l/: /dürt/ [dɯrt'] "four"; /dala/ [dåɫa] "steppe, prairie"; /yoldïz/ [yθɫdə̂z] "star"; /kayda/ [qåyda] "where"; /idel/ [ʔidəl] "river Volga".

/g/ [g] voiced, unaspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. g in goose; occurs only in words of front vowels: /göl/ [gθ̈l] "rose"; /bilge/ [bilgə] "sign"; /tigez/ [t'igəz] "even, smooth"; /sigez/ [sigəz] "eight"; /sezgä/ [səzgä] "to you";

[G] (also [g̬, ğ, ġ]) voiced, optionally aspirated, postvelar simple pressure stop, identical with [G] in Arabic (=[ġ] in the transcription used in Arabic studies); occurs in original Tatar words only in such of back vowels, but in Arabic and Persian loan words it occurs also with front vowels: /tugïz/ [t'uGə̂z] "nine"; /agïm/ [ʔåGə̂m] "current, stream"; /balaga/ [båɫaGa] "to the child"; /kägäz/ [k'äGäz] "paper"; /gilem/ [Giləm] "science";

[γ] voiced, postvelar fricative, as another optional allophone in the same positions as [G] or [g̬], mostly in intervocalic position: /balaga/ [båɫaγa] "to the child"; /kägäz/ [k'äγäz] "paper".

/m/ [m] voiced bilabial nasal, identical with Engl. m in man; occurs in all positions: /min/ "I"; /kïmïz/ [qə̂mə̂z] "kumiss, fermented mare milk"; /yomšak/ [yθmšaq] "soft"; /häm/ "and".

/n/ [n] voiced denti-alveolar nasal, identical with the Russian [n] in [nos] "nose"; occurs in all positions including that before a velar consonant: /nur/ "ray, beam, light"; /kön/ [k'ӫn] "day"; /kunak/ [qunaq] "friend"; /sandïwgač/ [sånduGač] "nightingale"; /köngä/ [k'ӫngä] "to the day".

/ŋ/ [ŋ] voiced velar nasal, identical with Engl. ng in song; occurs only in syllable- and word-final and intervocalic position: /aŋ/ "intellect"; /kiŋ/ "wide"; /yaŋa/ [yåŋa] "new".

/f/ [f] voiceless dentilabial fricative, identical with Engl. [f]: /fel/ [fəl] "elephant"; /fayda/ [fåyda] "usefulness, use"; /yefäk/ [yəfäk'] "silk"; /yafrak/ [yåfraq] "leaf"; /kerfek/ [k'ərfək'] "eye-lashes"; /xäref/ [xärəf] "letter (of the alphabet)".

/v/ [v] voiced dentilabial fricative identical with Engl. [v]; occurs only in Russian loan words in the speech of educated people and is commonly replaced by [w], i.e., a bilabial "semi-vowel": /val/ [våɫ] "rampart", cf. /wal/ [wåɫ] "be broken".

/s/ [s] voiceless alveolar fricative identical with Engl. s in sun: /sin/ "thou"; /isem/ [ʔisəm] "name, noun"; /beläsez/ [bəläsəz] "you know"; /kïska/ [qə̂sqa] "short".

/z/ [z] voiced alveolar fricative identical with Engl. z in organize; occurs in all positions and remains voiced in final position: /zur/ "big"; /az/ [ʔåz] "little, not much"; /awïz/ [ʔåwə̂z] "mouth".

/š/ [š] voiceless alveopalatal fricative, identical with Engl. sh: /šul/ "that"; /eš/ [ʔəš] "work"; /yašasïn/ [yåšasə̂n] "long live".

/ž/ [ž] voiced alveopalatal fricative identical with Engl. s in pleasure: /aždaha/ [ʔåždaha] "dragon"; /ïžgïrïw/ [ʔə̂žGə̂rū] "to hiss".

/x/ [x] voiceless velar fricative, more or less identical with German ch in noch, Scotch ch in loch, or Russian x in xata "hut"; /xatïn/ "woman"; /xalïk/ "people".

/c/ [ć] (=t͡ś) voiceless alveolar affricate, palatalized, its stop element being weak due to incomplete closure, often appearing as [ś], i.e., a palatalized alveolar fricative; occurs only in loan words from or through Russian: /cirk/ [ćirk'] or [śirk'] "circus".

/č/ [č] voiceless alveopalatal affricate, greatly palatalized, the stop element of which is very weak due to incomplete closure or lacking completely so that it is represented by the allophone [š], i. e., a palatalized voiceless alveopalatal fricative: /öč/ [ʔθč] or [ʔθš] "three"; /uč/ [ʔuč] or [ʔuš] "palm of the hand"; /čïn/ [čən] or [šən] "truth".

/ǰ/ [ǰ] (or [ǰ]) voiced alveopalatal, greatly palatalized affricate, its stop element being very weak or lacking completely so that this phoneme is often represented by the allophone [ž], i. e., a palatalized voiced fricative: /ǰir/ [ǰir] or [žir] "earth"; /ǰil/ [ǰil] or [žil] "wind"; /xuǰa/ [xuǰa] or [xuža] "boss, landlord"; /taǰ/ [t'åǰ] or [t'åž] "crown".

/r/ [r] dental trill identical with Italian or Russian [r]: /bar/ "is"; /ber/ "one".

/l/ [l] voiced light dental lateral, more or less identical with German l in Leben; occurs only in the vicinity of front vowels: /tel/ [t'əl] "tongue, language";

[ɫ] voiced velarized (dark) dental lateral, more or less identical with Russian [ɫ] in palka "stick": /yul/ [yuɫ] "road"; occurs only in the vicinity of back vowels.

/ʔ/ [ʔ] laryngeal (glottal) stop identical with the Arabic 'ayn; has a phonemic value only in medial position, namely in intervocalic position, between two vowels, or between a consonant and a vowel;[1] occurs only in Arabic loan words: /täʔemin/ [t'äʔəmin] "supply"; /täʔesir/ [t'äʔəsir] "influence".

/h/ [h] voiceless laryngeal fricative, very often a simple aspiration in syllable-initial position: /häm/ "and"; /här/ "each".

/y/ [y] alveopalatal "semi-vowel" identical with Engl. y in yard; occurs in all positions except that between a consonant and a vowel: /yul/ "road"; /koyïrïk/ [qθyərəq] "tail"; /uyat/ [ʔuyat'] "awaken" (tr.); /ay/ [ʔåy] "moon".

/w/ [w] bilabial "semi-vowel" identical with Engl. [w]: /wakït/ [waqət'] "time"; /taw/ [t'åw] "mountain"; /awïl/ [ʔåwəɫ] "village".

1.4. Juncture

Open juncture is the interruption of breath-stream after a phoneme. Close juncture is the absence of interruption of the breath-stream between two phonemes.

1.41. Compound juncture

In words compounded of two independent words, the juncture between the latter is close before a consonant, and open before a vowel. The stress is not renewed on the otherwise stressed syllable of the second component of the compound. The compound juncture is marked as /-/: /ak-koš/ "swan"; /saban-tuy/ "spring festival".

1.42. Stress

Tatar has an expiratorial stress.

The stress rests, with the exceptions listed below, on the last syllable of a word. When a word is inflected and suffixes are added, the stress shifts upon the latter. Of several suffixes the last one takes the stress: /át/ "horse" - /atká/ "to the horse" - /atlár/ "horses" - /atlargá/ "to the horses" - /atlarím/ "my horses" - /atlarïbïź/ "our horses" - /atlarïbïzgá/ "to our horses".

The exceptions are:

1°. The second-person imperative forms of the verb which have the stress on the first syllable: /útïr/ "sit down!"; /útïrïgïz/ "sit down!" (plur.); /yázïštïrgala/ "write from time to time!"[2]

2°. The predicative suffixes on nouns and personal endings on verbal forms do not take the stress. In such cases the syllable preceding that of the suffix takes the stress: /min ukïwčímïn/ "I am a pupil"; /bez ukïwčíbïz/ "we are pupils"; /yazgánmïn/ "I have written"; /yazármïn/ "I shall write"; /yazársïŋ/ "thou shalt write".

3°. The plural suffix /-lÄr, -nÄr/ is unstressed in the present tense.[3] In the present tense the preceding syllable of the verb is stressed: /yazálar/ "they write".

4°. The suffix /-mÄ-/ of the negative verb stem is unstressed. The stress falls on the preceding syllable: /bárma/ "do not go!"; /bármasïn/ "he must not go!"; /bármadïgïz/ "you did not go"; /bármasalar/ "if they do not go".[4]

5°. Postpositions and postpositional particles have no stress: /éš-öčen/ "for the sake of work"; /baltá-belän/ "with the ax"; /urmán-yanïnda/ "by the forest"; /át-ta/ "the horse also, the horse too".

6°. Prepositional particles used with adjectives, adverbs, and verbs take the stress upon themselves, the succeeding word becoming an enclitic: /bík-yaxšï/ "very good"; /típ-tigez/ "absolutely even"; /bík-ukïgan/ "well-read".

7°. In compound words the first component has the stress, whereas the second component is enclitically added to the first component. In official spelling such words are written together and without hyphen: /xatín-kïz/ "women, woman-folk" (lit.: "woman-girl"); /andá-monda/ "here and there"; /kőn-čïgïš/ "east" (lit.: "sun-rise"); /ún-ber/ "eleven" (lit.: "ten-one"); /tőn-yak/ "north" (lit.: "night-side"); /ák-koš/ "swan" (lit.: "whitebird"), cf. however /ák kóš/ "white bird" (i.e., any white bird); /áš-yawlïk/ "table cloth" (lit.: "food cloth"); /táš-baka/ "turtle" (lit.: "stone frog"); /bíl-baw/ "girdle, belt" (lit.: "waist rope"); /kúl-baš/ "shoulder" (lit.: "arm head"); /éš-baškarïwčï/ "clerk, executive" (lit.: "work executive").

8°. In loan words borrowed from or through Russian the stress remains on the accented syllable of the original word.

1.5. Morphophonemic Alternations

1.51. Vocalic harmony

The vocalic harmony manifests itself in that in one word (here only native Tatar words are meant), unless it is a native word-compound, either only front vowels or only back vowels may occur. This means that in original simple words of Turkic origin either only /i, e, ä, ü, ö/ or only /u, ï, o, a/ may occur.

The vowels /ö/ and /o/ do not occur in non-first syllables in original Tatar words.

The rules of vocalic harmony in original Turkic words can be represented in the following table:

First syllable	Following syllables
/i, e, ä, ü, ö/	/e, ä/
/ï, a, u, o/	/ï, a/

This means that after a syllable containing any one of the vowel phonemes /i, e, ä, ü, ö/ only one of the phonemes /e, ä/ may

occur in the succeeding syllables. Likewise, after any one of the vowel phonemes /ï, a, u, o/ only /ï, a/ may occur.

This rule is important, because all grammatical endings, suffixes are subject to it, and this applies also to loan words.

All suffixes occur in two forms, namely, 1°. in a front-vocalic form (i. e., a front-vocalic allomorph) and 2°. in a back-vocalic form (a back-vocalic allomorph). Back-vocalic words take back-vocalic variants (allomorphs) and words of front vowels take front-vocalic variants (allomorphs) of suffixes. Thus, the suffix of the plurality (plural suffix) is /-lär/ on stems of front vowels, and /-lar/ on stems of back vowels: /küllär/ "lakes"; /körtlär/ "snow-drifts"; /kullar/ "arms"; /kortlar/ "worms".

Likewise, suffixes with the vowel /e/ on front-vocalic stems have the back vowel /ï/ on stems of back vowels.

In other words, there are two kinds of suffixes: with the archiphoneme /Ä/ and with the archiphoneme /E/.[5]

Suffix-vowel:	Front-vocalic allomorph:	Back-vocalic allomorph:
/Ä/	/ä/	/a/
/E/	/e/	/ï/

Examples:

Suffix:	Front-vocalic allomorph:	Back-vocalic allomorph:
/-lÄr/	/öylär/ "houses"	/atlar/ "horses"
/-E/	/küze/ "his eye"	/atï/ "his horse"

In compound words the suffix vowels comply with the vowels of the second component of the compound: /biš-yïllïk/ "five-year plan" - /biš-yïllïktan/ "from the five-year plan"; /biš-yïllïklar/ "five-year plans".

In loan words the vowel of the suffix depends on the vowel of the last syllable of the word in question: /telefon/ "telephone" - /telefonnar/ "telephones"; /revelüceyä/ "revolution" - /revelüceyälär/ "revolutions".

Stems ending in orthography in ь (soft sign) take suffixes with front vowels: табигать /tabigat/ "nature, character" - табигатьле /tabigatle/ "of nature, of character, possessing the character".

1.52. Vowel alternations

1.521. Alternations /e, ï/ with /Zero/

The mid (mid-high) vowel phonemes /e, ï/ in the second syllable of two-syllable stems, the first syllable of which is open and the second syllable is closed (i.e., stems of the type of /borïn/ "nose") alternate in the colloquial language with /Zero/ in the cases listed below. This is, however, not reflected in orthography which always retains the vowels е, ы.

1°. In nouns when possessive suffixes are added: /xäref/ "letter (of the alphabet)" - /xärfe/ "his letter"; /isem/ "name" - /isme/ "his name"; /iren/ "lip" - /irnem/ "my lip"; /borïn/ "nose" - /bornï/ "his nose"; /awïz/ "mouth" - /awzï/ "his mouth"; /korït/ "worm" - /kortïŋ/ "thy worm".

2°. In numeral adjectives when the suffix of ordinal numerals is added: /sigez/ "eight" - /sigzenče/ "eighth'; /tugïz/ "nine" - /tugzïnčï/ "ninth".

3°. In verb-stems before suffixes which consist of a vowel or have a vowel on their onset: /selek/ "wave!" - /selkew/ "to wave"; /balïk/ "shine, beam!" - /balkïw/ "to shine, to beam"; /kurïĸ/ "be afraid!" - /kurka/ "he is afraid" - /kurkak/ "coward".

1.522. Alternations of low and mid vowel phonemes

1°. The stem-final /a/ [a] + /y/ of suffixes of certain verb-forms alternates with /ï/. The combination /ïy/ is realized as [ïy] or [ī̈]: /yasa/ "do, make!" + /-y/ (present tense) results in /yasïy/ [yasī̈] "he does, he makes" (cf. also /yasïym/ [yasī̈ym] "I do"; /yasïysïŋ/ [yasī̈ysə̑ŋ] "thou doest"; /yasïybïz/ [yasī̈ybə̑z] "you do".

2°. Likewise, the stem-final /ä/ [ä] + /y/ of the same suffixes alternates with /e/ [ə]. The combination /ey/ is realized as [iy] or [ī]: /ešlä/ "work!" + /y/ results in /ešley/ [əšliy] or [əšlī] "he works" (cf. also /ešleym/ [əšlīm] "I work"; /ešleybez/ [əšlībəz] "we work", etc.).

3°. The stem-final /ï/ + /w/ of certain suffixes results in [ū] or [uw]: /ukï/ "read!" + /-w/ results in /ukïw/ [ukū] or [ukuw] "reading".

4°. Likewise, the stem-final /e/ [ə] + /w/ results in [ǖ] or [üw]: /beyye/ + /-w/ results in [biyǖ] or [biyüw] "the dancing, to dance".

1.53. Internal sandhi

1.531. The stem-final voiceless stops /p/ and /k/ become voiced when a suffix having a vowel at its onset is added to the stem: /suk/ "beat!" + /-a/ results in /suga/ "he beats"; /tap/ "find" + /-a/ results in /taba/ "he finds"; /ayak/ "foot" + /-ï/ results in /ayagï/ "his foot"; /kitap/ "book" + /-ï/ results in /kitabï/ "his book".

This rule does not apply, however, to the voiceless stops in stems with /e, ï/ alternating with /Zero/ (vide 1.521): /selek/ "wave!" +/-ew/results in /selkew/ "to wave"; /kurïk/ "be afraid!" + /-ïw/results in /kurkïw/ "to be afraid".

The absence of voicing in cases like /selkew/ is due to the fact that, after the disappearance of the mid (mid-high) vowel of the second syllable, a consonant-cluster appears in stem-final position.

1.532. The nature of the suffix-initial consonant is determined, in certain cases, by the stem-final consonant.

1°. A voiceless stem-final consonant requires a voiceless suffix-initial consonant. Therefore, many suffixes appear as two allomorphs: the one has a voiced consonant at its onset, the other has a voiceless consonant. Stems ending in vowels, semi-vowels, and in voiced consonants (such as /m, n, ŋ, v, z, r, l/) take suffixes with initial /d/ and /g/. Stems ending in voiceless consonants (such as /p, t, k, š, č/) take suffixes with /t/ and /k/ respectively. As examples may serve the suffixes /-dÄ/ and /-gÄ/:

/awïl/	"village"	/wakït/	"time"
/awïlga/	"to the village"	/wakïtka/	"to the time"
/awïlda/	"in the village"	/wakïtta/	"in the time"

2°. A stem-final nasal, i.e., /m, n, ŋ/ assimilates the suffix-initial /l/ in the plural-suffix /-lÄr/ and the suffix-initial /d/ in the pure-relational suffix /-dÄn/:

/awïl/	"village"	/uram/	"street"
/awïllar/	"villages"	/uramnar/	"streets"
/awïldan/	"from the village"	/uramnan/	"from the street"

3°. The stem-final voiced fricative /z/ becomes unvoiced before /s/ or /č/, i.e., /zs/ > [ss], /zč/ > [sč]: /yaz/ "spring" +

/-sïz/ "without" results in [yassïz] "springless"; /yaz/ "spring" + /-ča/ "like" results in [yasča] "in a spring-like manner".

This assimilation is not reflected, however, in the official orthography.

4°. The stem-final /n/ is assimilated, in colloquial language, by the following /p, b, m/ and becomes /m/: /min/ "I" + /-mE/ results in /mimme/ "me?"; /un/ "ten" + /biš/ "five" results in /um-biš/ "fifteen"; /un/ "ten" + /pot/ "pud, a Russian weight = 40 pounds" results in /um-pot/ "ten puds".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

5°. The stem-final /n/ may become optionally a velar [ŋ] before /k/ or /g/: /yan/ "burn!" + /-gan/ results in /yaŋgan/ "one who has burnt".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

1.6. Orthographical Representation of the Phonemes

The Tatar alphabet is based on the Russian (Cyrillic) alphabet. The letters are given here in the official alphabetical order. The transcription is given in Italics. The phonemic transcription is given in slant lines //.

Letter	Transliteration	Phonemic transcription	Examples and explanations
А а	a	/a/	ат at /at/ "horse"
Б б	b	/b/	бар bar /bar/ "is"
В в	v	/w/	вакыт vakït /wakït/ "time"
Г г	g	/g/	гәрәбә gäräbä /gäräbä/ "amber"
Д д	d	/d/	дала dala /dala/ "steppe"

Е е	e	/ye/	1°. In front-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: егерме egerme /yegerme/ "twenty"; биек biek /biyek/ "high".
		/yï/	2°. In back-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: ерак erak /yïrak/ "far, distant"; каен kaen /kayïn/ "birch".
		/e/	3°. After a consonant in front-vocalic words: кеше keše /keše/ "person".
Ё ё	ë	/yo/	1°. In initial position in words borrowed from Russian: ёлка ëlka /yolka/ "Christmas tree".
		/o/	2°. After a consonant in words borrowed from Russian, the preceding consonant being palatalized: самолёт samolët /samolʹot/ "airplane".
Ж ж	ž	/ž/	аждаhа aždaha /aždaha/ "dragon"; жулап žulap /žulap/ "gutter".
З з	z	/z/	залим zalim /zalim/ "tyrant"; аз az /az/ "little, few"; казан kazan /kazan/ "cauldron".
И и	i	/i/	1°. In the first syllable: ит it /it/ "meat"; кил kil /kil/ "come!"
		/ey/	2°. In non-first syllables and in final position /ey/: әти /ätəy/ [ät'ĭ] "father".
Й й	y	/y/	Renders /y/ before /ö/ and /o/ and in syllable- or word-final position after any vowel: йомшак yomšak /yomšak/ "soft"; йөз yöz /yöz/ "hundred"; ай ay /ay/ "moon, month".
К к	k	/k/	кем kem /kem/ "who"; кар kar /kar/ "snow"; ak /ak/ "white".
Л л	l	/l/	ләкин läkin /läkin/ "but, however"; ul /ul/ "he".
М м	m	/m/	матур matur "pretty, beautiful"; урам uram /uram/ "street".

Н н	n	/n/	нур nur /nur/ "ray, beam"; мин min /min/ "I"; канат kanat /kanat/ "wing".
О о	o	/o/	озын ozïn /ozïn/ "long"; тоз toz /toz/ "salt".
П п	p	/p/	пычак pïčak /pïčak/ "knife"; апа apa "elder sister, aunt"; китап kitap /kitap/ "book".
Р р	r	/r/	бер ber /ber/ "one".
С с	s	/s/	син sin /sin/ "thou".
Т т	t	/t/	тоз toz /toz/ "salt"; ат at /at/ "horse".
У у	u	/u/	1°. The vowel /u/: ут ut /ut/ "fire"; туй tuy /tuy/ "be satiated!"
		/w/	2°. The bilabial "semi-vowel" /w/ in syllable- and word-final position in back-vocalic words: тау tau /taw/ "mountain".
		/ïw/	3°. In final position and in non-first syllables: уку /ukïw/ [uk'ū] or [uk'uw] "reading".
Ф ф	f	/f/	файда fayda /fayda/ "usefulness".
Х х	x	/x/	хатын xatïn /xatïn/ "woman".
Ц ц	c	/c/	цирк cirk /cirk/ "circus".
Ч ч	č	/č/	чиләк čiläk /čiläk/ "bucket"; кичә kičä /kičä/ "yesterday"; кич kič /kič/ "evening".
Ш ш	š	/š/	шул šul /šul/ "this"; аш aš /aš/ "food".
Щ щ	šč	/šč/	The cluster /šč/ which occurs only in words borrowed from Russian: щи šči /šči/ "cabbage soup".
ъ	'	-	1°. According to the rules of Russian orthography, ъ is written in order to indicate that the preceding consonant closes a syllable, is not palatalized, and does not form, together with the immediately following е, ю, я a syllable. Without ъ the combinations ля, ле, лю would represent the syllables /ĺa, ĺe, ĺu/ respectively.

			With ъ written after л, the combination лъя represents /lya/, the combination лъю represents /lyu/, and the combination лъе represents /lye/: кулъязма kul'yazma /kul-yazma/ "manuscript"; съезд s'ezd /syezd/ "congress"; алъяпкыч al'yapkïč /al-yapkïč/ "apron". 2°. After к and г, in loan words, indicates the postvelar articulation of /k/ and /g/ respectively: къ represents q and гъ represents G. This is practised in front-vocalic words of Arabic origin: мәгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "meaning, significance"; игътибар ig'tibar /igtibar/ [iGtibar] "attention"; тәкъдим täk'dim /täkdim/ [täqdim] "suggestion, recommendation".
ь	'	-	1°. Denotes in Russian loan words, after a consonant and before е, и, ю, я (i.e., between a consonant and е, и, ю, я), the palatalization of the consonant concerned and indicates that the latter does not form a syllable together with what is rendered by е, и, ю, я respectively but closes the preceding syllable: семья sem'ya "family". Without ь, i.e., семя reads [seḿa] "seed". 2°. Indicates in Russian loan words, in word- or syllable-final position the palatalization of the preceding consonant: альбом aĺbom "album"; автомобиль avtomobiĺ "automobile". 3°. In native Tatar words and words of Arabic origin it indicates the front-vocalic nature of the word concerned. Although the vowels of such a word may be back vowels, the word takes front-vocalic allomorphs of suffixes. It also indicates that the ambivalent letter (e.g., ю, я) renders a front vowel in the word concerned: мәкаль mäkaĺ "proverb" - мәкальләр mäkaĺlär "proverbs"; шигырь

			šigïŕ "poem, verse" - шигырьлэр šigïŕlär "poems, verses"; табигать tabigat́ "nature, character" - табигатькэ tabigat́kä "to the nature, to the character"; ямь yaḿ /yäm/ "beauty"; юнь yuń /yün/ "cheap, inexpensive'. 4°. In native front-vocalic words, between a consonant and е, ё, и, ю, я serves to indicate that the consonant does not form a syllable with what is rendered by е, ё, и, ю, я respectively. In other words, its function is that of ъ under 1°. (in back-vocalic words ъ, in front-vocalic words ь): алъяпкыч alyapkïč /al-yapkïč/ "apron" (but төньяк töńyak /tön-yak/ "north"); бишьеллык biš'ellïk /biš-yïllïk/ "five-year plan". Without ь, i.e., төняк would be read as [tθńäq] and бишеллык would be read as [bišellə̂k].
Ы ы	ï	/ï/	ылыс /ïlïs/ [ə̂lə̂s] "needle of a pine".
Э э	ė	/e/	1°. In word-initial position in original Tatar words it represents the vowel phoneme /e/ [ə]: эш ėš /eš/ "work"; эз ėz /ez/ "trace".
		/ʔe/	2°. In medial position, after a vowel, it renders the syllable /ʔe/ in Arabic words: тээмин täėmin /täʔemin/ "supply"; тээсир täėsir /täʔesir/ "influence, impact".
Ю ю	yu	/yu/	1°. The syllable /yu/ in back-vocalic words: юлдаш yuldaš /yuldaš/ "comrade". The absence of ь at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /u/: юл /yul/ "road"; юк /yuk/ "not".
		/yü/	2°. The syllable /yü/ in front-vocalic words: юкэ yukä /yükä/ "linden"; юнэлеш yunäleš /yünäleš/ "direction, course". A final ь in monosyllabic words indicates that the vowel is /ü/: юнь yuń /yün/ "cheap, inexpensive".

Я я	ya	/ya/	1°. The syllable /ya/ in back-vocalic words: яфрак yafrak /yafrak/ "leaf"; якын yakïn /yakïn/ "near"; аяк ayak /ayak/ "foot". The absence of ь at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /a/: ял yal /yal/ "rest, relaxation".
		/yä/	2°. The syllable /yä/ in front-vocalic words: ияр iyar /iyär/ "saddle"; яшел yašel /yäšel/ "green". A final ь in monosyllabic words indicates that the vowel is /ä/: ямь yaḿ /yäm/ "beauty".
Ә ә	ä	/ä/	хәреф xäref /xäref/ "letter (of the alphabet)"; сәбәп säbäp /säbäp/ "reason".
Ө ө	ö	/ö/	өй öy /öy/ "house"; бөек böek /böyek/ "big"; гөл göl /göl/ "rose".
Ү ү	ü	/ü/	1°. The vowel /ü/: күл kül /kül/ "lake"; бүл bül /bül/ "divide!"; сүз süz /süz/ "word".
		/w/	2°. After a front vowel it denotes /w/: дәү däü /däw/ "big".
		/ew/	3°. In final position and in non-first syllables: бирү /birew/ [birṻ] "giving".
Җ җ	ǰ	/ǰ/	җир ǰir /ǰir/ "earth"; баҗа baǰa /baǰa/ "brother-in-law (husband of the sister of the wife)"; җан ǰan /ǰan/ "soul"; таҗ taǰ /taǰ/ "crown".
Ң ң	ŋ	/ŋ/	таң taŋ /taŋ/ "aurore"; миңа miŋa /miŋa/ "to me".
Һ һ	h	/h/	һәм häm /häm/ "and"; һәр här /här/ "every, each"; аждаһа aždaha /aždaha/ "dragon".

1.61. The Russian alphabet is neither phonetic nor phonemic and lacks graphemes for a number of Tatar phonemes.

1°. The following letters render the phonemes of Tatar adequately: А а /a/, Б б /b/, Г г /g/, Д д /d/, Ж ж /ž/, З з /z/, И и /i/, Й й /y/ (only in syllable- and word-final positions and before /ö/ or /o/ but not before any other vowel), К к /k/, Л л /l/, М м /m/,

Н н /n/, О о /o/, П п /p/, Р р /r/, С с /s/, Т т /t/, Ф ф /f/, Х х /x/, Ц ц /c/ (occurs only in loan words), Ч ч /č/, Ш ш /š/, Щ щ /šč/ (a cluster which occurs only in loan words), Ы ы /ï/, Ә ә /ä/, Ө ө /ö/, Ү ү /ü/, Җ җ /ǰ/, Ң ң /ŋ/, h h /h/.

Some of the enumerated letters are, however, read in a dual manner: in original Tatar words they are pronounced according to the rules given in 1.6., but in Russian words they are read by educated people in accordance with the standard Russian pronunciation:

Letter	Phonetic value in native words	Phonetic value in Russian words
О о	[θ] (mid, rather mid-high, centralized, rounded, reduced)	[ɔ] (mid, back, wide, round)
Ы ы	[ə̂] (mid-high, back, wide, lax, reduced)	[ī̈] (high, centralized, narrower and tenser than [ə̂])

Examples: тон- [t'θn-] "to settle" but [t'ɔn] "tone" < through Russian; сыр [sə̂r] "carving" but [sī̈r] "cheese" < Russian. These examples show that two new vowel phonemes are possibly emerging: /ɔ/ and /ī̈/.

2°. The letter В в renders a dentilabial fricative in Russian words and a bilabial /w/ in Turkic words (with the exception of the syllable- and word-final position in which /w/ is rendered with у and ү): вал /val/ "rampart" < Russian but /wal/ "be broken!"

3°. The letter У у u renders /u/ but in syllable- and word-final position in back-vocalic words it renders /w/: ут ut /ut/ "fire"; бул bul /bul/ "be, become!"; сау sau /saw/ "healthy".

Similarly, Ү ү ü renders the vowel phoneme /ü/, but in syllable- and word-final position it renders /w/: сүз süz /süz/ "word"; дәү däü /däw/ "big".

4°. The letter Э э ė renders /e/ [ə] in word-initial position in original Tatar words, but in Russian words it renders the Russian /e/, i.e., [e]. Besides, after a vowel it renders the syllable /ʔe/ [ʔə] in words of Arabic origin: эт ėt [ʔət'] "dog"; этаж ėtaž [ʔet'až] "floor, story"; тәэмин täėmin /täʔemin/ [t'äʔəmin] "supply".

5°. Rather confusing letters are Е е, Ё ё, Ю ю, and Я я. It should be remembered that each of these Russian letters renders two different things: each of them renders a vowel (е /e/, ё /o/,

ю /u/, and я /a/) and indicates that the preceding consonant is palatalized:

Russian letter	As a vowel with a preceding consonant	Russian Example
е	[e]	те [t́e] "those"
ё	[o]	тётка [t́otkə] "aunt"
ю	[u]	тюль [t́uĺ] "gauze"
я	[a]	тяжесть [t́ažəśt́] "heaviness"

On the other hand, the same letters render syllables consisting of /y/ and the vowel given above: е [ye], ё [yo], ю [yu], я [ya].

In Tatar each of these letters has several values.

Е е renders 1°. /ye/ in initial position and after a vowel in words of front vowels: ефәк /yefäk/ "silk"; 2°. it renders /yï/ in the same positions but in words of back vowels: ерак erak /yïrak/ "far"; каен kaen /kayïn/ "birch"; 3°. it renders the vowel /e/ after a consonant: кеше keše /keše/ "person"; 4°. in Russian words it is read as in Russian.

Ё ё occurs only in Russian words. It renders the syllable /yo/ in initial position or the vowel /o/ after a consonant, the latter being palatalized: тёлка tëlka [t́oɫkə] "heifer".

Ю ю renders, in word-initial position or after a vowel, the syllable /yu/ in words of back vowels or the syllable /yü/ in words of front vowels. When nothing is added to the final consonant of a monosyllabic word, the latter is a word of back vowels and the syllable is /yu/. When ь is added to the final consonant this is an indication that the syllable is /yü/: юл yul /yul/ "road" but юнь yuń /yün/ "cheap"; юлдаш yuldaš /yuldaš/ "comrade"; юнәлеш yunäleš /yünäleš/ "direction".

Я я renders the syllable /ya/ in back-vocalic words and the syllable /yä/ in front-vocalic words. To indicate the syllable /yä/ in monosyllabic words, ь (soft sign) is added to the final consonant: ямь yam̉ /yäm/ "beauty". Lack of ь at the end of a monosyllabic word indicates that the syllable is /ya/: ял yal /yal/ "rest".

6°. ъ does not have any phonetic value. It is added to к and г in order to indicate that they are to be read as [q] and [G] respectively. It also indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable and does not form a syllable with what follows the consonant in question: альяпкыч al'yapkïč /al-yapkïč/ "apron";

тәкъдим tăk'dim /täkdim/ [t'äqdim] "suggestion"; мәгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "significance".

7°. ь is added to the final consonant in order to indicate the front-vocalic character of the word in question: ямь yam̃ /yäm/ "beauty"; юнь yuń /yün/ "cheap". It also separates, in front-vocalic words, a consonant from what follows it. In other words, it indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable: бишьеллык biš'ellïk /biš-yïllïk/ "five-year plan".

1.62. Certain phonemes and combinations of phonemes are rendered by different letters in different positions:

1°. Final /y/ is rendered by й y: азай /azay/ "decrease!". When a vowel is added the resulting syllable is rendered in the following manner: й /y/ + а /a/ is rendered by я /ya/: азай /azay/ "decrease!" + /-a/ results in азая azaya /azaya/ "decreasing, he decreases"; й /y/ + е /e/ is rendered by е /ye/: көй /köy/ "melody" + /-e/ results in көе /köye/ "his melody"; й /y/ + ы /ï/ results in е /yï/: туй /tuy/ "festival" + -ы /-ï/ results in туе /tuyï/ "his festival"; й /y/ + у /ïw/ is rendered by ю /yïw/: той/toy/ "feel!" + -у /-ïw/ results in тою/toyïw/ "to feel"; й /y/ + ү /ew/ results in ю /yew/: көй /köy/ "burn!" + -ү /-ew/ results in көю /köyew/ "to burn"; й /y/ + ә /ä/ results in я ya /yä/: көй /köy/ "burn" + /-ä/ results in көя /köyä/ "he burns".

2°. Final /w/ is represented by у /w/ but it is в /w/ in intervocalic position: тау /taw/ "mountain" + -ы /-ï/ results in тавы /tawï/ "his mountain".

Notes

1. As stated above, all vowels in word-initial position are preceded by [ʔ] which has no phonemic value (1.2.).

2. The first-person and third-person forms have the stress on the last syllable: /utïrïým/ "let me sit down!"; /utïrsïń/ "let him sit down!".

3. Otherwise, i.e., in all nouns and all other verb forms the plural suffix is stressed.

4. However, the suffix of the negative second-future participle (2.3643) is stressed: /barmás/ "not going, one who does not go".

5. This method of rendering the vowel phonemes is applicable to the vowel phonemes in the non-first syllables within indivisible stems: /arïk/ "irrigation canal" could be represented as /arEk/, /uram/ "street" as /urÄm/, and /yïrak/ "distant" could be represented as /yïrÄk/.

2. INFLECTION

2.1. Substantive Inflection

Substantives may occur unsuffixed or provided with one or several suffixes. There are four kinds of suffixes which are added to substantives: derivational (plural suffix), concrete-relational (personal suffixes which indicate the person of the owner of the object concerned), pure-relational suffixes (declension suffixes) which give the substantive adverbial functions, and predicative suffixes which make the predicate agree in person with the subject.

These suffixes may be added only in the following order: 1. derivational, 2. concrete-relational, 3. pure-relational, 4. predicative: /awïl/ "village" - /awïllar/ "villages" - /awïllarïm/ "my villages" - /awïllarïmnan/ "from my villages" - /awïllarïmnansïŋ/ "thou art from my villages" (i.e., you have come from my villages or you are a native of my villages).

The suffixes are added mechanically. In some instances union vowels appear between stems and suffixes or between two suffixes. The suffixes are subject to the rules of vowel harmony and internal sandhi.

2.11. A substantive without any suffixes is the basic form. The latter is identical with the stem. All suffixes are added to the latter.

2 12. The derivational suffix

The derivational suffix (plural suffix) is /-lÄr/ on all stems with the exception of those having a stem-final nasal consonant, i.e., /m, n, ŋ/; it is /-nÄr/ on stems with a final /m, n, ŋ/:

апа	"aunt; elder sister"	-	апалар	"aunts; elder sisters"
төлке	"fox"	-	төлкеләр	"foxes"
баш	"head"	-	башлар	"heads"
күз	"eye"	-	күзләр	"eyes"
урам	"street"	-	урамнар	"streets"
урман	"forest"	-	урманнар	"forests"
җиң	"sleeve"	-	җиңнәр	"sleeves"

2.121. All the other suffixes (concrete-relational, pure-relational, and predicative suffixes) are added to the plural suffix:

апаларым	"my aunts; my elder sisters"
апаларның	"of the aunts"
апаларымның	"of my aunts"
апалардыр	"they are aunts"
апаларымдыр	"they are my aunts"

2.13. The concrete-relational suffixes

The concrete-relational suffixes, i.e., the possessive suffixes indicate the person of the owner or possessor of the object concerned. In other words, they convey the meanings "my", "thy", "his" (or "her" or "its"), "our", "your", and "their" to a substantive denoting an object: /apa/ "aunt" - /apam/ "my aunt". These suffixes have the same meanings as the English possessive pronouns my, thy, his, etc.

The possessive suffixes are:

	Singular	Plural
First person	/-m/ "my"	/-bEz/ "our"
Second person	/-ŋ/ "thy"	/-gEz/ "your"
Third person	/-E, -sE/ "his"	/-E, -sE/ "their"

These suffixes are attached to the stem (to the basic form) of the substantive either by means of a union vowel or they are added to the stem immediately, depending on the stem-final phoneme.

Tables of possessive suffixes on the following page are:

1. Possessive suffixes as they appear in official orthography
2. Possessive suffixes in phonemic transcription.

Table 1

	Stems ending in	
	Vowels	Consonants (including и, й, у, ү, ь)
1st p. sing.	-м	-ем, -ым*
2nd p. sing.	-ң	-ең, -ың*
1st p. plur.	-без -быз*	-ебез -ыбыз*
2nd p. plur.	-гез -гыз*	-егез -ыгыз*
3rd p. s. p.	-се, -сы*	-е, -ы*

Table 2

	Stems ending in	
	Vowels	Consonants (including /w, y/)
1st p. sing.	/-m/	/-Em/
2nd p. sing.	/-ŋ/	/-Eŋ/
1st p. plur.	/-bEz/	/-EbEz/
2nd p. plur.	/-gEz/	/-EgEz/
3rd p. s. p.	/-sE/	/-E/

*According to the rules of vowel harmony

Examples:

килү	"arrival"	шигырь	"poem"
килүләр	"arrivals"	шигырьләр	"poems"
килүем	"my arrival"	шигырем	"my poems"
килүең	"thy arrival"	шигырең	"thy poem"
килүебез	"our arrival"	шигыребез	"our poem"
килүегез	"your arrival"	шигырегез	"your poem"
килүе	"his, their arrival"	шигыре	"his, their poem"
килүләрем	"my arrivals"	шигырьләрем	"my poems"
килүләре	"his arrivals"	шигырьләре	"his poems"
	etc.		etc.

уку	"reading"	апа	"aunt"
укулар	"readings"	апалар	"aunts"
укуым	"my reading"	апам	"my aunt"
укуың	"thy reading"	апаң	"thy aunt"
укуыбыз	"our reading"	апабыз	"our aunt"
укуыгыз	"your reading"	апагыз	"your aunt"
укуы	"his, their reading"	апасы	"his, their aunt"
укуларым	"my readings"	апаларым	"my aunts"
укулары	"his readings"	апалары	"his aunts"
	etc.		etc.

Examples — continued

кул	"arm"	курай	"flute"
куллар	"arms"	курайлар	"flutes"
кулым	"my arm"	кураем	"my flute"
кулың	"thy arm"	кураең	"thy flute"
кулыбыз	"our arm"	кураебыз	"our flute"
кулыгыз	"your arm"	кураегыз	"your flute"
кулы	"his, their arm"	курае	"his, their flute"
кулларым	"my arms"	курайларым	"my flutes"
куллары	"his, their arms"	курайлары	"his, their flutes"
	etc.		etc.

музей	"museum"	тарак	"comb"
музейләр	"museums"	тараклар	"combs"
музеем	"my museum"	тарагым	"my comb"
музееең	"thy museum"	тарагың	"thy comb"
музеебез	"our museum"	тарагыбыз	"our comb"
музеегез	"your museum"	тарагыгыз	"your comb"
музее	"his, their museum	тарагы	"his, their comb"
музейләрем	"my museums"	таракларым	"my combs"
музейләре	"his, their museums"	тараклары	"his, their combs"
	etc.		etc.

2.131. The forms күзем /küzem/ "my eye", күзең /küzeŋ/ "thy eye", etc. function as subjects of clauses and they are also the stems to which pure-relational suffixes are added: күземнең /küzemneŋ/ "of my eye"; күзеңнең /küzeŋneŋ/ "of thy eye", etc.

In other words, the pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes. The latter form the possessive stems.

Exceptions are the forms of the third person: whereas forms with /-E, -sE/ function as subjects of clauses, the pure-relational suffixes are added to /-En, -sEn/ and not to /-E, -sE/. In other words, the oblique possessive stems of the third person have a final /n/ which the subject forms do not have: аты /atï/ "his horse"; атыннан /atïnnan/ "from his horse" (with /-dan/ "from").

2.14. The pure-relational suffixes

The pure-relational suffixes serve to denote the relations between an object and other objects or between an object and an action. The system of pure-relational forms is what is commonly called "declension".

The pure-relational suffixes are, with a few exceptions, the same whether they are added to the pure stem of a noun, to the plural-stem or to a concrete-relational (possessive) stem.

Singular pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the primary noun-stem. Plural pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the plural-stem. In the so-called "possessive declension" the same pure-relational suffixes (with a few exceptions, however) are added to the possessive stem.

1°. -нең, -ның /-nEŋ/ "of": атның /atnïŋ/ "of the horse": ат /at/ "horse"; шәһәрнең /šähärneŋ/ "of the city": шәһәр/šähär/ "city"; күзнең/küzneŋ/ "of the eye": күз /küz/ "eye".

2°. -гә, -га /-gÄ/ and -кә, -ка/-kÄ/ (<u>vide</u> 1.532) "to, in the direction of": шәһәргә /šähärgä/ "to the city"; күзгә /küzgä/ "to the eye"; урманга /urmanga/ "to the forest": урман /urman/ "forest"; атка /atka/ "to the horse".

3°. -не, -ны /-nE/ direct object: атны /atnï/ "the horse"; шәһәрне /šähärne/ "the city"; күзне /küzne/ "the eye"; урманны /urmannï/ "the forest".

4°. -дән, -дан /-dÄn/, -тән, -тан /-tÄn/, and -нән, -нан /-nÄn/ (<u>vide</u> 1.532) "from, out of"; аттан /attan/ "from the horse";

шәһәрдән /šähärdän/ "from the city"; күздән /küzdän/ "from the eye"; урманнан /urmannan/ "from the forest"; иреннән /irennän/ "from the lip": ирен /iren/ "lip".

5°. -дә, -да /-dÄ/ and -тә, -та /-tÄ/ (vide 1.532) "in, at": колхозда /kolxozda/ "in the collective farm": колхоз /kolxoz/ "collective farm"; шәһәрдә /šähärdä/ "in the city"; урман /urman/ "in the forest"; атта /atta/ "in the horse, at the horse".

2.141. The functions of the pure-relational suffixes

2.1411. The basic form of the substantive is identical with the stem. It functions as follows:

1°. As the subject of a clause: китап өстәлдә ята /kitap östäldä yata/ "the book lies on the desk": китап "book", өстәл "desk", ята "lies".

2°. As a possessive attribute of another substantive, the latter always having a possessive suffix of the third person: китап тышы /kitap tïšï/ "the cover of a book, the book cover": китап "book", тыш "cover", -ы /-ï/ possessive suffix of the 3rd p.

This construction is used in cases in which the attribute is indefinite (a book, a desk, etc.). When the attribute is definite or in phrases in which there are words modifying the possessive attribute, the latter appears with the pure-relational suffix /-nEŋ/ (vide 2.1412): бу китапның тышы ертылган /bu kitapnïŋ tïšï yïrtïlgan/ "the cover of this book is torn".

3°. As an adverbial complement with a postposition: китап өстендә /kitap östendä/ "on the book": китап "book", өстендә "on".

4°. As a direct object in phrases in which the former lacks any characteristics and, consequently, is indefinite: балалар китап укыйлар /balalar kitap ukïylar/ "the children read a book" (cf. however: балалар бу китапны укыйсыннар /balalar bu kitapnï ukïysïnnar/ "the children should read this book!"): балалар "children", бу "this", китап "book", укыйлар "they read", укыйсыннар "they should read".

2.1412. The pure-relational form with the suffix /-nEŋ/ functions as follows:

1°. As a definite possessive attribute, its head having the possessive suffix of the third person /-E/ or /-sE/: бу китапның тышы /bu kitapnïŋ tïšï/ "the cover of this book"; тауның күрке - таш, башның күрке - чәч /tawnïŋ kürke taš, bašnïŋ kürke čäč/

"the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair": тауның "of the mountain", күрек "beauty", -е /-E/ possessive suffix of the 3rd p., таш "rock, stone", башның "of the head", чәч "hair"; аюның өне зур, тычканның өне кечкенә була /ayunïŋ öne zur, tïčkannïŋ öne kečkenä bula/ "the voice of the bear is large, the voice of the mouse is small": аю "bear", тычкан "mouse", -ның "of", өн "voice", -е possessive suffix of the 3rd p., зур "large", кечкенә "small", була "is".

2°. As an adverbial complement with postpositions: тактаның янында "by the side of the board": такта "board", янында "by the side of".

2.1413. The pure-relational form in /-gÄ/, /-kÄ/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement denoting the object in the direction of which the action is performed ("to someone"): балалар урманга экскурсиягә киттеләр /balalar urmanga ekskursiyägä kittelär/ "the children went on an outing to the forest": балалар "children", урман "forest", -га "to", экскурсия "excursion, outing", -гә "to", киттеләр "they went".

2°. Adverbially, indicating the duration of time for which something is done ("for a week"): бер сәгатькә "for one hour": сәгать "hour".

3°. Adverbially as an indication of the price at which something is purchased or otherwise obtained: бу китапны өч сумга алдым /bu kitapnï öč sumga aldïm/ "I bought this book for three rubles": бу "this", китапны "book" (dir. obj.), өч "three", сум "ruble", -га suffix, алдым "I took, received, obtained, bought".

4°. As an indication of the recipient of something: авыруга ярдәм күрсәттем "I gave help (lit.: "I showed help") to the sick person": авыру "sick person", -га suff., ярдәм "help", күрсәттем "I showed".

2.1414. The pure-relational form with the suffix /-nE/ functions as a definite direct object: алманы Нәфисәгә, грушаны Рөстәмгә бир /almanï näfisägä, grušanï röstämgä bir/ "give the apple to Näfisä and the pear to Rustam": алма "apple", груша < Russian "pear"; бу мәкаләне син әлбәттә укып чыгарга тиешсең /bu mäkaläne sin älbättä ukïp čïgarga tiyeššeŋ/ "thou must by all means read this article": мәкалә "article", син "thou", әлбәттә "by all means", укып "reading", чыгарга "to make come out" (here as an auxiliary verb denoting the finality of action), тиеш "obliged", -сең predicative suff.

2.1415. The pure-relational form with the suffix /-dÄn/, /-tÄn/, and /-nÄn/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement which indicates the starting point of an action ("from"): урманнан кайтты /urmannan kayttï/ "he returned from the forest": урман "forest", кайтты "he returned"; урманнан авылга кадәр дүрт километр /urmannan awïlga kadär dürt kilometr/ "there are four kilometers from the forest to the village": авылга "to the village", кадәр "up to, till", дүрт "four", километр "kilometer".

2°. As an adverbial complement denoting the material of which something is made: өйләр агачтан, таштан һәм бетоннан салыналар/öylär agačtan, taštan häm betonnan salïnalar/ "houses are built of wood, stone, and concrete": өйләр "houses", агач "wood', таш "stone", һәм "and", бетон "concrete", салыналар "are built".

3°. As an adverbial complement denoting the object by which another object is recognized: мин аны күзләреннән таныдым /min anï küzlärennän tanïdïm/ "I recognized him by his eyes": мин "I", аны "him", күзләр "eyes" (күзләреннән "from his eyes"), таныдым "I recognized".

4°. As an adverbial complement governed by certain verbs which require this particular form. There is a considerable number of verbs which govern this form: курку /kurkïw/ "to be afraid"; язу /yazïw/ "to forfeit, to be deprived of"; оялу /oyalïw/ "to be ashamed"; тарсыну/tarsïnïw/ "to be diffident", etc.: бүреләрдән курыккан урманга бармас /bürelärdän kurïkkan urmanga barmas/ "one who is afraid of wolves does not go into the forest": бүреләр "wolves', курыккан "one who is afraid", урманга "to the forest", бармас "does not go"; мин бу кешедән тарсынам/min bu kešedän tarsïnam/ "I am diffident in the presence of this person": мин "I", бу "this", кеше "person", тарсынам "I am diffident".

2.1416. The pure-relational form with the suffix /-dÄ/ and /-tÄ/ functions as an adverbial complement which denotes the place or the time of an action (where?, when?): балыклар суда яшиләр /balïklar suda yäšeylär/ "fishes live in water": балыклар "fishes", суда "in water, in the water", яшиләр "they live"; мәктәптә занятиеләр сентябрьдә башлана /mäktäptä zańatiyelär śenťabrdä bašlana/ "classes start at school in September": мәктәптә "in school", занятиеләр "classes", сентябрьдә "in September", башлана "begin".

2.142. Paradigms

"Collective farm"		"Collective farms"	
колхоз	/kolxoz/	колхозлар	/kolxozlar/
колхозның	/kolxoznïŋ/	колхозларның	/kolxozlarnïŋ/
колхозга	/kolxozga/	колхозларга	/kolxozlarga/
колхозны	/kolxoznï/	колхозларны	/kolxozlarnï/
колхоздан	/kolxozdan/	колхозлардан	/kolxozlardan/
колхозда	/kolxozda/	колхозларда	/kolxozlarda/

"city"		"cities"	
шәһәр	/šähär/	шәһәрләр	/šähärlär/
шәһәрнең	/šähärneŋ/	шәһәрләрнең	/šähärlärneŋ/
шәһәргә	/šähärgä/	шәһәрләргә	/šähärlärgä/
шәһәрне	/šähärne/	шәһәрләрне	/šähärlärne/
шәһәрдән	/šähärdän/	шәһәрләрдән	/šähärlärdän/
шәһәрдә	/šähärdä/	шәһәрләрдә	/šähärlärdä/

"horse"		"horses"	
ат	/at/	атлар	/atlar/
атның	/atnïŋ/	атларның	/atlarnïŋ/
атка	/atka/	атларга	/atlarga/
атны	/atnï/	атларны	/atlarnï/
аттан	/attan/	атлардан	/atlardan/
атта	/atta/	атларда	/atlarda/

Paradigms — continued

"work, job"		"jobs"	
хезмәт	/xezmät/	хезмәтләр	/xezmätlär/
хезмәтнең	/xezmätneŋ/	хезмәтләрнең	/xezmätlärneŋ/
хезмәткә	/xezmätkä/	хезмәтләргә	/xezmätlärgä/
хезмәтне	/xezmätne/	хезмәтләрне	/xezmätlärne/
хезмәттән	/xezmättän/	хезмәтләрдән	/xezmätlärdän/
хезмәттә	/xezmättä/	хезмәтләрдә	/xezmätlärdä/

"forest"		"forests"	
урман	/urman/	урманнар	/urmannar/
урманның	/urmannïŋ/	урманнарның	/urmannarnïŋ/
урманга	/urmanga/	урманнарга	/urmannarga/
урманны	/urmannï/	урманнарны	/urmannarnï/
урманнан	/urmannan/	урманнардан	/urmannardan/
урманда	/urmanda/	урманнарда	/urmannarda/

"floor"		"floors"	
идән	/idän/	идәннәр	/idännär/
идәннең	/idänneŋ/	идәннәрнең	/idännärneŋ/
идәнгә	/idängä/	идәннәргә	/idännärgä/
идәнне	/idänne/	идәннәрне	/idännärne/
идәннән	/idännän/	идәннәрдән	/idännärdän/
идәндә	/idändä/	идәннәрдә	/idännärdä/

Paradigms — continued

"aunt"		"aunts"	
апа	/apa/	апалар	/apalar/
апаның	/apanïŋ/	апаларның	/apalarnïŋ/
апага	/apaga/	апаларга	/apalarga/
апаны	/apanï/	апаларны	/apalarnï/
ападан	/apadan/	апалардан	/apalardan/
апада	/apada/	апаларда	/apalarda/

2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems

Forms with concrete-relational (possessive) suffixes take pure-relational suffixes.

The pure-relational suffixes added to the possessive stems are, with a few exceptions, exactly the same as those discussed in 2.14.

1°. Instead of the suffix /-gÄ/ "to" the suffix /-Ä/ is added to the possessive suffixes of the first and second persons sing. and third person of both numbers: /apa/ "aunt" - /apaga/ "to the aunt" but /apam/ "my aunt" - /apama/ "to my aunt". The plural 1st and 2nd persons take the usual suffix /-gÄ/: /apabïz/ "our aunt" - /apabïzga/ "to our aunt".

2°. The direct-object suffix /-nE/ is attached to the possessive suffix of the 1st and 2nd person in both numbers. The 3rd person has a Zero direct-object suffix: /apasï/ "his aunt" - /apasïn/ oblique possessive stem of the 3rd person (to which all the pure-relational suffixes are added, vide 2.131) - apasïn "his aunt" (dir. object).

3°. The suffix /-nEŋ/, when added to the oblique possessive stem of the third person, drops its initial /n/: /apa/ "aunt" - /apasï/ "his aunt" - /apasïn/ oblique possessive stem of the 3rd person - /apasïnïŋ/ "of his aunt" (not /apasïnnïŋ/ as one might have expected).

The pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes, i.e., to:

1st p. sing.	/-m-, -Em-/*
2nd p. sing.	/-ŋ-, -Eŋ-/
1st p. pl.	/-bEz-, -EbEz-/
2nd p. pl.	/-gEz-, -EgEz-/
3rd p.	/-sEn-, -En-/

2.1431. Paradigms

1st person sing.

"my collective farm"	"my collective farms"
колхозым	колхозларым
колхозымның	колхозларымның
колхозыма	колхозларыма
колхозымны	колхозларымны
колхозымнан	колхозларымнан
колхозымда	колхозларымда

"my city"	"my cities"
шәһәрем	шәһәрләрем
шәһәремнең	шәһәрләремнең
шәһәремә	шәһәрләремә
шәһәремне	шәһәрләремне
шәһәремнән	шәһәрләремнән
шәһәремдә	шәһәрләремдә

* According to the rules in 2.13 and 2.131.

Paradigms — continued

"my horse"	"my horses"
атым	атларым
атымның	атларымның
атыма	атларыма
атымны	атларымны
атымнан	атларымнан
атымда	атларымда

"my job"	"my jobs"
хезмәтем	хезмәтләрем
хезмәтемнең	хезмәтләремнең
хезмәтемә	хезмәтләремә
хезмәтемне	хезмәтләремне
хезмәтемнән	хезмәтләремнән
хезмәтемдә	хезмәтләремдә

"my forest"	"my forests"
урманым	урманнарым
урманымның	урманнарымның
урманыма	урманнарыма
урманымны	урманнарымны
урманымнан	урманнарымнан
урманымда	урманнарымда

Paradigms — continued

"my floor"	"my floors"
идэнем	идэннэрем
идэнемнең	идэннэремнең
идэнемэ	идэннэремэ
идэнемне	идэннэремне
идэнемнэн	идэннэремнэн
идэнемдэ	идэннэремдэ

2nd person sing.

"thy aunt"	**"thy aunts"**
апаң	апаларың
апаңның	апаларыңның
апаңа	апаларыңа
апаңны	апаларыңны
апаңнан	апаларыңнан
апаңда	апаларыңда

"thy arrival"	**"thy arrivals"**
килүең	килүләрең
килүеңнең	килүләреңнең
килүеңэ	килүләреңэ
килүеңне	килүләреңне
килүеңнэн	килүләреңнэн
килүеңдэ	килүләреңдэ

Paradigms — continued

"thy poem"	"thy poems"
шигырең	шигырьләрең
шигыреңнең	шигырьләреңнең
шигыреңә	шигырьләреңә
шигыреңне	шигырьләреңне
шигыреңнән	шигырьләреңнән
шигыреңдә	шигырьләреңдә

"thy reading"	"thy readings"
укуың	укуларың
укуыңның	укуларыңның
укуыңа	укуларыңа
укуыңны	укуларыңны
укуыңнан	укуларыңнан
укуыңда	укуларыңда

1st person plur.

"our collective farm"	"our collective farms"
колхозыбыз	колхозларыбыз
колхозыбызның	колхозларыбызның
колхозыбызга	колхозларыбызга
колхозыбызны	колхозларыбызны
колхозыбыздан	колхозларыбыздан
колхозыбызда	колхозларыбызда

Paradigms — continued

"our city"	"our cities"
шәһәребез	шәһәрләребез
шәһәребезнең	шәһәрләребезнең
шәһәребезгә	шәһәрләребезгә
шәһәребезне	шәһәрләребезне
шәһәребездән	шәһәрләребездән
шәһәребездә	шәһәрләребездә

"our aunt"	"our aunts"
апабыз	апаларыбыз
апабызның	апаларыбызның
апабызга	апаларыбызга
апабызны	апаларыбызны
апабыздан	апаларыбыздан
апабызда	апаларыбызда

"our arrival"	"our arrivals"
килүебез	килүләребез
килүебезнең	килүләребезнең
килүебезгә	килүләребезгә
килүебезне	килүләребезне
килүебездән	килүләребездән
килүеоездә	килүләребездә

Paradigms — continued

"our poem"	"our poems"
шигыребез	шигырьләребез
шигыребезнең	шигырьләребезнең
шигыребезгә	шигырьләребезгә
шигыребезне	шигырьләребезне
шигыребездән	шигырьләребездән
шигыребездә	шигырьләребездә

"our reading"	"our readings"
укуыбыз	укуларыбыз
укуыбызның	укуларыбызның
укуыбызга	укуларыбызга
укуыбызны	укуларыбызны
укуыбыздан	укуларыбыздан
укуыбызда	укуларыбызда

2nd person plur.

"your collective farm"	"your collective farms"
колхозыгыз	колхозларыгыз
колхозыгызның	колхозларыгызның
колхозыгызга	колхозларыгызга
колхозыгызны	колхозларыгызны
колхозыгыздан	колхозларыгыздан
колхозыгызда	колхозларыгызда

Paradigms — continued

"your city"

шәhәрегез
шәhәрегезнең
шәhәрегезгә
шәhәрегезне
шәhәрегездән
шәhәрегездә

"your cities"

шәhәрләрегез
шәhәрләрегезнең
шәhәрләрегезгә
шәhәрләрегезне
шәhәрләрегездән
шәhәрләрегездә

"your aunt"

апагыз
апагызның
апагызга
апагызны
апагыздан
апагызда

"your aunts"

апаларыгыз
апаларыгызның
апаларыгызга
апаларыгызны
апаларыгыздан
апаларыгызда

"your arrival"

килүегез
килүегезнең
килүегезгә
килүегезне
килүегездән
килүегездә

"your arrivals"

килүләрегез
килүләрегезнең
килүләрегезгә
килүләрегезне
килүләрегездән
килүләрегездә

Paradigms — continued

"your poem"	"your poems"
шигырегез	шигырьләрегез
шигырегезнең	шигырьләрегезнең
шигырегезгә	шигырьләрегезгә
шигырегезне	шигырьләрегезне
шигырегездән	шигырьләрегездән
шигырегездә	шигырьләрегездә

"your reading"	"your readings"
укуыгыз	укуларыгыз
укуыгызның	укуларыгызның
укуыгызга	укуларыгызга
укуыгызны	укуларыгызны
укуыгыздан	укуларыгыздан
укуыгызда	укуларыгызда

3rd person

"his (her) collective farm"	"his (her) collective farms"
колхозы	колхозлары
колхозының	колхозларның
колхозына	колхозларына
колхозын	колхозларын
колхозыннан	колхозларыннан
колхозында	колхозларында

Paradigms — continued

"his city"

шәһәре

шәһәренең

шәһәренә

шәһәрен

шәһәреннән

шәһәрендә

"his cities"

шәһәрләре

шәһәрләренең

шәһәрләренә

шәһәрләрен

шәһәрләреннән

шәһәрләрендә

"his aunt"

апасы

апасының

апасына

апасын

апасыннан

апасында

"his aunts"

апалары

апаларының

апаларына

апаларын

апаларыннан

апаларында

"his poem"

шигъре

шигъренең

шигъренә

шигърен

шигъреннән

шигърендә

"his poems"

шигырьләре

шигырьләренең

шигырьләренә

шигырьләрен

шигырьләреннән

шигырьләрендә

Paradigms — continued

"his arrival"	"his arrivals"
килүе	килүләре
килүенең	килүләренең
килүенә	килүләренә
килүен	килүләрен
килүеннән	килүләреннән
килүендә	килүләрендә

"his reading"	"his readings"
укуы	укулары
укуының	укуларының
укуына	укуларына
укуын	укуларын
укуыннан	укуларыннан
укуында	укуларында

2.15. The predicative suffixes

The predicative suffixes denote the person of the actor. Words to which the predicative suffixes are added function as the predicate of a clause.

The predicative suffixes are:

1st p. sing.	/-mEn/
2nd p. sing.	/-sEŋ/
3rd p. sing.	Zero-suffix, in older language /-dEr/ and /-tEr/ (1.532)
1st p. pl.	/-bEz/
2nd p. pl.	/-sEz/
3rd p. pl.	/-lÄr/,* in older language /-dEr/ added to the plural-suffix /-lÄr/ (2.12)

* /-lÄr/ is the plural suffix (2.12). The 3rd p. pl. has here a Zero-suffix.

Examples: язучымын /yazïwčïmïn/ "I am a writer": язучы "writer"; язучысың /yazïwčïsïŋ/ "thou art a writer"; язучы /yazïwčï/ or язучыдыр /yazïwčïdïr/ "he is a writer"; язучыларсыз /yazïwčï-larsïz/ "you are writers"; студентсың /studentsïŋ/ "thou art a student"; алар студентлар /alar studentlar/ "they are students"; алар студентлардыр /alar studentlardïr/ "they are students".

2.151. The predicative suffixes are added to the possessive suffixes: студентымсың /studentïmsïŋ/ "thou art my student"; без язучыларыгызбыз /bez yazïwčïlarïgïzbïz/ "we are your writers".

2.152. The predicative suffixes can be added to pure-relational suffixes: син авылдансың /sin awïldansïŋ/ "thou art from the village"; мин Казаннанмын /min kazannanmïn/ "I am from Kazan"; син авылымнансың /sin awïlïmnansïŋ/ "thou art from my village".

2.16. The postpositions

The postpositions are separate words which are added to substantives and all parts of speech which function as substantives. Being separate words, they do not comply with the rules of vowel-harmony, i.e., they appear always with the same vowels. They are not stressed, i.e., they are added to a noun enclitically. In other words, a noun with a postposition does not differ, in this aspect, from a compound noun.

The postpositions play the same rôle as the pure-relational suffixes, i.e., they serve to indicate the relations of objects to other objects or actions.

Most of the postpositions are added to the stem (the basic form of a noun). Some of them require pure-relational forms such as that with the suffixes /-gÄ/, /-dÄn/. Some pronouns have the pure-relational form with the suffix /-nEŋ/ when certain postpositions are added.

2.161. The following postpositions are added to the noun stem:

1°. белән /belän/ "together with, by means of": әти белән килү "to come together with the father"; директор белән сөйләшү "to converse with the director"; трактор белән "with a tractor, by means of a tractor".

2°. өчен /öčen/ "for, for the sake of, for the reason of, because of": үзем өчен "for the sake of myself"; без бу акчаны теге китап өчен җибәрәбез "we send this money for that book".

3°. кебек /kebek/ "like, similar to": җыр кебек "like a song".

4°. шикелле /šikelle/ "like, similar to": ук шикелле "like an arrow".

5°. кҮк /kük/ "like, similar to": кош кҮк "like a bird".

6°. аша /aša/ "through": почта аша "by mail" (lit. "through mail").

7°. саен /sayïn/ "every, each": көн саен "every day"; барган саен "each time he went".

8°. кадәр /kadär/ "till, to": тау кадәр "to the mountain".

2.1611. The postpositions enumerated in 2.161 are added to the stem (the basic form, the "nominative") of nouns. The personal pronouns and the demonstrative pronouns /bu/ "this", /šul/ "that", /šušï/ "this", and /tege/ "that", when taking the postpositions enumerated in 2.161, must also take the pure-relational suffix /-nEŋ/ (2.14). An exception is the pronoun /alar/ "they" which does not take the pure-relational suffix /-nEŋ/, the postposition being mechanically added to /alar/ in the same manner as to any substantive: алар өчен тырышам "I make efforts for their sake"; алар белән "together with them".

/belän/ "with": синең белән "with thee"; аның белән "with him".

/öčen/ "for the sake of": синең өчен "for the sake of thee".

/kebek/ "like": сезнең кебек "like you".

/šikelle/ "like": синең шикелле "similar to thee"; аның шикелле "similar to him".

/aša/ "through": сезнең аша "through you".

/sayïn/ "every, each": шуның саен "each of them".

2.162. The following postpositions require the pure-relational suffix /-gÄ/ on the noun:

1°. таба /taba/ "towards, in the direction of": авылга таба "in the direction of the village"; кичкә таба "towards the evening".

2°. каршы /karšï/ "against": көймә дулкынга каршы йөзә "the boat moves (lit.: "swims") against the waves".

3°. кҮрә /kürä/ "in consequence of, in view of, in accordance with": авыруга кҮрә "in view of the sickness"; эшенә кҮрә бәясе була "the price is according to work".

2.163. The following postpositions govern the pure-relational form with the suffix /-dÄn/ "from":

1°. башка /baška/ "without, besides, with the exception of, excluding": трактордан башка авыл хуҗалыгын алып баруы бик

читэн "agriculture (lit.: "the conduct of agriculture") is very difficult without a tractor".

2°. бирле /birle/ "from, since": кичәдән бирле яңгыр ява "it has been raining (lit.: "it rains") since yesterday".

2.2. Pronoun Inflection

2.21. The inflection of the personal pronouns differs slightly from that of nouns. The pure-relational suffixes are in most cases the same as in the substantive inflection.

The personal pronouns are: /min/ "I"; /sin/ "thou"; /ul/ "he, she, it"; /bez/ "we"; /sez/ "you"; /alar/ "they".

The stems of these pronouns are: /min, sin, an, bez, sez, alar/ respectively. The inflection of the pronouns /bez, sez, alar/ is absolutely the same as that of any noun with corresponding stem-final phonemes, i.e., /bez, sez/ are inflected as any noun ending in /z/; /alar/ is inflected in the same manner as the plural of any noun of back vowels.

The pronouns of the 3rd person are demonstrative pronouns in origin: /ul/ "that"; /alar/ "those".

2.211. The pronouns /min/ "I" and /sin/ "thou" differ in their inflection from the substantives in that the suffix /-nE/ drops its initial /n/. Besides, the form with the suffix /-nEŋ/ "of" does not occur. Instead, the pronoun of the 1st person takes the possessive suffix /-m/, and the pronoun of the second person takes the possessive suffix /-ŋ/, the forms concerned being /minem/ and /sineŋ/ respectively.

The pure-relational suffix /-gÄ/ merges with the final /n/ of the stem, the forms in question being /miŋa/ "to me" and /siŋa/ "to thee".

The pronoun /ul/ has a nominative-form very different from the oblique stem. The latter is /an/. The inflection of /an/ does not differ in principle from that of /sin/.

мин	"I"	син	"thou"	ул	"he, she, it"
минем	"of me"	синең	"of thee"	аның	"of his etc."
миңа	"to me"	сиңа	"to thee"	аңа	"to him etc."
мине	"me"	сине	"thee"	аны	"him etc."

миннән	"from me"	синнән	"from thee"	аннан	"from him etc."
миндә	"in me, at me"	синдә	"in thee, at thee"	анда	"in, at him etc."

2.212. Side by side with the pure-relational forms given in 2.211, some rare, exceptional forms occur.

1°. Instead of the forms /miŋa/ "to me", /siŋa/ "to thee", and /aŋa/ "to him" the forms /miŋar/ "to me", /siŋar/ "to thee", and /aŋar/ "to him" are used.

There are also the "double" forms /miŋarga/ "to me" (< /miŋar/ + /-gÄ/), /siŋarga/ "to thee" (< /siŋar/ + /-gÄ/), and /aŋarga/ "to him" (< /aŋar/ + /-gÄ/).

2°. The pronoun of the 3rd person sing. has two other, optional inflections:

ул		"he, she, it"
аның	улның	"of him, his"
аңарга	улгар	"to him"
аны	улны	"him"
аңардан	улдан	"from him"
аңарда	улда	"in him, at him"

2.213. The pronouns /ul/ "he" and /alar/ "they" take the possessive suffix of the 3rd person:

ул	"he"	алар	"they"
анысы	"he of his"	алары	"they of his"
анысының	"of him of his"	аларының	"of them of his"
анысына	"to him of his"	аларына	"to them of his"
анысын	"him of his"	аларын	"them of his"
анысыннан	"from him of his"	аларыннан	"from them of his"
анысында	"in, at him of his"	аларында	"in, at them of his"

2.22. The demonstrative pronouns are:

бу /bu/ "this" (as an adj. also "these")

шушы /šušï/ "this here" (as an adj. also "these here")

шул /šul/ "that" (as an adj. also "those")

тегe /tege/ "that" (as an adj. also "those")

ул /ul/ "that" (as an adj. also "those"), also "he, she, it" (2.21).

The plural forms are used only as substantives:

болар /bolar/ "these"

шушылар /šušïlar/ "these here"

шулар /šular/ "those"

тегеләр /tegelär/ "those"

алар /alar/ "those" and "they" (2.21).

2.221. The demonstrative pronouns are inflected when functioning as substantives. The stems to which the pure-relational suffixes are added are the following:

Pronoun	Stem
/bu/	/mon/
/šušï/	/šušïn/
/šul/	/šun/
/tege/	/tegen/
/ul/	/an/

The demonstrative pronouns have the following pure-relational forms:

бу	/bu/ "this"	шушы	/šušï/ "this here"
моның	/monïŋ/ "of this"	шушының	/šušïnïŋ/ "of this here"

моңа	/moŋa/ "to this"	шушыңа	/šušïŋa/ "to this here"
моны	/monï/ "this" (dir. obj.)	шушыны	/šušïnï/ "this here" (dir. obj.)
моннан	/monnan/ "from this"	шушыннан	/šušïnnan/ "from this here"
монда	/monda/ "in this"	шушында	/šušïnda/ "in this here"
шул	/šul/ "that"	теге	/tege/ "that"
шуның	/šunïŋ/ "of that"	тегенең	/tegeneŋ/ "of that"
шуңа	/šuŋa/ "to that"	тегеңә	/tegeŋä/ "to that"
шуны	/šunï/ "that" (dir. obj.)	тегене	/tegene/ "that" (dir. obj.)
шуннан	/šunnan/ "from that"	тегеннән	/tegennän/ "from that"
шунда	/šunda/ "in that "	тегендә	/tegendä/ "in that"
ул	/ul/ "that"		
аның	/anïŋ/ "of that"		
аңа	/aŋa/ "to that"		
аны	/anï/ "that" (dir. obj.)		
аннан	/annan/ "from that"		
анда	/anda/ "in that, at that"		

The plural pure-relational forms of /bolar, šušïlar, šular, tegelär, alar/ are formed in accordance with the general rules.

2.222. The demonstrative pronouns are inflected and take the plural suffix or a pure-relational suffix only when functioning as substantives. When functioning as adjectives, i.e., when functioning as attributes and modifying a noun, they do not take the plural suffix or the pure-relational suffixes: ул килде "this (here: "he") came"; алар килделәр "those (here: "they") came"; бу китап "this book"; бу китаплар "these books"; бу китапка "to this book"; бу китапларга "to these books".

2.223. Side by side with the pure-relational forms given in 2.221 also the following exceptional forms of some demonstrative pronouns occur:

бу	/bu/ "this"
моңар	/moŋar/ or моңарга /moŋarga/ "to this"
моңардан	/moŋardan/ "from this"
моңарда	/moŋarda/ "in this, at this"
шул	/šul/ "that"
шуңар	/šuŋar/ or шуңарга /šuŋarga/ "to that"
шуңардан	/šuŋardan/ "from that"
шуңарда	/šuŋarda/ "in that, at that"
теге	/tege/ "that"
тегеңәр	/tegeŋär/ or тегеңәргә /tegeŋärgä/ "to that"
тегеңәрдән	/tegeŋärdän/ "from that"
тегеңәрдә	/tegeŋärdä/ "in that, at that"

2.224. The demonstrative pronouns /bu, šušï, šul, ul/ take the possessive suffix of the 3rd person:

бу /bu/ "this"	- монысы /monïsï/ "this of his"
шушы /šušï/ "this here, this same"	- шушысы /šušïsï/ "this here of his, this same of his"
шул /šul/ "that"	- шунысы /šunïsï/ "that of his"
ул /ul/ "that"	- анысы /anïsï/ "that of his"

2.3. Verb Inflection

2.30. The inflection of the verb includes the following categories: three persons, two numbers, three tenses, five verbal nouns, five participles, and four gerunds.

The three persons are the first, the second, and the third. The numbers are the singular and plural.

The suffixes denoting the acting person are added to the tense and participle suffixes. The latter are added to the stem of the verb.

All verbs have two stems: a positive stem and a negative stem. The positive stem denotes the action, e.g., /kil-/ "to come". The negative stem denotes the absence of an action: /kilmä-/ "not to come". In the positive conjugation the tense- (or participle-, gerund-) suffixes are added to the positive stem. In the negative conjugation they are added to the negative stem, i.e., to a stem provided with the negative suffix /-mÄ-/.

2.31. The stems

The positive stem, i.e., the stem which denotes an action, is the basic stem of the verb: /bar-/ "go"; /yasa-/ "do"; /yaz-/ "write".

The negative stem, i.e., that stem which expresses the idea of the absence of an action, is formed by adding the suffix /-mÄ-/ to the basic stem. The suffix /-mÄ-/ does not bear the accent (1.42):

яса-	/yasa-/ "to do, to make"	-	ясама-	/yasama-/ "not to do"
кил-	/kil-/ "to come"	-	килмә-	/kilmä-/ "not to come"
яз-	/yaz-/ "to write"	-	язма-	/yazma-/ "not to write"
бар-	/bar-/ "to walk"	-	барма-	/barma-/ "not to walk"

All tense-, participle-, and gerund suffixes are added to /yasa-/, and /yasama-/, /kil-/ and /kilmä-/, etc.

2.32. The personal endings

There are two main kinds of personal endings:

1°. Some forms take the predicative suffixes (2.15);

2°. Other forms take the possessive suffixes (2.13);

3°. Other forms take the possessive suffixes with the exception of the first person plural which is replaced with a special suffix.

Consequently, the following three sets of personal endings exist:

1st group (predicative suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-мен, -мын /-mEn/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-сең, -сың /-sEŋ/	-сез, -сыз /-sEz/
3rd p.	Zero	-ләр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2nd group (possessive suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-ләр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

3rd group (mixed group):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-к /-k/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-ләр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2.33. The finite forms

The finite forms function as predicates of finished clauses: /min utïrdïm/ "I sat down".

There are two types of finite forms: 1. primary finite forms which are finite forms in origin and function only as predicates of finished clauses; and 2. secondary finite forms which are participles in origin and are finite forms only in certain syntactic functions: /arïgan at/ "a tired horse" but /at arïgan/ "the horse is tired".

The secondary finite forms, i. e., participial forms in predicative function will be discussed in sections dealing with participles.

2.34. The simple tenses

2.341. The past tense

Suff. /-dE/ and /-tE/ (<u>vide</u> 1.532.1°) to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	/-dEm/	/-dEk/
2nd p.	/-dEŋ/	/-dEgEz/
3rd p.	/-dE/	/-dElÄr/

Examples:

эшлə-	"to work"	эшлəмə-	"not to work"
эшлəдем	"I worked"	эшлəмəдем	"I did not work"
эшлəдең		эшлəмəдең	
эшлəде		эшлəмəде	
эшлəдек		эшлəмəдек	
эшлəдегез		эшлəмəдегез	
эшлəделəр		эшлəмəделəр	
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карадым	"I looked"	карамадым	"I did not look"
карадың		карамадың	
карады		карамады	
карадык		карамадык	
карадыгыз		карамадыгыз	
карадылар		карамадылар	
кит-	"to go away"	китмə-	"not to go away"
киттем	"I went away"	китмəдем	"I did not go away"
киттең		китмəдең	
китте		китмəде	

киттек	китмәдек
киттегез	китмәдегез
киттеләр	китмәделәр

2.342. The conditional

Suff. /-sÄ/ to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	-сәм, -сам /-sÄm/	-сәк, -сак /-sÄk/
2nd p.	-сәң, -саң /-sÄŋ/	-сәгез, -сагыз /-sÄgEz/
3rd p.	-сә, -са /-sÄ/	-сәләр, -салар /-sÄlÄr/

Examples:

эшлә-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшләсәм	"if I work"	эшләмәсәм	"if I do not work"
эшләсәң		эшләмәсәң	
эшләсә		эшләмәсә	
эшләсәк		эшләмәсәк	
эшләсәгез		эшләмәсәгез	
эшләсәләр		эшләмәсәләр	
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карасам	"if I look"	карамасам	"if I do not look"
карасаң		карамасаң	
караса		карамаса	
карасак		карамасак	
карасагыз		карамасагыз	
карасалар		карамасалар	

кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
китсәм	"if I go away"	китмәсәм	"if I do not go away"
китсәң		китмәсәң	
китсә		китмәсә	
китсәк		китмәсәк	
китсәгез		китмәсәгез	
китсәләр		китмәсәләр	

2.343. The imperative

Each of the three persons has a different tense-suffix. The personal endings are, with some exceptions, those of the third group.

1°. Imperative of the first person ("let me do!", "let us do!").

Suff. /-y/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant. The stem-final /a/ + /-y/ results in /ïy/ [ə̂y] (in orthography -ый); the stem-final /ä/ + /-y/ results in /ey/ [iy] or [ī] (in orthography -и). Personal endings of the third group are added:

Singular	Plural
-им, -ый м [-iym, -ïym]	-ик, -ыйк [-iyk, -ïyk]

Examples:

эшлә-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшлим	"let me work!"	эшләмим	"let me not work!"
эшлик	"let us work!"	эшләмик	"let us not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карыйм	"let me look!"	карамыйм	"let me not look!"
карыйк	"let us look!"	карамыйк	"let us not look!"
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
китим	"let me go away!"	китмим	"let me not go away!"
китик	"let us go away!"	китмик	"let us not go away!"

кил-	"to come"	килмә-	"not to come"
килим	"let me come!"	килмим	"let me not come!"
килик	"let us come!"	килмик	"let us not come!"
утыр-	"to sit"	утырма-	"not to sit"
утырыйм	"let me sit!"	утырмыйм	"let me not sit!"
утырыйк	"let us sit!"	утырмыйк	"let us not sit!"
ая-	"to pity"	аяма-	"not to pity"
айыйм	"let me pity!"	аямыйм	"let me not pity!"
айыйк	"let us pity!"	аямыйк	"let us not pity!"
төя-	"to load"	төямә-	"not to load"
төйим	"let me load!"	төямим	"let me not load!"
төйик	"let us load!"	төямик	"let us not load!"
кае-	"to make a seam"	каема-	"not to make a seam"
кайыйм	"let me make a seam!"	каемыйм	"let me not make a seam!"
кайыйк	"let us make a seam!"	каемыйк	"let us not make a seam!"
бие-	"to dance"	биемә-	"not to dance"
биим	"let me dance!"	биемим	"let me not dance!"
биик	"let us dance!"	биемик	"let us not dance!"

2°. Imperative of the second person ("do!").

Suffix is Zero to which no personal ending is added in the singular, and /-gEz/ is added in the plural:

Singular	Plural
Zero-ending	-гез, -егез, -гыз, -ыгыз /-gEz, -EgEz/

In dialects, however, the singular second-person suffix /-ŋ/ may be added: килең /kileŋ/ "come!"; чишең /čišeŋ/ "solve!"

Examples:

эшлə-	"to work"	эшлəмə-	"not to work"
эшлə	"work!"	эшлəмə	"do not work!"
эшлəгез	"work!"	эшлəмəгез	"do not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
кара	"look!"	карама	"do not look!"
карагыз	"look!"	карамагыз	"do not look!"
кит-	"to go away"	китмə-	"not to go away"
кит	"go away!"	китмə	"do not go away!"
китегез	"go away!"	китмəгез	"do not go away!"

3°. Imperative of the third person ("let him do!, let them do!").

Suff. /-sEn/ to which a Zero-suffix of the 3rd p. sing. is added. The 3rd p. pl. takes the plural suffix /-lÄr/ (2.12):

Singular	Plural
-сен, -сын /-sEn/	-сеннəр, -сыннар /-sEnnÄr/

Examples:

эшлə-	"to work"	эшлəмə-	"not to work"
эшлəсен	"let him work!"	эшлəмəсен	"let him not work!"
эшлəсеннəр	"let them work!"	эшлəмəсеннəр	"let them not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карасын	"let him look!"	карамасын	"let him not look!"
карасыннар	"let them look!"	карамасыннар	"let them not look!"
кит-	"to go away"	китмə-	"not to go away"
китсен	"let him go away!"	китмəсен	"let him not go away!"
китсеннəр	"let them go away!"	китмəсеннəр	"let them not go away!"

2.35. The verbal nouns are substantives. They can be formed from any verb-stem, both positive and negative. They are inflected like any substantive. Most of them denote the process of an action ("the going") but some of them denote the actor ("the goer").

2.351. The first noun of action ("the doing")

Suff. /-w/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant; abstract idea of an action, often translated as an infinitive:

эшлә-	"to work"
эшләү	"the act of working"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәү	"the not working"
кара-	"to look"
карау	"the looking"
бие-	"to dance"
бию	"dancing"
кит-	"to go away"
китү	"the going away, the departure"
укы-	"to study"
уку	"the study"
кил-	"to come"
килү	"the coming, arrival"
аңлаш-	"to understand each other"
аңлашу	"mutual understanding"
аңлашма-	"not to understand each other"
аңлашмау	"misunderstanding"

2.3511. The verbal noun in /-w/ is inflected normally:

язу	"the writing"
язулар	"the writings"
язуның	"of the writing"
язуга	"to the writing"
язуым	"my writing"
язуыма	"to my writing"

2.352. The noun of the actor ("doer")

Suff. /-wčE/ which is a compound suffix: /-w/ (2.351) + /-čE/ (4.11.1°); denotes the actor, the doer, and is often translated as a present participle, the native grammars listing this form as the present participle, because in attributive function it corresponds to a <u>participium praesentis</u> of the Latin grammar.

эшлә-	"to work"
эшләүче	"worker; working"
язу-	"to write"
язучы	"writer; writing"
укы-	"to study"
укучы	"student; studying"
укыт-	"to teach"
укытучы	"teacher; teaching"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәүче	"not working one; not working"

2.3521. The noun of the actor is inflected exactly as any substantive: язучылар "writers"; язучысы "his writer"; язучыларыбыз "our writers"; язучының "of the writer"; язучыларга "to the writers"; язучысына "to his writer"; язучыларыннан "from their writers"; язучымын "I am a writer", etc.

2.353. The second noun of action ("the doing")

Suff. /-mÄk/: abstract idea of an action; usually translated as an infinitive: гөмер итмәк - тырышмактыр "to live means to make efforts" (lit.: "to make living — to make efforts").

эшлә-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшләмәк	"working, to work"	эшләмәмәк	"the not working, not to work"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карамак	"looking, to look"	карамамак	"not looking, not to look"
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
китмәк	"going away, departure, to go away"	китмәмәк	"not going away, not to go away"
аңлаш-	"to understand each other"	аңлашма-	"not to understand each other"
аңлашмак	"mutual understanding	аңлашмамак	"absence of mutual understanding"

2.3531. The second noun of action is inflected as any substantive.

2.354. The noun of intention ("intending to")

Suff. /-mÄkčE/ which is a compound suffix: /-mÄk/ (2.353) + /-čE/ (4.11.1°): intention to perform an action ("intending to do something"), mostly functioning as a predicate (with predicative suffixes): Равил һөнәр мәктәбенә кермәкче "Ravil intends to enter a professional school"; мин очучылар мәктәбенә кермәкчемен "I intend to enter a fliers' school"; кузгатмакчы булсаң халык күңелләрен, тибрәтмәкче булсаң иң нечкә кылларын "if you intend to embarras, it should be the hearts of people, if you intend to shake up, it should be their thinnest hairs".

2.355. The noun of possibility ("one who might do something")

Suff. /-mÄgÄy/ always with the possessive suffix of the third person, i.e., /-mÄgÄyE/; possibility of an action or capability

to perform an action, often expressing the fear or concern that an action might be performed; used predicatively: бүген яңгыр булмагае "there might be rain today" (lit.: "today rain's possible becoming its"); бүген безгә Мансуров килмәгәе "Mansurov (last name of a person) might come to us today" (lit.: "today to us Mansurov's possible coming his"); килмәгәе, килсен! "if he comes, let him come!" meaning that I do not care whether he comes (lit.: "his possible coming let it come!").

эшлә-	"to work"
эшләмәгәе	"he might work"
кара-	"to look"
карамагае	"he might look"
кит-	"to go away"
китмәгәе	"he might go away"

2.36. The participles

The participles are noun-forms of the verb. They are inflected like nouns: they take the derivational suffix /-lÄr/, the concrete-relational (possessive) suffixes, and the pure-relational suffixes. They take also the predicative suffixes and function in this case as finite forms, being what is called the secondary tenses: /algan/ "who has taken" - /algan keše/ "a person who has taken" - /minem alganïm alma bulïp čïktï/ "what I had taken (lit.: "my taken") turned out to be an apple" - /min alganga ul bik šat/ "he is very glad that I have taken" (lit.: "he very glad to my having taken") - /min alganda Azat ide inde/ "when I took Azat was still there" - /min alganmïn/ "I have taken" (lit. "I - past taker").

2.361. The past participle

Suff. /-gÄn/ and /-kÄn/ (vide 1.532.1°):

эшлә-	"to work"
эшләгән	"one who has worked"
эшләгәне	"his past working"
эшләгәннең	"of the past working"

мен эшләгәнмен	"I worked"
алар эшләгәннәр	"they worked"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәгән	"one who has not worked"
эшләмәгәне	"his past not-working"
эшләмәгәннең	"of the past not-working"
эшләмәгәненнән	"from his past not-working"
мен эшләмәгәнмен	"I did not work"
алар эшләмәгәннәр	"they did not work"

2.3611. The past participle takes predicative suffixes: /-gÄnmEn, -gÄnsEŋ, -gÄn, -gÄnbEz, -gÄnsEz, -gÄnnÄr/ and /-kÄnmEn/ etc. Forms with these suffixes function as a past tense, the difference between this past tense and that in 2.341 being that the latter denotes actions which have really taken place in the past, whereas the forms with /-gÄnmEn/ etc. denote past actions known from hearsay:

килгәнмен	"I came"	килмәгәнмен	"I did not come"
килгәнсең		килмәгәнсең	
килгән		килмәгән	
килгәнбез		килмәгәнбез	
килгәнсез		килмәгәнсез	
килгәннәр		килмәгәннәр	

2.3612. The gerund in /-gÄnčE/ is formed from the past participle: <u>vide</u> 2.374.

2.362. The present participle

Suff. /-Ä/ after a stem-final consonant (including /w/); suff. /-y/ after a stem-final vowel, the vowel /ä/ changing to /e/, and the stem-final vowel /a/ changing to /ï/ (<u>vide</u> 1.522).

This participle functions without any suffixes only as a gerund (<u>vide</u> 2.371).

2.3621. The present tense

Suff. /-Ä/ and /-y/ (2.362) with the predicative suffixes of the first group (vide 2.32), the ending of the first person singular being optionally /-mEn/ or /-m/.

	Singular	Plural
1st p.	-əм, -ам, -им, -ыйм	-əбез, -абыз, -ибез, -ыйбы
2nd p.	-əсеӊ, -асыӊ, -исеӊ, -ыйсыӊ	-əсез, -асыз, -исез, -ыйсы
3rd p.	-ə, -а, -и, -ый	-əлəр, -алар, -илəр, -ыйла

яз-	"to write"	язма-	"not to write"
язам, язамын	"I write"	язмыйм, язмыймын	"I do not write"
язасыӊ		язмыйсыӊ	
яза		язмый	
язабыз		язмыйбыз	
язасыз		язмыйсыз	
язалар		язмыйлар	
эшлə-	"to work"	эшлəмə-	"not to work"
эшлим, эшлимен	"I work"	эшлəмим, эшлəмимен	"I do not work"
эшлисеӊ		эшлəмисеӊ	
эшли		эшлəми	
эшлибез		эшлəмибез	
эшлисез		эшлəмисез	
эшлилəр		эшлəмилəр	

2.3622. The participle of necessity

The suffixes /-Ä, -y/ (2.362) with the possessive suffix of the third person /-sE/ form the participle of necessity: "one who will have to do something", "the necessity of doing something in the future".

The compound suffix /-ÄsE/ or /-ysE/ is no longer felt to be a form of the third person only, and other possessive suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-әсем, -асым, -исем, -ыйсым	-әсебез, -асыбыз, -исебез, -ыйсыбыз
2nd p.	-әсең, -асың, -исең, -ыйсың	-әсегез, -асыгыз, -исегез, -ыйсыгыз
3rd p.	-әсе, -асы, -исе, -ыйсы	-әсеяәре, -асылары, -исеяәре, -ыйсылары

киләсе кеше	"a person who is to come"
сөйлисе сүзем	"my word that will have to be spoken
укыйсы китабым	"the book which I have to read"
без барасы юл	"the road which we must go"
безнең экскурсиягә барасыбыз бар	"we must go on an outing"
барасым калган	"I should have gone"
мин аның киләсен белмәдем	"I did not know that he was to come" (lit.: "I did not know his necessity to come")

2.3623. The participle of necessity occurs in the predicative function:

ул иртәгә шәһәргә барасы	"he will have to go to city tomorrow"
кунаклар иртәгә киләсе	"the comrades must come tomorrow"

2.363. The first future participle ("one who will do")

Suff. /-ÄčÄk/ after a stem-final consonant including /w, y/; the suffix /-yÄčÄk/ after vowels:

кил-	"to come"	килмə-	"not to come"
киләчәк	"one who will come"	килмәячәк	"one who will not come"
ю-	"to wash"	юма-	"not to wash"
юачак	"one who will wash"	юмаячак	"one who will not wash"
эшлә-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшләячәк	"one who will work"	эшләмәячәк	"one who will not work"

2.3631. The first future participle takes the predicative suffixes. The resulting forms with endings /-ĂčĂkmEn, -ĂčĂksEŋ, -ĂčĂk, -ĂčĂkbEz, -ĂčĂksEz, -ĂčĂklĂr/ and /-yĂčĂkmEn/ etc. function as a future tense which denotes an action which will take place in the future and exactly at the time indicated by other words:

кил-	"to come"
киләчәкмен	"I shall certainly come"
киләчәксең	
киләчәк	
киләчәкбез	
киләчәксез	
киләчәкләр	

килмә-	"not to come"
килмәячәкмен	"I shall not come"
килмәячәксең	
килмәячәк	
килмәячәкбез	
килмәячәксез	
килмәячәкләр	

2.364. The second future participle ("one who will go")

Suff. /-r/ on stems ending in /e, ä, ï, a/; suff. /-Är/ on stems ending in /w/; suff. /-Är/ and /-Er/ on stems ending in consonants, there being no rules with regard to which stem takes what suffix.

The second future participle denotes actions which will take place at some time in the future: /ešlä-/ "to work" - /ešlär/ "one who will work at some time in the future":

шу-	"to glide, to skate"	- шуар	"one who will glide"
ак-	"to flow"	- агар	"one who will flow"
кал-	"to remain"	- калыр	"one who will remain"

2.3641. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Är/:

яз-	"to write"	- язар	"one who will write"
тап-	"to find"	- табар	"one who will find"
оч-	"to fly"	- очар	"one who will fly"
тай-	"to slip"	- таяр	"one who will slip"
сиз-	"to feel"	- сизәр	"one who will feel"
тип-	"to kick"	- тибәр	"one who will kick"
көл-	"to laugh"	- көләр	"one who will laugh"
түз-	"to tolerate"	- түзәр	"one who will tolerate"
сөй-	"to love"	- сөяр	"one who will love"
төй-	"to crush"	- төяр	"one who will crush"

and many other

2.3642. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Er/:

бар-	"to go, to walk"	- барыр	"one who will go"
ал-	"to take"	- алыр	"one who will take"

ур-	"to harvest"	- урыр	"one who will harvest"
кил-	"to come"	- килер	"one who will come"
бир-	"to give"	- бирер	"one who will give"
кγбәй-	"to increase"	- кγбәер	"one who will increase"
азай-	"to decrease"	- азаер	"one who will decrease"
сал-	"to put"	- салыр	"one who will put"

and many other

2.3643. The second future participle suffix /-r/ is not added to the negative stem formed with the suffix /-mÄ-/. Instead, a special suffix /-mÄs/ is directly added to the basic (i.e., positive stem): /kil-/ "to come" - /kilmäs/ "one who will not come"; /ešlä-/ "to work" - /ešlämäs/ "one who will not work".

ят-	"to lie down"	- ятмас	"one who will not lie down"
кер-	"to come in"	- кермәс	"one who will not come in"
чык-	"to come out"	- чыкмас	"one who will not come out"
әйт-	"to say"	- әйтмәс	"one who will not say"

2.3644. The second future participle is inflected like any noun. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ and /-kÄ/ (2.14.2°) denotes the aim of an action ("in order to") and is often translated as an infinitive:

ал-	"to take"	- алырга	"in order to take"
эшлә-	"to work"	- эшләргә	"in order to work"
γл-	"to die"	- γлмәскә	"in order not to die"
курк-	"to be afraid"	- куркмаска	"in order not to be afraid"

2.3645. The second future participle takes the predicative suffixes, the resulting forms ending in /-rmEn/ (also /-ÄrmEn, -ErmEn/ vide 2.364), or /-rEm/ etc. "I shall . . ." These forms function as the second future tense which denotes actions which will take place sometime in the future:

	Singular	Plural
1st p.	-рмен, -рмын or -рем, -рым	-рбез, -рбыз
2nd p.	-рсең, -рсың	-рсез, -рсыз
3rd p.	-р	-рлар

эшләрмен, эшләрем "I shall work"

эшләрсең

эшләр

эшләрбез

эшләрсез

эшләрләр

2.3646. The negative forms of the second future tense are formed from the negative future participle with the suffix /-mÄs/ to which predicative suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-мәм, -мам	-мәбез, -мабыз
2nd p.	-мәссең, -массың	-мәсез, -масыз
3rd p.	-мәс, -мас	-мәсләр, -маслар

эшләмәм "I shall not work"

эшләмәссең

эшләмәс

эшләмәбез

эшләмәсез

эшләмәсләр

2.37. The gerunds

The gerunds, also called converbs, function only as adverbs, verbal attributes or adverbial complements.

2.371. The first present gerund

Suff. /-Ä/ and /-y/ which is the suffix of the present participle (vide 2.362), the latter never functioning as an attribute and not taking pure-relational suffixes, although it possesses some other features characteristic of participles. The first present gerund denotes actions simultaneous with the main action and merging with the latter in one combined action. It also serves to denote actions which occur repeatedly. The verbal complement of most auxiliary verbs is a first present gerund: /karïy karïy/ "looking, looking": /kara-/ "to look"; /yaza bardïm/ "I continued to write" (or "went on writing"): /yaz-/ "to write", /bar-/ "to go"; /kilä kür/ "please come!" (lit.: "see coming!", i.e., "see that you come!").

яз-	"to write"	- яза	"writing"
кил-	"to come"	- килə	"coming"
ю-	"to wash"	- юа	"washing"
укы-	"to read"	- укый	"reading"
яса-	"to make"	- ясый	"making"
эшлə-	"to work"	- эшли	"working"
язма-	"not to write"	- язмый	"not writing"
килмə-	"not to come"	- килми	"not coming"
эшлəмə-	"not to work"	- эшлəми	"not working"

2.3711. The first present gerund of the negative verb occurs also with an additional suffix /-čÄ/ of the adverbs (4.4211) added to the suff. /-Ä/ or /-y/, the resulting form having the same meaning as the original negative form:

кил-	"to come"	- килмичə	"not coming"
яз-	"to write"	- язмыйча	"not writing"

2.372. The second present gerund

Suff. /-p/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant (including /w, y/); denotes actions which begin before the main action and continue with the latter: /tawga yögerep mende/ "he ran

up the mountain" (lit.: "he climbed running the mountain", i.e., he first ran and finally reached the top); /min yazïp beteräm/ "I am finished writing".

яз-	"to write"	- язып	"writing"
кил-	"to come"	- килеп	"coming"
ю-	"to wash"	- юып	"washing"
яса-	"to make"	- ясап	"making"
эшлә-	"to work"	- эшләп	"working"

2.3721. The suff. /-p/ is not added to the negative verb-stem. Instead, the form of the first present gerund with the suffix -мичә, -мыйча is used (2.3711).

2.373. The past gerund

Suff. /-gÄč/ and /-kÄč/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which precedes, in time, the action of the main verb ("after having done").

яз-	"to write"	- язгач	"after writing"
кайт-	"to return"	- кайткач	"after having returned"
эшлә-	"to work"	- эшләгәч	"after having worked"
язма-	"not to write"	- язмагач	"after having not written"
китмә-	"not to go away"	- китмәгәч	"after having not gone away"

2.374. The future gerund

Suff. /-gÄnčE/ and /-kÄnčE/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which is preceded in time by the action of the main verb ("before doing"): /min yazganči ukïdïm/ "I had been reading before I wrote"; /min yazganči ukïrmïn/ "I shall read before I write"; /ul čišenep yaŋadan kiyengänče tagïn ber sagat ütte/ "another hour passed before he redressed".

яз-	"to write"	- язганчы	"before writing"
кайт-	"to return"	- кайтканчы	"before returning"
эшлә-	"to work"	- эшләгәнче	"before working"

2.3741. The future gerund is, in origin, a noun in /-čE/ (4.11.1°) from the past participle (2.361).

The future gerund is not formed from the negative stem. Instead, the form with the suffix -мичə, -мыйча (2.3711) is used.

2.38. Defective verbs

2.381. The verb /i-/ "to be" is defective and irregular. Only the following forms occur:

1°. /ide/ the past tense:

	Singular		Plural
1st p.	идем	"I was"	идек
2nd p.	идең		идегез
3rd p.	иде		иделəр

2°. /isä/ the conditional:

	Singular		Plural
1st p.	исəм	"if I am"	исəк
2nd p.	исəң		исəгез
3rd p.	исə		исəлəр

3°. /ikän/ the past participle which is used, however, only in the predicative function:

	Singular		Plural
1st p.	икəнмен	"I was"	икəнбез
2nd p.	икəнсең		икəнсез
3rd p.	икəн		икəннəр

2.3811. The verb /i-/ does not have a negative stem. Its negative is /tügel/: түгел иде "he was not".

2.382. The verb /bar/ "is, existing, existence" is, in origin, the second future participle of a defective verb which does not have any other forms: минем китабым бар "I have a book" (lit.: "my book is"); бар көч белəн "with all strength available" (lit.: "with

the existing strength"); барын югын белмәде "he demanded impossible things" (lit.: "he did not know the existing and not existing").

3. FORM- AND FUNCTION-CLASSES

3.0 Tatar has the following parts of speech: nouns, adjectives, pronouns, verbs, adverbs, postpositions, conjunctions, and particles.

3.1. Nouns which occur with all the suffixes given under noun inflection (2.1) include the following:

3.11. Nouns which occur with all suffixes given under 2.1, and other parts of speech when functioning as nouns (i.e., when substantivized) may function as subjects in clauses and as direct objects in verbal phrases. They function as heads of nominal phrases. There are the following sub-classes of nouns:

3.111. The negative noun /yuk/ "absence, non-existence", used also as negative particle "not", which takes all pure-relational, possessive, and predicative suffixes: юкны сүйләде "he spoke untruth" (lit.: "he spoke what does not exist"); юкка чыгарды "he refuted" (lit.: "he reduced to nothing"); юкта "in the absence, in absentia"; югында "in his (its) absence".

3.112. The reflexive noun /üz/ "self" which occurs only with the possessive suffixes:

"myself"	"thyself"	"himself"
үзем	үзең	үзе
үземнең	үзеңнең	үзенең
үземә	үзеңә	үзенә
үземне	үзеңне	үзен
үземнән	үзеңнән	үзеннән
үземдә	үзеңдә	үзендә

"ourselves"	"yourselves"	"themselves"
үзебез	үзегез	үзләре
үзебезнең	үзегезнең	үзләренең
үзебезгә	үзегезгә	үзләренә
үзебезне	үзегезне	үзләрен
үзебездән	үзегездән	үзләреннән
үзебездә	үзегездә	үзләрендә

3.113. The interrogative nouns

The interrogative nouns which function also as relative nouns are the following:

1°. кем /kem/ "who" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, the pure-relational suffixes, and the predicative suffixes: кемнәр "who" (plur.); кемнән "from whom?"; кемең "who of thine"; синең кемең ул "who is he to you?" or "what is his relation to you?" (lit.: "thy who is he?"); синең кемнәрең бар "is there anybody of thine?", i.e., "are there any relatives of yours?"; бу кем карандашы "whose pencil is this?"; сез кемнәрсез "who are you?"; кем эшләми, шул ашамый "he who does not work does not eat".

2°. нәрсә /närsä/ "what" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes: нәрсәләр "what" (plur.); нәрсәң бар "is there anything of thine?" (lit.: "thy what is?").

3°. ни [nī] "what" (in meaning = нәрсә) which takes the plural suffix and the pure-relational suffixes: ниләр "what" (plur.); нинең "of what"; нигә "to what" (also used as the adverb "what for"); нидән "from what" (also used as the adverb "why").

3.114. The indefinite nouns are partly based on the interrogative nouns: һичкем /hičkem/ "nobody"; һичнәрсә /hičnärsä/ "nothing"; һәркем /härkem/ "everybody"; һәрнәрсә /härnärsä/ "everything".

3.2. Adjectives

The adjectives, when functioning as nouns, take the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes. They are used as invariable attributes in attribute-and-head nominal phrases. They take the predicative suffixes and function as predicates in finished clauses. They function also as adverbs, acting as adverbial attributes of verbs: /yaxšï kitap/ "a good book" - /igen yaxšï ˈuŋdï/ "the crops have grown well".

3.21. The interrogative adjectives

1°. нинди /nindey/ "what, what kind of": нинди чәчәк "what flower?"

2°. ничә /ničä/ "how many": ничә кеше "how many people?"[1]

3°. кай /kay/ "what": сез кай илдән "from what country are you?" (lit.: "you from what country?").

4°. кайсы /kaysï/ "what": сез кайсы катта торасыз "on what floor do you live?"[2]

3.22. The indefinite adjectives are partly based on the interrogative adjectives: һичнинди /hič-nindey/ "not a single".

3.23. The numeral adjectives

The cardinal numerals from one to ten are the basis on which numbering is built. There are also special words for some numerals. Further formations such as higher numerals, ordinals, nominal or adjectival or adverbial derivatives are made by combining the primary numbers or by adding suffixes.

The cardinal numerals, when functioning as nouns, are inflected like nouns: /un/ "ten" - /unnar/ "tens"; /ike/ "two" - /ikebez/ "two of us" - /ikeneŋ/ "of the two" - /ikeseneŋ/ "of the two of them":

1.	бер	/ber/	10.	ун	/un/
2.	ике	/ike/	20.	егерме	/yegerme/
3.	өч	/öč/	30.	утыз	/utïz/
4.	дүрт	/dürt/	40.	кырк	/kïrk/
5.	биш	/biš/	50.	илле	/ille/
6.	алты	/altï/	60.	алтмыш	/altmïš/
7.	җиде	/ǰide/	70.	җитмеш	/ǰitmeš/

8.	сигез	/sigez/	80.	сиксән	/siksän/
9.	тугыз	/tugïz/	90.	туксан	/tuksan/
			100.	йөз	/yöz/
			1000.	мең	/meŋ/

3.231. Nouns modified by a numeral have the singular form: утыз китап "thirty books".

Exceptions are nouns which denote time, taking optionally the plural suffix: өч атна or өч атналар "three weeks".

3.232. In counting "one, two, three, four, five, etc.", without mentioning the objects which are counted, the cardinal numerals are not used. Instead, collective numerals are used (4.121).

3.3. The pronouns have inflections different from those of nouns (2.2). The personal pronouns function only as substantives, whereas the demonstrative pronouns function also as adjectives, functioning as invariable attributes of nouns.

3.4. The verbs have verbal inflection (2.3). The finite forms of verbs serve as the centers of verbal phrases (6.1). Their non-finite forms function as nouns (verbal nouns and substantivized participles), adjectives (participles) or adverbs (gerunds).

3.5. Adverbs are a mixed group of words of various origins. Some of them are petrified pure-relational forms of nouns. Some of them are derived from adjectives, pronouns, etc.: шәп "quickly"; кинәт "suddenly" (cf. кинәттән "suddenly": /kinät/ + /-dÄn/ 2.1415); элек "formerly"; кайчан "when" from кай "what".

3.51. The following pure-relational suffixes are taken by some adverbs: /-gÄ/, /-dÄn/, and /-dÄ/.

1°. The following adverbs occur with the suff. /-gÄ/ "to": шәп "quickly" - шәпкә "immediately upon something", cf. кайткан шәпкә "immediately upon the return"; бире "hither" - бирегә "hither"; соң "late" - соңга "for late" (соңга калдырды

"he delayed", lit.: "he left for late"); эрэм "in vain" - эрэмгэ "just for nothing", etc.

2°. The following adverbs occur with the suffix /-dÄn/ "from" and /-dÄ/ "in, at": тиз "quickly" - тиздэн "soon"; кинэт "suddenly" - кинэттэн "suddenly, of a sudden"; элек "formerly" - электэ "in olden times, in antiquity, formerly" - электэн "since former times"; бире "hither" - бирелэн "from here" - биредэ "here, in this place"; бая "recently, not long ago" - баядан "since recent times, since a time not so long ago"; соң "late" - соңыннан "afterwards, in the future" - соңында "after, in the future"; элгэре "formerly" - элгэредэ "in former times", etc.

3.6. The postpositions are a mixed group. They serve to denote the relations of nouns to other words in phrases and clauses (2.16). Some postpositions are such in origin, others are adverbs or even substantives: эш өчен "for the sake of work" (original postposition); соң килде "he came late" (adv.) - чэй соңыннан "after tea" (postp.); ян "side" (substantive) - өстэл янына "towards the table" (lit.: "to the side of the table", here as a postposition).

3.7. Conjunctions are invariable. They serve as connectives or to introduce clauses.

3.71. Coordinating conjunctions include:

hэм /häm/ "and": мин укыйм hэм язам "I read and write".

ни [nī] (repeated) "neither nor": бу чэчэкнең ни төсе матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor any smell".

лэкин /läkin/ "but, however": көн салкынча, лэкин матур "the day [is] cool but beautiful".

э /ä/ "but, however": урак белэн уралар, э чалгы белэн чабалар "they harvest with a sickle but they mow with a scythe".

эммэ /ämmä/ "but, however".

бэлки /bälkey/ "but": яңгыр туктамады, бэлки көчэйде генэ "the rain has not stopped but is still increasing".

тик /tik/ "but, only".

яки /yäkey/ "or": я кино, яки спектакль "movies or a stage play".

я /yä/ "or" (when repeated "either or"): я мин, я син "either I or thou".

яйсə /yäysä/ "or, or else": спектакль яйсə җыелыш "a stage play or meeting".

3.72. Subordinating conjunctions include:

чөнки [čönk'ī] "because": Зəкия барлык фəннəрдəн биш билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyä received the grade mark five for all science subjects, because he studies very assiduously" (lit.: "studies making great efforts").

гүя /güyä/ "as if": агачлар җил уңаена башларын иялəр, гүя алар кемнедер сəламлəп каршылыйлар "the trees bend their tops in the wind direction, as if they were greeting somebody" (lit.: "as if they were greetingly welcoming somebody").

ки [k'ī] "that, in order that": ихтимал ки "it is possible that . . ."; ашлыкны шундый җентеклəп чистатырга кирəк ки, анда бер генə чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that a single grain of another kind does not remain there" (lit.: "that there should not remain a single foreign grain").

əгəр /ägär/ "if, when": əгəр карасагыз "if you look".

əгəр дə /ägär dä/ "if" (= Engl. "if" with subjunctive): əгəр дə ул аны күрсə, биргəн булыр иде "if he had seen him he would have given".

3.8. The particles are invariable. There are postpositional particles which are added enclitically, and prepositional particles which, on the contrary, take the stress upon themselves, the succeeding word being enclitically added to them.

3.81. Postpositional particles include:

ме, мы /mE/ interrogative: бу агачмы "is this a tree?"; бүген лекция буламы "will there be a class today?"

мени, мыни interrogative with a shade of doubt: бүген җыелыш булмыймыни "will there really be no meeting today?"; ул килгəнмени "has he really come?"

генə, гына /gEnÄ/ and кенə, кына /kEnÄ/ "only": җыелышка Бакиров кына килмəде "only Bakirov did not come to the meeting".

үк, ук "exactly": мин урманга ук барып җиттем "I arrived exactly at the forest"; бүген үк "exactly today".

дә, да /dÄ/ and тә, та /tÄ/ "and, as well as": быел арыш та бодай да яхшы уңды "this year rye as well as wheat has grown well".

че, чы /čE/ particle of politeness and ardent desire: миңа бер бит кәгазь бирегез че "give me please a sheet of paper!"; бер генә кҮрсәмче "if I only could see it once in my life".

сәнә, сана /sÄnÄ/ particle of politeness: сөйләсәнә "tell me please"; ачуланмасана "please, be not angry!"

ләбаса /lÄbasa/ emphasizing particle: бу ат ләбаса, сыер түгел "but this is a horse and not a cow!"; килде ләбаса "but he has come!".

дер, дыр /dEr/ indefinite particle (= Engl. -ever in whoever, wherever, etc.): кемдер "somebody"; ниндидер "somekind of"; кайдадыр "someplace, wherever"; ул килгәндер "he has probably come".

3.82. Prepositional particles include the following:

3.821. Emphasizing particles which strengthen the quality which is denoted by the word immediately following. They function as adverbial attributes. These particles are formed of the first syllable of the word concerned with /p/ closing the former:

кап кара	"completely black, pitch black"
кып кызыл	"completely red"
яп яңа	"brand new"

3.83. The interjectional particles are used only as interjectional minor-clause forms. They include imitations of various kinds of sounds: их /ix/ "oh!"; ah /ah/ "ah!"; микикики bleating of goats; кикрикүк /kikrikük/ crowing of the rooster, etc.

Notes

1. An "ordinal" form of /nićä/ occurs, the form in question being /ničänče/ "which": ничәнче кеше "which person?" (the answer being "the third person" or "the tenth person" according to whichever he is among other people). When functioning as a substantive, /ničä/ takes the possessive suffixes: ничәгез "how many of you?". It takes also the pure-relational suffixes: ничәгә "to how many?".

2. When functioning as a substantive, /kaysï/ takes the possessive and pure-relational suffixes: кайсысы "which of them"; кайсыны "which" (dir. obj.).

4. WORD-FORMATION

4.0. Word-formation is performed either by suffixation or by composition. Word-forming suffixes are added to the word-stem. The resulting new word is treated grammatically in the same manner as any other word of the same category, i.e., the resulting noun is treated exactly as any other noun, the resulting verb is treated in the same manner as any other verb, etc.

Composition includes coordinate and subordinate composition. In coordinate composition two words of the same structure and function are joined: җир-су /ǰir-sïw/ "territory": җир "earth" + су "water".

In subordinate composition the two elements combined are related to each other as in certain types of phrase-structure: урынбасар "lieutenant, one who is in the place of another, acting (e.g., director), vice (e.g., vice-director)": урын "place" + бас- "to sit" (lit.: "to press").

In compounds only the first element has the stress.

4.1. Nouns

4.11. Nouns from nouns

1°. Suff. /-čE/ professional names: тимерче "ironsmith": тимер "iron"; балыкчы "fisherman": балык "fish"; язучы "writer": язу "writing" (cf. 2.351); бүлүче "divider": бүлү "dividing, division".

2°. Suff. /-čEn/ names of covers: колакчын "ear covers": колак "ears"; борынчын "muzzle": борын "nose".

3°. Suff. /-sÄ/ names of covers: җиңсә "sleeve cover": җиң "sleeve".

4°. Suff. /-lEk/ names of covers, places characterized by what is denoted by the primary stem, and abstract nouns: күзлек "spectacles": күз "eye"; башлык "hood": баш "head"; битлек "mask": бит "face"; түшлек "bib, chin-cloth": түш "chest"; комлык "sandy area": ком "sand"; ташлык "rocky area": таш

"rock, stone"; егетлек "valiance, bravery": егет "valiant young man"; батырлык "heroism": батыр "hero"; тимерчелек "ironmongering": тимерче "ironsmith".

5°. Suff. /-čEk/ diminutives: кошчык "little bird": кош "bird"; өйчек "little house": өй "house"; капчык "little bag": кап "bag".

6°. Suff. /-kÄy/ diminutives: балакай "dear little baby": бала "child, baby"; эткәй "daddy": әти "father"; әнкәй "mummy": әни "mother"; сеңелкәй "dear little sister": сеңел "younger sister".

7°. Suff. /-Äs/ diminutives: җиләс "small wind, breeze": җил "wind".

8°. Suff. /-dÄš/ beings of the same class or category (fellow-countryman, classmate, etc.): авылдаш "fellow-villager": авыл "village"; фикердәш "sympathizer": фикер "idea"; көрәштәш "fellow-fighter": көрәш "fight, struggle".

4.111. Indefinites are formed from the interrogative nouns by adding the particle /dEr/ (3.81), all inflectional suffixes preceding the particle: кемдер "whoever": кем "who" (cf. кемгәдер "to whomever"); нәрсәдер "something": нәрсә "what" (cf. нәрсәгәдер "to something").

4.12. Nouns from adjectives

Suff. /-lEk/ (4.11.4°) abstractions of qualities: кызыллык "redness": кызыл "red"; аклык "whiteness": ак "white"; матурлык "beauty": матур "beautiful"; яңалык "novelty": яңа "new"; эшсезлек "joblessness": эшсез "jobless".

4.121. Nouns from numeral adjectives

1°. Suff. /-lEk/ (4.11.4°) substantivized numerals (a one, a ten, etc.): берлек "unit, unity": бер "one"; икелек "a two": ике "two"; унлык "a ten": ун "ten".

2°. Suff. /-Äw/ collective nouns: берәү "one by himself": бер "one"; икәү "both": ике "two"; өчәү "three together": өч "three"; дүртәү "the four together": дүрт "four"; бишәү "the five together": биш "five".

4.13. Nouns from verbs

Two main types occur: 1. nouns which can be formed from any given verb, both from the positive and negative stem, and 2. nouns which are formed only from a limited number of verbs.

The former group of nouns, the so-called verbal nouns are, for obvious reasons, regarded as being part of the inflection of the verb (vide 2.35) and will not be discussed here. The nouns of the second category will be discussed infra.

1°. Suff. /-š/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant; the abstract idea of the action, person subject to the action concerned, etc.: чыгыш "exit": чык- "to come out"; кереш "introduction": кер- "to enter"; килеш "arrival": кил- "to come"; белеш "acquaintance, friend": бел- "to know"; таныш "acquaintance, friend": тан- "to be acquainted".

2°. Suff. /-m/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: агым "current": ак- "to flow"; кием "garment": ки- "to put on"; белем "knowledge": бел- "to know"; сөйләм "utterance, speech": сөйлә- "to talk".

3°. Suff. /-mÄ/: бүлмә "room, partition in a house": бүл- "to divide, to partition"; оешма "organization": оеш- "to be organized"; тукыма "textile": тукы- "to weave"; белешмә "information": белеш- "to inquire"; берләшмә "union, unity": берләш- "to unite, to become united".

4°. Suff. /-k/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: иләк "sieve": илә- "to sift"; тарак "comb": тара- "to comb".

5°. Suff. /-Äk/: урак "sickle": ур- "to harvest"; торак "dwelling": тор- "to stay, to dwell"; кунак "guest": кун- "to spend a night".

6°. Suff. /-kÄ/: тотка "handle": тот- "to hold".

7°. Suff. /-wEč/ after a stem-final vowel, suff. /-gEč/ and /-kEč/ after a stem-final consonant (vide 1.532.1°): каплавыч "lid": капла- "to cover"; янавыч "hone": яна- "to hone"; ургыч "mower": ур- "to mow"; ачкыч "key": ач- "to open".

8°. Suff. /-gÄk/ and /-kÄk/ vide 1.532.1°: төргәк "wrapping": төр- "to wrap"; ишкäк "oar": иш- "to row".

9°. Suff. /-gE/ and /-kE/ vide 1.532.1°: чалгы "scythe": чал- "to mow"; киерге "a frame for embroidering": киер- "to stretch out, to spread out"; оеткы "yeast": оет- "to ferment" (tr.).

10°. Suff. /-č/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant, added mostly (if not exclusively) to verb-stems with a final /n/, i.e., the suff. /-n-/ (4.351.1°): ышаныч "confidence": ышан- "to trust"; сөенеч "joy": сөен- "to rejoice"; үтенеч "application, petition": үтен- "to ask for, to beg, to request".

11°. Suff. /-mtÄ/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant; mostly results of actions: өземтә "excerpt": өз- "to tear off"; кушымта "addition": куш- "to add"; сөземтә "extract, conclusion": сөз- "to filter"; сыгъымта "extract": сык- "to press".

4.14. Compound nouns

The compound nouns are formed by coordinate composition and subordinate composition.

4.141. Coordinate composition

Both components are nouns, including semi- repetitive words: аш-су "food, treat for a guest": аш "food" + су "water"; савыт-саба "dishes": савыт "container" + саба "vessel" < Mongolian; тишек-тошык "holes": тишек "hole" + тошык repetitive word without any meaning.

4.142. Subordinate composition

1°. Attributive compounds which consist of a noun modifying another noun: төньяк "north": төн "night" + як "side"; ашъяулык "tablecloth": аш "food" + яулык "cover"; ташбака "turtle": таш "stone" + бака "frog".

2°. Objective compounds which consist of a noun (verbal noun, substantivized participle, etc.) which has a complement (usually direct object): урынбасар "deputy, vice, acting as or replacing someone": урын "place" + басар "one who presses": бас- "to press".

4.2. Adjectives

4.21. Adjectives from nouns

1°. Suff. /-gE/ and /-kE/ (1.532.1°) "pertaining or referring to, of the quality of": көзге "autumnal": көз "autumn"; кышкы "wintry": кыш "winter"; алгы "frontal": ал "front side".

2°. Suff. /-lE/ "possessing or having something": акыллы "clever, intelligent": акыл "intellect"; тозлы "salty": тоз "salt"; керле "filthy": кер "filth"; кара күзле "black-eyed": кара күз "black eyes".

3°. Suff. /-sEz/ caritive adjectives "not having, without" = Engl. "-less": акылсыз "unintelligent": акыл "intellect"; башсыз "headless": баш "head".

4°. Suff. /-čÄn/ "inclined to": эшчән "industrious": эш "work"; уйчан "pensive": уй "idea, thinking, thought".

5°. Suff. /-sEl/ "of the quality of": сусыл "juicy, watery": су "water"; җепсел "fibrous": җеп "fiber".

6°. Suff. /-ey/ [-ī] on substantives of Arabic origin: әдәби "literary": әдип "writer"; гыйльми "scientific": гыйлем "science".

4.22. Adjectives from pronouns

1°. Suff. /-kE/ added to the direct-object forms of personal pronouns, the resulting adjectives functioning as possessive pronouns and acting only as predicates of clauses: минеке "mine": мине "me"; синеке "thine": сине "thee"; аныкы "his, hers": аны "him, her"; безнеке "ours": безне "us"; сезнеке "yours": сезне "you"; аларныкы "theirs": аларны "them".

2°. Suff. /-dEy/, in orthography -ди, -дый, added to the stems of demonstrative pronouns: мондый "such one as this": бу "this", stem мон; андый "such one as that": ул "he"; stem ан; шундый "such one as that": шул "that", stem шун; тегенди "such one as that": теге "that", stem теген.

4.23. Adjectives from adjectives

4.231. The comparative

Suff. /-rÄk/. The comparative denotes a quality stronger than that of another object. Only such adjectives form a comparative which denote qualities that can vary in strength.

1°. From adjectives: озынрак "longer": озын "long"; яктырак "brighter": якты "bright"; кызылрак "redder": кызыл "red"; аңлырак "more intelligent": аңлы "intelligent".

2°. From the past participle: укыганрак "more learned" ("one who has learned more, one who has read more"): укыган "one who has learned": укы- "to read".

4.232. The diminutive adjectives

The diminutive adjectives are formed mostly from adjectives denoting colors.

1°. Suff. /-lǰEm/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: күгелҗем "bluish": күк "blue"; каралҗым "blackish": кара "black".

2°. Suff. /-sEl/: аксыл "whitish": ак "white".

3°. Suff. /-sEw/: алсу "reddish": ал "red"; зәңгәрсү "bluish": зәңгәр "blue".

4.233. Adjectives from numerals

4.2331. Ordinals

Suff. /-nčE/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: беренче "first": бер "one"; икенче "second": ике "two"; өченче "third": өч "three"; унбишенче "fifteenth": унбиш "fifteen"; утызынчы "thirtieth": утыз "thirty"; егерме алтынчы "twenty-sixth": егерме алты "twenty-six".

4.2332. Approximatives

Suff. /-lÄp/[1] "approximately so-and-so many, about": унлап "approximately ten": ун "ten"; утызлап "about thirty": утыз "thirty"; утызлап китап "approximately thirty books"; йөзләп "approximately one hundred": йөз "hundred"; йөзләп кеше "approximately one hundred people".

4.24. Adjectives from verbs

1°. Suff. /-nkE/[2] with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: басынкы "modest, peaceful" originally "trampled on": бас- "to trample"; күтәренке "elevated": күтәр- "to lift, to raise".

2°. /-gEn/ and /-kEn/ (1.532.1°): азгын "immoral": аз- "to be immoral"; үткен "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

3°. Suff. /-gEr/ and /-kEr/: сизгер "perceptive": сиз- "to feel"; алгыр "inventive": ал- "to take, to get"; үткер "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

4°. Suff. /-gÄk/: тайгак "smooth": тай- "to slip on"; тузгак "dishevelled, tousled": туз- "to become dishevelled".

5°. Suff. /-Äk/: куркак "timid, cowardly": курк- "to be afraid".

6°. Suff. /-k/: уйнак "playful": уйна- "to play"; бозык "damaged": боз- "to damage"; артык "superfluous": арт- "to increase"; җыйнак "accurate": җыйна- "to collect, to gather".

7°. Suff. /-čÄk/: иренчәк "lazy": ирен- "to be lazy".

8°. Suff. /-čEk/: кыланчык "coquettish": кылан- 'to behave in an unnatural manner"; бәйләнчек "captious, fault-finding": бәйлән- "to try to find somebody's faults".

9°. Suff. /-l/: кызыл "red": кыз- "to become red-hot".

10°. Suff. /-č/ with the union vowel /-E-/: кызганыч "pitiful, unhappy, miserable": кызган- "to pity"; куркыныч "dangerous": куркын- "to be feared".

11°. Suff. /-dEk/: ташландык "being in a stage of decay, neglected": ташлан- "to be thrown away".

12°. Suff. /-gElt/ of diminutive color-adjectives: кызгылт "reddish": кыз- "to become red-hot", cf. кызыл "red" and analogous forms: соргылт "greyish": соры "grey" (there is no verb-stem cop-).

4.25. Adjectives from adverbs

Suff. /-gE/ added to the pure-relational form with the suffix /-dÄ/ which is taken by some adverbs (vide 3.51.2°) and to the same form of substantives (vide 2.14.5°): биредәге "one who is here": биредә "here": бире "hither"; күршедәге "neighboring, which is near by": күршедә "in the vicinity": күрше "neighbor"; ерактагы "distant, remote": еракта "in the distance": ерак "distant"; чит илдәге "foreign": чит илдә "in a foreign country".

4.26. Compound adjectives

4.261. Coordinate composition

The coordinate compounds include 1. simple reduplications; 2. combinations with rhyming words; 3. numeral compounds; and 4. compound numerals.

4.2611. Simple reduplications: озын-озын "long-long"; кечe-кечe "small-small" = "tiny little".

4.2612. Combinations with rhyming words which function mostly as adverbs: аз-маз "little-by-little"; аркылы-торкылы "crosswise".

4.2613. Numeral compounds which consist of numbers belonging to the same decimal position: бер-ике "one-two", i.e., "one or two" or "some", "several"; егерме-утыз "thirty-forty", i.e., "thirty or forty", "between thirty and forty".

4.2614. Compound numerals

The numbers from 11 to 19, from 21 to 29, from 31 to 39, etc. are formed by adding the cardinal numbers 1, 2, 3, etc. to the numerals 10, 20, 30, respectively. In other words, the smaller number is added to the greater number:

11.	унбер	/un-ber/	21.	егерме бер	/yegerme-ber/
12.	унике	/un-ike/	32.	утыз ике	/utïz-ike/
13.	унөч	/un-öč/	43.	кырк өч	/kïrk-öč/
14.	ундүрт	/un-dürt/	54.	илле дүрт	/ille-dürt/
15.	унбиш	/un-biš/	65.	алтмыш биш	/altmïš-biš/
16.	уналты	/un-altï/	76.	җитмеш алты	/ǰitmeš-altï/
17.	унҗиде	/un-ǰide/	87.	сиксән җиде	/siksän-ǰide/
18.	унсигез	/un-sigez/	98.	туксан сигез	/tuksan-sigez/
19.	унтугыз	/un-tugïz/	99.	туксан тугыз	/tuksan-tugïz/

The hundreds: 100. йөз /yöz/; 200. ике йөз /ike-yöz/; 300. өч йөз /öč-yöz/, etc.

The thousands: 1000. бер мең /ber-meŋ/; 2000. ике мең /ike-meŋ/; 5000. биш мең /biš-meŋ/, etc.

Only the last numeral in a compound takes the inflectional and other suffixes: ике йөз уналты 216; ике йөз уналтының "of 216"; йөз егерме биш 125; йөз егерме бишнең "of 125"; йөз егерме бишкә "to 125", etc.

According to the rules of the official orthography, the numerals 11-19 are written together: унбиш /un-biš/ "fifteen", but the numbers 21-29, 31-39, 41-49, etc. are written separately: егерме бер /yegerme-ber/ "twenty-one".

The numerals denoting the numbers of hundreds and thousands are also written separately: ике йөз /ike-yöz/ "two hundred"; өч мең /öč-meŋ/ "three thousand".

4.262. Subordinate composition

1°. Adjective + adjective, the first adjective functioning as an attribute: куе кызыл "dark-red" (lit.: "thick-red").

2°. Adjective + adjective from a noun, the first adjective functioning as an attribute: озын гөмерле "long-living" ("having a long life"); ак сакаллы "white-bearded": ак "white", сакал "beard"; кара күзле "black-eyed": кара "black", күз "eye".

3°. Numeral adjective + adjective: дүрт аяклы "four-legged": дүрт "four", аяклы "having legs"; өчпочмаклы "triangular": өч "three" + почмак "angle, corner".

4.3. Verbs

4.31. Verbs from nouns

1°. Suff. /-lÄ-/: эшлә- "to work": эш "work"; аңла- "to understand": аң "intellect"; җырла- "to sing": җыр "song".

2°. Suff. /-Ä-/: аша- "to eat": аш "food"; яшә- /yäšä-/ "to live": яшь /yäš/ "age"; сана-"to count": сан "number"; кана- "to bleed": кан "blood".

3°. Suff. /-gÄr-/ and /-kÄr-/ (1.532.1°): сугар- "to water": су "water"; җилгәр- "to fan, to ventilate, to winnow": җил "wind"; башкар- "to begin": баш "head, beginning".

4°. Suff. /-k-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: юлык- "to meet": юл "road, way".

4.32. Verbs from adjectives

1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.31.1°: акла- "to make white, to whitewash": ак "white".

2°. Suff. /-Är-/ (intr.): күгәр- "to become blue": күк "blue".

3°. Suff. /-r-/ (intr.): кыскар- "to become short": кыска "short"; яхшыр- "to become good, to improve": яхшы "good".

4°. Suff. /-Äy-/ (intr.): күбәй- "to increase in number, to become numerous": күп "many"; киңәй- "to become wide, to widen": киң "wide"; азай- "to decrease in number, to become less numerous": аз "few".

5°. Suff. /-k-/ vide 4.31.4°: савык- "to recover, to regain the health": сау "healthy"; саек- "to become shallow": сай "shallow".

4.321. Verbs from numeral adjectives

1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.32.1°: дүртлә- "to make four-fold": дүрт "four".

2°. Suff. /-k-/ (intr.) vide 4.32.5°: берек- "to unite" ("to become one"): бер "one".

4.33. Verbs from adverbs

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: татарчалаштыр- "to translate into Tatar": татарча "in Tatar" + /-lÄ-/ + /-štEr-/ (4.354.2°).

2°. Suff. /-Äy-/ (intr.) vide 4.32.4°: шәбәй- "to become stronger, to become quicker": шәп "quickly".

4.34. Verbs from interjectional particles

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: безлə- "to hum": без imitation of the sound of humming.

2°. Suff. /-dÄ-/: кыштырда- "to rustle": кыштыр imitation of the sound of rustling; кетердə- "to rustle slightly": кетер-кетер imitation of rustling.

3°. Suff. /-EldÄ-/: безелдə- "to hum": без imitation of the sound of humming.

4.35. Verbs from verbs

Verbs from verbs include the passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs. These verbs are formed from all primary verb-stems and occupy, in the system of Tatar language, a place similar to the voices in the Indo-European languages.

All passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs have both the positive and negative stem.

4.351. The passive and reflexive verbs

1°. Suff. /-n-/.

A. Passive ("to be taken") when added to stems terminating in /lÄ/ and /l/ (in the latter case the union vowel /-E-/ appears):

ал-	"to take"	-	алын-	"to be taken"
сукала-	"to plough"	-	сукалан-	"to be ploughed"
эшлə-	"to make"	-	эшлəн-	"to be made"
башла-	"to begin"	-	башлан-	"to be begun"

B. Reflexive ("to dress oneself") when added to stems other than those mentioned under A, with the union vowel /-E-/ appearing after a stem-final consonant or after a semi-vowel:

бизə-	"to adorn"	-	бизəн-	"to adorn oneself"
тот-	"to hold"	-	тотын-	"to hold on"
ки- /key-/	"to dress"	-	киен	"to dress"
ю-	"to wash"	-	юын	"to wash"

2°. Suff. /-l-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed stem being always a passive verb:

яз-	"to write"	-	языл-	"to be written"
ю-	"to wash"	-	юыл-	"to be washed"
яса-	"to make"	-	ясал-	"to be made"
сат-	"to sell"	-	сатыл-	"to be sold"

4.352. The reciprocal verbs

Suff. /-š-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed verb indicating that the action is performed mutually ("to see each other") or together as a form of co-operation ("to do something together"):

сөйлә-	"to talk"	-	сөйләш-	"to converse"
яса-	"to make"	-	ясаш-	"to assist in making"
сук-	"to beat"	-	сугыш-	"to beat each other, to fight"
җый-	"to collect"	-	җыеш-	"to assist in collecting"

4.353. The factitive verbs

The factitive verbs indicate the making someone perform an action or the making someone become something. If formed from an intransitive verb, the factitive verb is simply a transitive verb. If formed from a transitive verb, the factitive verb is a real factitive verb ("to order to do, to make do").

1°. Suff. /-t-/ added to stems of two or more syllables and terminating in /r, y, k/ or a vowel:

аша-	"to eat"	-	ашат-	"to make eat, to feed"
сөйлә-	"to speak"	-	сөйләт-	"to make or let speak"
кызар-	"to become red"	-	кызарт-	"to make red"
курк-	"to be afraid"	-	куркыт-	"to frighten"

2°. Suff. /-r-/, with the union vowel /-E-/ after a consonant, added to some stems with a final /t, č, š/:

бет-	"to go to an end" -	бетер-	"to finish"
күч-	"to transhume" -	күчер-	"to transfer to another place"
пеш-	"to cook" (intr.) -	пешер-	"to cook" (tr.)

3°. Suff. /-Är-/ added to some stems with a final consonant:

чык-	"to come out"-	чыгар-	"to let out"
куп-	"to fall out" -	кубар-	"to tear off"
кайт-	"to return" (intr.) -	кайтар-	"to return someone"

4°. Suff. /-dEr-/ and /-tEr-/ (1.532.1°) added to some stems of one syllable terminating in /w, y, r, l, z, n/:

яз-	"to write" -	яздыр-	"to make write"
сал-	"to put" -	салдыр-	"to make put"
ур-	"to harvest" -	урдыр-	"to make harvest"
ян-	"to burn" -	яндыр-	"to make burn"
ку-	"to chase" -	кудыр-	"to make chase, pursue"
ки-	"to dress oneself" -	кидер-	"to make dress"

5°. Suff. /-gEz-/ and /-kEz-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /r/ or /t/:

тор-	"to stand up" -	торгыз-	"to make stand up"
ят-	"to lie down" -	яткыз-	"to make lie down"
җит-	"to reach" -	җиткез-	"to make reach"

6°. Suff. /-gEr-/ and /-kEr-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /t/:

ят-	"to lie down" -	яткыр-	"to make lie down"
җит-	"to reach" -	җиткер-	"to make reach"

7°. Suff. /-kÄz-/ or /-kÄr-/: үткәз- or үткәр- "to see off": үт- "to pass".

8°. Suff. /-sÄt-/ added to the stem /kür-/ "to see": күр- "to see" - күрсәт-"to make see, to show".

9°. Suff. /-z-/: имез- "to feed the breast to a child": им- "to suck".

10°. Suff. /-dÄr-/: аудар- "to upset, to make fall down": ау- "to fall down".

4.3531. Combinations of factitive suffixes

A factitive verb-stem may be joined by another factitive suffix. Thus combinations of factitive suffixes appear. Such verbs have the meaning of making someone make someone do something (e. g., X makes Y make Z do something).

The suffixes of the secondary factitive stem are:

1°. /-t-/ added to the factitive stems formed with /-dEr-/: белдерт- "to let [someone] make [someone] know" (or "to make someone inform someone"): белдер- "to make know": бел- "to know".

2°. /-dEr-/ added to the factitive stems formed with /-t-/ or /-z-/: ашаттыр- "to make feed": ашат- "to feed": аша- "to eat"; имездер- "to make feed the breast to a child": имез- "to feed the breast": им- "to suck".

4.354. The frequentative verbs

The frequentative verbs denote actions which are performed often, systematically, or from time to time, periodically.

1°. Suff. /-gÄlÄ-/ and /-kÄlÄ-/ (1.532.1°) added to stems with a final consonant (including /w, y/):

яз-	"to write" -	язгала-	"to write from time to time"
кил-	"to come" -	килгәлә-	"to come visiting from time to time"
ашат-	"to feed" -	ашаткала-	"to feed from time to time"
ку-	"to chase" -	кугала-	"to chase from time to time"

2°. Suff. /-štEr-/ added to stems with a final vowel: ясаштыр- "to make from time to time": яса- "to make".

3°. Combined suff. /-gÄlÁ-/ + /-štEr-/ or the reverse combination: язгалаштыр- "to write once in a while": яз- "to write"; ясаштыргала- "to do once in a time": яса- "to do, make".

4.36. Compound verbs

The only type occurring is the subordinate type.

4.361. Subordinate composition

The subordinate compounds are verbal phrases. They consist of a verb inflected normally and preceded by a noun functioning as complement or by an adverbial expression.

4.3611. Noun as a complement

1°. As equational complement with the verb /bul-/ "to be, to become": кабул булды "he accepted": кабул "acception" + булды "he became"; һәлак булды "he perished": һәлак "destruction"; гашыйк бул- "to fall in love": гашыйк "amorous"; колак бул- "to listen attentively" (lit.: "to become ears").

2°. As direct object with the verb /it-/ or /kïl-/ "to do, to make": ярдәм итте "he helped": ярдәм "help"; хөрмәт итте "he esteemed, respected": хөрмәт "esteem, respect"; фида кылды "he sacrificed himself": фида "sacrifice".

3°. As direct object with some other verbs: ант эч- "to make an oath": ант "oath" + эч- "to drink"; сүз бир- "to promise": сүз "word" + бир- "to give".

4.3612. Gerund + verb: алып китте "he carried away": алып "taking" + китте "he went"; алып килде "he brought": алып "taking" + килде "he came"; очып чыкты "he flew out": очып "flying" + чыкты "came out".

4.36121. The following types of gerund compounds are of particular importance:

1°. Verbs functioning as auxiliary verbs with gerunds: сыер сөзеп җибәрде "the cow butted": сөз- "to butt", җибәрде "released" (lit.: "released butting"); уңыш өлгереп килә "the crops are ripening" (lit.: "come ripening"); самолёт очып килә "an airplane is flying" (lit.: "comes flying").

2°. The verbs кил- "to come", бар- "to walk", тор- "to stand", and ят- "to lie down" with the gerund in /-p/ and /-Ä/: эш бетеп килә "the work is ending" (lit.: "comes terminating"); яхшыра бара "he is improving" (lit.: "he walks improving").

3°. The verbs бет- "to end" (intr.), бетер- "to end" (tr.), чык- "to come out", чыгар- "to make come out" with the gerund in /-p/ denote actions completely finished: яңгырдан бөтенләй чыланып беттем "I became absolutely wet from the rain" (lit.: "I finished becoming completely wet"); барлык китапларны укып бирдем "I have read all the books" (lit.: "I gave reading all the books").

4°. The verbs җибәр- "to release, to send", башла- "to start, to begin", and кит- "to go away" with the gerund in /-p/ denote intensive actions: яраланган аю акырып җибәрде дә егылды "the wounded bear roared and fell down" (lit.: "sent roaring"); диңгез бик каты котырынып китте "the sea became very stormy" (lit.: "the sea went storming very hard").

5°. The verb ал- "to take" with the gerund in /-p/ denotes an action performed in a short time: тагын бераз эшләп алырга кирәк "it is necessary to work a little again" (lit.: "there is the necessity for taking working again a little bit").

6°. The verbs җит- "to reach" and җиткер- "to make reach" with the gerund in /-p/ denote the reaching of the destination: ишеккә хәтле йөгереп җитте "he ran to the door" (lit.: "he arrived running at the door").

7°. The verb туй- "to be satiated, satisfied" with the gerund in /-p/ denotes the performance of an action to the full satisfaction: без инде йоклап туйдык "we have already slept enough" (lit.: "we have already been satisfied sleeping").

8°. The verbs кит- "to go away" and куй- "to cast, to put" with the gerund in /-p/ denote actions performed quickly at once: егылып китте "he fell down" (lit.: "went falling"); көлеп куйды "he smiled" (lit.: "he cast smiling").

9°. The verb җиткермә- "not to make reach" with the gerund in /-p/ denotes incomplete achievement of an action: үтеп җиткермәде "he has not fulfilled" (lit.: "he has not made reach going through"); бәя биреп җиткермәде "he has undervalued" (lit.: "he has not made reach giving the price").

10°. The verb яз- "to forfeit, to be deprived of" with the first present gerund in /-Ä, -y/ denotes actions which are almost performed: егыла яздым "I have almost fallen down" (lit.: "I was deprived of falling down").

4.37. Compound tenses

The compound tenses consist of a form of an auxiliary verb preceded by a form of the main verb. The latter is either a finite form, a verbal noun, a participle, or a gerund.

4.371. The conditional + auxiliary verb

The conditional with the suff. /-sÄ/ (2.342) with the past tense of the auxiliary verb /i-/ "to be" denotes an action which would have led to the result desired if it had taken place ("if had done something"). The personal endings are added either to the suffix of the conditional or to the verb-form /ide/:

	Singular	Plural
1st p.	-сәм иде or -сә идем	-сәк иде or -сә идек
2nd p.	-сәң иде or -сә идең	-сәгез иде or -сә идегез
3rd p.	-сә иде	-сәләр иде or -сә иделәр

Examples: без булса идек, бу хәл килеп чыкмаган булыр иде "if we had been there it would not have happened"; күгәрченнәр күк гөрләшеп торсаң иде дөньяда! "if [one] lived in the world, cooing like doves!"

4.372. The imperative + auxiliary verb

The imperative of the third person (vide 2.343.3°) with the past tense /ide/ denotes the desirability of an action: театрга барсын иде "he should go to the theater!" or "it would be fine if he went to the theater!"

4.373. Participle compounds

The participle compounds include compounds with the defective verb /bar/ "is" (vide 2.382) and the verb /i-/ "to be", or any "normally" inflected verb + /i-/ "to be".

4.3731. The participle /bar/: бар иде "he was"; бар икән "he was".

4.3732. The first future participle

The first future participle (vide 2.363) + иде denotes the intention in the past to perform an action in the future: язачак иде "he was to read" = "he intended to read".

4.3733. The participle of necessity

The participle of necessity + иде has almost the same meaning as 4.3732: хат язасы идем "I intended to write a letter"; бүген кинога барасы иде "it would be fine to go to movies today" (lit.: "today to movies to go was").

4.3734. The second future participle

The second future participle (2.364) + иде: адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address I would write [him] a letter" (an action which might or would occur in the future).

4.37341. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ (2.1413) of the second future participle + иде : бүген кинога барырга иде "it would be fine to go to movies today".

4.3735. The past participle

The past participle + иде: мин аңа язган идем, ләкин җавап алмадым "I had written to him but I did not receive an answer" (an action which had taken place in the past but did not bring any results); җирне аз-маз тырмалап, чәчкән идем, урган идем "I, ploughing the soil little-by-little, sowed, harvested" (an action which occurred periodically in the past but with no sizable effect).

4.37351. The past participle + булыр + иде: рөхсәт итсәләр, язган булыр идем "I would have written if they had permitted" (lit.: "if they had made a permission I was one who will become one who has written") (an action which would have occurred if . . .).

4.3736. The verbal noun with the suff. /-mÄkčE/

This verbal noun + иде denotes actions which the actor intended in the past to perform at that time, i.e., also in the past: мин аңа язмакчы идем "I intended to write him a letter".

4.374. Gerund compounds

1°. The first present gerund, originally a participle (2.362, 2.371), + иде denotes an action which began before another past action or which occurred repeatedly in the past: без килгәндә, ул доклад ясый иде "when we came he was [already] making a report"; ул безгә әкиятләр сөйли иде "he used to tell us stories".

2°. The first present gerund + торган (тор- "to stand) + иде denotes actions which occurred in the past systematically: әби безгә кичләрен әкиятләр сөйли торган иде "grandma used to tell us stories in the evenings".

3°. The first present gerund of a frequentative verb + иде denotes an action which repeatedly occurred in the past: җәйләрен мин авылга кайткалый (or кайтыштыра) идем "in summer I used to return to the village".

4.4. Adverbs

Adverbs are formed from nouns, pronouns, adjectives, participles, and adverbs.

The basic forms of many nouns and adjectives have become adverbs: бүгөн "today": бу "this" + көн "day"; яхшы укый "he reads well": яхшы "good", cf. яхшы китап "a good book".

4.41. The pure-relational forms of some nouns and pronouns function as adverbs: башта "at the beginning, initially": баш "head"; арттан "from behind": арт "rear"; һәрҗирдә "everywhere": һәр "every" + җир "place" + -дә "in, at"; сукырлыктан "blindly": сукырлык "blindness" + -тан "from"; нигә "what for": ни "what"; монда "here": бу "this"; шунда "there": шул "that"; анда "there": ул "that"; тегендә "there": теге "that"; шушында "exactly here": шушы "this"; моннан "from here": бу "this".

4.42. Special suffixes are added to stems to form adverbs.

4.421. Adverbs of manner (how?)

4.4211. Suff. /-čÄ/; adverbs of manner and measure:

1°. From nouns: татарча "in Tatar": татар "Tatar"; галимнәрчә "in a learned manner": галимнәр "savants, scholars"; кешечә "in a human manner": кеше "person"; иптәшләрчә "in a comradely way": иптәшләр "comrades"; төлкечә "in a foxy way": төлке "fox".

2°. From pronouns (partly demonstrative adverbs): минемчә "in my way": минем "of me": мин "I"; безнеңчә "in our way" (or "like we"): безнең "of us": без "we"; анча "so much": ан stem of the obl. forms of ул "that"; монча "this much": бу "this"; шунча "that much": шул "that".

3°. From adjectives: озынча "lengthwise": озын "long".

4°. From substantivized numeral adjectives: уннарча "by the tens": уннар "tens": ун "ten"; йөзләрчә "by the hundreds": йөзләр "hundreds": йөз "hundred".

5°. From participles: язганча "according to what has been written": язган past part.: яз- "to write"; мин сез әйткәнчә эшләрмен "I shall do as you say" (or "according to what you [will have] said").

6°. From adverbs: югарыгача "as above": югарыга "above".

4.4212. Suff. /-dÄy/ and /-dEy/ (vide 4.22.2°); adverbs of manner:

1°. From nouns: уктай оча "he flies like an arrow"; кешедәй "in a human way"; аюдай "in a bear-like manner": аю "bear"; күл зур көзгедәй ялтырап ята "the lake sparkles (lit.: "lies sparkling") like a large mirror": көзге "mirror".

2°. From adjectives: язгыдай "in a spring-like manner": язгы "springly": яз "spring"; кышкыдай "in a winter-like manner": кышкы "wintry": кыш "winter".

3°. From numeral adjectives: бердәй "similarly": бер "one".

4°. From participles: белердәй "as if he knows": белер : бел- "to know"; күрмәстәй "as if he did not see": күрмәс : күр- "to see"; күргәндәй "as if he had seen": күргән : күр- "to see".

4.4213. Suff. /-lÄy/ or /-lEy/; adverbs of manner, both forms being in origin present gerunds of verbs from nouns (suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°), the verbs in question not occurring in Tatar:

1°. From nouns: орлыклай "in an embryonic stage": орлык "embryo"; кайтышлый керермен "I shall come on my way back": кайтыш "the act of returning"; барышлый "on the way": барыш "the going".

2°. From pronouns (demonstrative adverbs): болай "so, in this manner": бу "this"; шулай "in that way": шул "that"; тегеләй "in that manner": теге "that".

3°. From adjectives: корылай "dryly": коры "dry"; тереләй "alive": тере "live"; чили "in a raw stage": чи "raw"; беренчеләй күрдем "I saw for the first time": беренче "first"; икенчеләй "secondly": икенче "second"; өченчеләй "thirdly, in the third place": өченче "third".

4.4214. Suff. /-lÄp/[3]:

1°. From nouns: сәгатьләп "hourly, every hour": сәгать "hour"; атналап "weekly, by the weeks": атна "week"; стаканлап "glasswise, by the glasses": стакан "glass"; икәүләп "two together": икәү "two together" (cf. икәүләп килделәр "they came two together"); өчәүләп "three together": өчәү "three together".

2°. From numeral adverbs: берәрләп "by the ones", identical in meaning with берәр "by the ones"; икешәрләп "by the twos", identical in meaning with икешәр "by the twos".

4.4215. Suff. /-lÄtÄ/, this form being, in origin, the first gerund (suff. /-Ä/) of the causative verb (suff. /-t-/) from the verb with the suff. /-lÄ-/ from nouns:

1°. From nouns: акчалата "in cash": акча "money"; икмәкләтә бирде "he gave [it] in kind" (lit.: "he gave in the way of bread").

2°. From adjectives: чиләтә "wet, in a wet condition" (e.g., утын чиләтә өелде "the fire wood was piled up while wet" (lit.: "wetly"); икеләтә "twice as much, doubly": ике "two"; бишләтә "five times more": биш "five"; унлата "ten times more": ун "ten".

4.4216. Suff. /-šÄr/, distributive adverbs ("by what amounts?") from the numeral adjectives ике "two", алты "six", сиксән "eighty", туксан "ninety", the loan-words миллион "one million" and миллиард "one milliard" (= one billion in American), and also from the nouns ярты "half" and чирәк "quarter": икешәр "by the twos"; алтышар "by the sixes"; сиксәншәр "by the eighties"; туксаншар "by the nineties"; миллионшар "by the millions"; миллиардшар "by the milliards (billions)"; яртышар "by the halves"; чирәкшәр "by the quarters".

4.4217. Suff. /-Är/, distributive adverbs from all the other numeral adjectives with a stem-final consonant: берәр "by the ones": бер "one"; өчәр "by the threes": өч "three"; унар "by the tens": ун "ten".

4.422. Interrogative adverbs

1°. Suff. /-čEk/: ничек "how": ни "what".
2°. Suff. /-k/: ник "why": ни "what".
3°. Suff. /-čÄn/: кайчан "when": кай "what kind of".

4.423. Adverbs of time

Suff. /-En/ (when?): кышын "in winter": кыш "winter"; язын "in spring": яз "spring"; җәйләрен "in the summers": җәйләр "summers"; көнен "on day": көн "day"; төнен "at night": төн "night".

4.43. Compound adverbs

Compound adverbs are either coordinate or subordinate.

4.431. Coordinate composition

1°. Combinations of words not used separately, the second element often being a rhyming or semi-rhyming word: әпен-төпен "stumbling, somehow", әпен and төпен not being used separately; берем-берем "separately", берем not being used: бер "one".

2°. Combinations of words used also separately: ары-бире "to and back": ары "in that direction" + бире "hither"; көнен-төнен "day and night": көнен "on day" + төнен "at night".

4.432. Subordinate composition

This includes such types as көннәрдә беркөн "once" (lit.: "one day among days"); яңабаштан "anew": яңа "new" + баштан "from the beginning"; беравыздан "univocally, unanimously" (lit.: "from one mouth"): бер "one" + авыздан "from the mouth".

4.44. Comparison of adverbs

Only such adverbs occur in a comparative form which denote qualities that can vary in degrees.

4.441. Suff. /-rÄk/ (vide 4.231): тизрәк "quicker, faster": тиз "fast, quickly"; арырак "more in that direction, further on in that direction": ары "thither"; бирерәк кил "come nearer!": бире "hither, in this direction"; миндәрәк "closer to me": миндә "at me": мин "I".

Notes

1. Historically seen, this is a gerund in /-p/ (2.372) of verbs in /-lÄ-/ (4.31.1°) from numerals (cf. 4.321.1°).

2. The suffix is actually /-kE/ added to /-n-/ of reflexive verbs (cf. 4.351.B).

3. This adverb is in origin the second present gerund (with the suff. /-p/) of a verb from noun (with the suff. /-lÄ-/). This adverb is the only existing form of the verbs in question.

5. PHRASE-STRUCTURE

5.0. A phrase is a combination of words which is part of a clause and functions as a given word-category. This means that any arbitrarily chosen group of words in a clause is not a phrase. Thus, in the clause /ul bezne öygä alïp kerde/ "he led us into the house" the words /bezne öygä/ "us into the house" or /ul bezne/ "he us" are not phrases, whereas /alïp kerde/ "led" (lit.: "taking entered") or /bezne alïp kerde/ "led us" or /öygä alïp kerde/ "led into the house" are phrases.

The head of a phrase may be a single word or another phrase.

5.01. Universal phrase-types are those which occur with words of all categories.

There are two types of phrases: coordinate and contrastive.

5.011. Coordinate phrases have two or more heads of like function which are either single words, compound words or even phrases.

Suffixes are normally added to each head of the phrase separately: /awïlda häm šähärdä/ "in the village and in the city" (мин авылда һәм шәһәрдә яшәдем "I lived in the village and in the city"); /alnï, artnï, uŋnï, sulnï/ "the frontside, the rear, the right, [and] the left" (алны, артны, уңны, сулны белмичә утын кисә "he cuts wood, not noticing the front side, the rear, the right [and/or] left", i.e., not paying attention to which is what); /äxmätne, nayelne, saneyäne/ "Ahmat, Nayil, [and] Saniyä" (бакчада әхмәтне, Наилне, Санияне очраттык "we met in the garden Ahmat, Nayil, and Saniya"; /eštä dä köräštä dä/ "in work and in struggle" (без эштә дә, көрәштә дә, дәртлеләрдән дәртлерәк "we [are] more enthusiastic than the enthusiasts [both] in work and in struggle"; /urmanda, kïrda, bolïnda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бертөрле рәхәтлек бирә "on such a day [it] gives one a particular pleasure to walk in the forest, in the field, in the meadow").

Postpositions are also added to each head separately: /ay belän, nur belän/ "with the moon, with the light" (дулкыннар уйныйлар ай белән, нур белән "the waves are playing with the moon, with the light").

5.0111. Coordinate phrases may occur with a conjunction or without conjunction.

5.01111. Coordinate phrases with conjunction

1°. With one conjunction which precedes the last head, the conjunction being /häm/ "and": /yaktïlïk häm ǰïlïlïk / "light and warmth" (кояш җиргә яктылык һәм җылылык бирә "the sun gives the earth light and warmth"); /yaktïrta häm ǰïlïta / "illuminates and warms up" (кояш яктырта һәм җылыта "the sun illuminates and warms up"); /at häm sïyïr/ "the horse and the cow" (ат һәм сыер бик файдалы хайваннар "the horse and the cow are very useful animals"); /imän, kayïn, usak, čïršï, narat häm baška agačlar/ "the oak, the birch, the aspen, the fir, the pine, and other trees" (безнең урманнарда имән, каен, усак, чыршы, нарат һәм башка агачлар үсәләр "in our forests [there] grow the oak, the birch, etc."); /ura, suga häm ǰilgärä/ "mows, threshes, and winnows" (комбайн ашлыкны ура, суга һәм җилгәрә "the combine [i.e., a harvesting machine] mows, threshes, and winnows the corn"); /salkïnča häm yaŋgïrlï/ "cool and rainy" (көн салкынча һәм яңгырлы "the day is cool and rainy").

2°. With more than one conjunction

A. Particle /dÄ/ placed after every head: /šähärdä dä, awïlda da/ "in the city and in the village" (шәһәрдә дә, авылда да тормыш күңеллеләнде "living both in the city and in village was pleasant"); /narat ta, kayïn da, imän dä/ "pines, and birches, ana oaks" (безнең урманнарда нарат та, каен да, имән дә үсә "in our forests [there] grow pines and birches and oaks").

B. Conjunctions /yä/ "either" before the first head, /yäki/ "or" before the second head, and /yäysä/ "or" before the last head: /yä kino, yäki spektakĺ, yäysä ǰïyïlïš / "either movies or a stage play or a meeting" (завод клубында һәр көн я кино, яки спектакль, яйсә җыелыш була "at the factory club [there] is everyday either a motion picture or a stage play or a meeting".

C. The conjunction /ney/ preceding each head "neither . . . nor": ни арба, ни чана "neither carriage nor sled" (is said about the poor condition of roads in early spring or fall); ни Аллага, ни муллага "neither to God, nor to mollah" (i.e., of no use to anybody); ни миңа, ни сиңа "neither to me, nor to thee"; бу чәчәкнең ни төсе матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor does it have any smell".

5.01112. Coordinate phrases without conjunction

Coordinate phrases without conjunction consist of two or more heads juxtaposed: /alnï, artnï, uŋnï, sulnï belmeyčä/ "not knowing (i.e., not paying attention to) the frontside, the rear, the right, the left"; безнең армиябез, батыр очучыларыбыз, көчле флотыбыз ватаныбызны дошманнардан саклый "our army, our valiant fliers, our strong fleet protect our homeland from the enemies"; /urmanda, kïrda, bolïnda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бертөрле рәхмәтлек бирә "it gives one [lit.: to oneself] a unique pleasure to walk on such a day in the forest, in the field, in the meadow"); якында гына таулар, урманнар, болыннар яшәреп күренәләр "nearby only mountains, forests, meadows are seen" (lit.: "are seen being green"); ак чәчле, ягымлы йөзле, мөлаем күзле бу бабай безнең белән сөйләшеп утырырга бик ярата иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us"; авыл советы, колхоз идарәсе, клуб, мәктәп—һәммәсе дә авылның иң матур бер җиренә урнашканнар "the village soviet, the collective-farm office, the club, the school, all of them were located in the most beautiful place of the village"; бу тауларның өсләрендә, тирән чокырларда, тау араларында нинди генә агачлар, нинди генә җимешләр, нинди генә үсемлекләр үсмиләр "what kind of trees, what kinds of fruit, what kinds of plants are (lit.: "are not") growing on the tops of these mountains, in the deep depressions, in the spaces between the mountains!"

5.012. Contrastive phrases

Contrastive phrases consist of a head and elements which contrast it with other features of the context.

There are the following particular cases: with contrastive conjunctions and without conjunctions.

5.0121. With contrastive conjunctions

1°. Conjunction /läkin/ "but": /salkïnča läkin matur/ "cool but nice" (көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but nice").

2°. Conjunction /ä/ "but": урак белән уралар, ә чалгы белән чабалар "[one] harvests with a sickle but mows with a scythe".

3°. Conjunction /bälkey/ "but, on the contrary": яңгыр туктамады, бәлки көчәйде "the rain has not stopped, but it has even increased".

4°. Conjunction /xäl-bu-key/ "but the point is that". минем өчен җайлы имеш, хәлбуки минем өчен бердә җайлы түгел "it is allegedly (имеш) for my convenience but the matter is that it is not convenient at all to me".

5.0122. Without conjunctions

1°. Noun, pronoun, or adjective + /tügel/ "not but" + optionally a word of a meaning contrasting with the first head: бу ат түгел [сыер] "this [is] not a horse [but a cow]"; син түгел [мин] "not thou [but I]"; ак түгел [кара] "not white [but black]".

2°. Verb + /tügel/ "not": киләчәк түгел "he will not come" (implies that he will stay there where is now); уңмаган түгел "he did not succeed" (implies that he failed).

5.1. Nominal Phrases

Nominal phrases have as their head a noun or any word which functions as a substantive (noun).

5.11. Attribute + head

5.111. Attributive phrases with the attribute in the nominative singular and invariable (possessive phrases excluded).

1°. A noun or equivalent phrase as an attribute.

A. The noun indicates a measure: йөз баш сыер "one hundred heads of cows" (head as unit); биш баш умарта "five beehives" (lit.: "five heads of beehives"); ике кап шырпы "two boxes of matches".

B. The attribute is a proper name (name of a person), the head is a noun (usually a kinship term) which does not have a possessive suffix added to it and which specifies who the person in question is: Гыйльман бабай "grandfather Gïylman"; Хәдичә түти "aunt Xädičä".

C. The attribute is a noun (mostly a professional one) which modifies a proper name: тимерче Гали "the blacksmith Ali"; юлдаш Мансуров "comrade Mansurov".

2°. An adjective or any other word functioning as an adjective (noun, pronoun, numeral adjective, participle).

A. Adjective: ал байрак "red banner"; ал байрактан "from the red banner"; зур бакча "a large garden"; зур бакчадан "from the large garden".

B. Numeral adjective:

a. Head is optionally a plural when it denotes time: өч атна or өч атналар "three weeks".

b. Head is always a singular in all the other cases: биш кеше "five persons"; алты китап "six books"; унлап бүре "approximately ten wolves".

C. Noun: алтын йөзек "golden ring"; таш йөрәк "stone heart" (i. e., as hard as stone, cruel).

D. Pronoun: бу китап "this book"; теге бала "that child".

E. Participle: укыган кеше "a learned man"; киләчәк заман "the coming time" (i. e., future); агар су "running water".

F. A phrase with a participle as head with a direct object or another complement: китап укыган кеше "a man who has read a book"; шәһәрдән килгән эшче "a worker who has come from the city"; суга баткан Нәфисәнең анасы "the mother of Näfisä who was drowned (lit.: "in water drowned Näfisä's mother", it was Näfisä who was drowned); стенага терәлгән зур пыяла шкаф "a huge cupboard which was leaning against the wall".

Note: An attributive participle of an active verb functions both as an active and as a passive form: киләсе кеше "a person who will come"; барасы юл "a road which will be traveled on".

A participle governing a direct-object form is active. A participle preceded by a nominative is passive: сезне күргән кеше "a person who saw you"; сез күргән кеше "a person seen by you" (lit.: "you seen person"); мин барачак шәһәр "the city to which I shall go".

G. A special case is an equational-complement phrase without verb which functions as an attribute. Such a phrase consists of a noun always provided with the possessive suffix of the third person which (i. e., the noun) functions as subject of the phrase, and an adjective which functions as a predicate: башы тишек кеше "a thoughtless person" (lit.: "his-head-perforated person").

H. A special case is the verbal noun functioning as an attribute. Its characteristic feature is that it can have an adverbial complement, like a participle: ана теленнән уку дәресе "a lesson of native language" (lit.: "from-the-mother-tongue reading lesson").

I. An attribute may be a noun with a postposition, the modified noun being a verbal noun: империалистларга каршы сугыш "the war against the imperialists".

5.1111. When there are two or more attributes they follow each other in this order:

1°. The adjective is closest to the head, the numeral adjective preceding it: өч ак ат "three white horses".

2°. A demonstrative pronoun usually precedes everything else it modifies: бу зур өй "this large house"; бу өч ат "these three horses".

When there are many attributes, the pronoun /bu/ "this" may be closest to the head, in which case it serves to emphasize the head: ак чәчле, ягымлы йөзле, мөлаем күзле бу бабай безнең белән сөйләшеп утырырга бик ярата иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us".

3°. A relative clause precedes everything else it modifies, the relative clause being introduced by an interrogative pronoun functioning as a relative pronoun, and the modified element being introduced by a demonstrative pronoun: ким эшләми, шул ашамый "he who does not work, does not eat" (lit.: "who does not work, that does not eat"); кемнең белеме бар, шуның кадере бар "he who has the knowledge has [also] the honor" (lit.: "whose knowledge there is, of that one the honor is").

In the language of poetry also the reverse order occurs: бәхетле шул баладыр, кайсы дәресенә күңел бирсә "that is a fortunate child which gives [all its] heart to its classwork!" (lit.: "fortunate that child which to its lessons the heart if it gives").

5.112. Possessive phrases

Three types occur: 1. the attribute is a noun without pure-relational suffix and the head is a noun provided with the possessive suffix of the third person; 2. the attribute is a noun (or a pronoun of the third person) with a pure-relational suffix and the head is a noun with the possessive suffix of the third person; 3. the attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person and the head is a noun with or without the possessive suffix of the 1st or 2nd person respectively.

5.1121. Attribute without pure-relational suffix

1°. Proper names other than names of people function as attributes without pure-relational suffix, the modified noun (which always indicates what the object named is, e.g., city, river, mountain, newspaper, magazine, etc.) always taking the possessive suffix of the third person: Балтик диңгезе "the Baltic Sea" (lit.: "Baltic Sea its"); Насыйри урамы "the Nasïri Street"; Казан шәһәре "the city of Kazan"; "Совет әдәбияты" журналы "the magazine Soviet Literature"; татар теле "the Tatar language"; татар әдәбияты "Tatar literature".

2°. An attribute denoting an indefinite possessor is a nominative, the head always taking the possessive suffix of the third person: китап тышы "book cover, the cover of a book".

3°. A particular case is the nominative followed by a noun which functions as a postposition, the possessive suffix of the third person being added to the latter: китап өстендә "on the book".[1]

5.1122. Attribute with the pure-relational suffix /-nEŋ/

Such an attribute denotes a definite possessor. The head has always the possessive suffix of the third person: тауның күрке - таш, башның күрке - чәч "the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair"; бу китапның тышы "the cover of this book".

5.11221. The superlative-adjective phrase is identical with the phrases given in 5.1122 with the difference that the former is an adjective phrase: тауларның иң биек "the largest of the mountains".

5.1123. The attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person, the head having optionally the respective possessive suffix: минем дәфтәрем or минем дәфтәр "my notebook"; безнең мәктәбебез or безнең мәктәп "our school".

5.1124. The attribute itself may take a possessive suffix of the first or the second person, the head taking the possessive suffix of the third person, because the attribute may denote an object which in its turn may belong to somebody: атымның башы "the head of my horse".

5.12. Head + attribute

There are two types of such phrases: 1. names of persons and 2. phrases with a substantive in apposition.

5.121. Names of persons

The first name precedes the last name: Мәҗит Гафури; Габдулла Тукай.

5.122. Noun in appostion

A noun may occur in apposition, following the head: Нәфисәнең анасы, Зәйтүнә апа, газета китереп, бик каты куркытты "Näfisä's mother, aunt Zäytünä, bringing the paper, frightened [them] very much"; Җиһанша карт - Зәйнәпләрнең иске күршесе - бу минутта Зәйнәпкә бик якын булып күренде "the old man J̌ihanša, an ancient neighbor of the Zäynäp family (lit.: "of the

Zäynäps"), appeared, in this minute, very near to Zäynäp"; мин үзем "I myself"; сугышта чагында Хәйдәрнең, үзенең дә иң сагынганы балалар булды "even at the time of battle, the foremost subject of his own, Xäydär's longing, were [his] children".

5.2. Adjectival Phrases

In adjectival phrases the head is an adjective or a part of speech which functions as an adjective (e. g. , participle).

5.21. Attribute + head

1°. The attribute is an adverb or equivalent (e. g. , a noun with a pure-relational suffix): бик зур "very large"; иң матур "most beautiful"; ап-ак "snow-white" (lit.: "absolutely white"); нефтькә бай "rich in oil"; эшкә сәләтле "gifted for work"; төскә матур "beautiful as far as the color is concerned" (lit.: "to color beautiful"); эшкә батыр "valiant in work" (lit.: "valiant to work"); күзгә ягымлы "pleasant to the eye"; безгә якын "close to us".

2°. A participle as an attribute may have a direct object or an adverbial complement: куркудан калтырган "one who trembled for fear"; ачтан үлгән "dead from starvation".

3°. Adjectives in the comparative are preceded by a noun (pronoun, etc.) with the pure-relational suffix /-dÄn/ "from". The adjective may or may not have the comparative suffix /-rÄk/: аттан биек or аттан биекрәк "bigger than a horse"; аннан яхшы or аннан яхшырак "better than he".

4°. The superlative is formed by /iŋ/ "most" placed before the invariable form of the adjective: иң яхшы "the best". The object with which the comparison is made is denoted by a noun with the pure-relational suffix /-nEŋ/. When the superlative form of the adjective is a member of a phrase other than attribute (i. e. , when it is a subject, predicate, or complement), the adjective takes the possessive suffix of the third person: армияләрнең иң көчле "the strongest (attribute) of all armies"; армияләрнең иң көчлесе ["is] the strongest of all armies".

5°. An adjective may be preceded by any other part of speech which functions, in this case, as its attribute: ун метр озын "ten meters long"; өч карыш киң "three spans wide".

6°. Numeral adjectives as heads occur in phrases of the following special types:

A. Fractions. The denominator is a cardinal numeral provided with the pure-relational suffix /-dÄn/: җиденән биш 5/7 (lit.: "from seven five").

B. The word /yarïm/ "half" follows a numeral or a noun with a numeral functioning as the latter's attribute: ике метр ярым "two and half meters" (lit.: "two meters half"); өч ярым "three and a half".

C. The word /yartï/ "half" precedes a numeral: ярты йөз "half a hundred".

5.3. Pronominal Phrases

There occurs only one type and this is a phrase consisting of a personal pronoun and a substantive in apposition.

1°. With the reflexive noun /üz/ "self" in apposition, the latter always provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: мин үзем "I myself"; син үзең "thou thyself"; алар үзләре "they themselves".

2°. With the noun /hämmä/ "all" provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: сез һәммәгез дә килергә тырышыгыз "you all of yourselves make an effort to come!"

3°. With a collective noun (4.121.2°) in apposition: без дүртәү барабыз "we four [persons] together go".

5.4. Adverbial Phrases

Any noun or equivalent phrase provided with a pure-relational suffix or with a pure-relational suffix + postposition, or any noun without pure-relational suffix but with a postposition may occur in adverbial function: ул урманнан килде "he came from the forest"; директор белән сөйләшү "to converse with the director"; дулкынга каршы "against the waves".

In particular, the following types occur:

5.41. Attribute + head

The attribute may be:

1°. An adverb: /bik yaxšï/ "very well": бик яхшы укый "he reads very well"; бигрәк тиз "very fast": балык бигрәк тиз үрчи "fish procreates very fast".

2°. An adjective: /akïllï kešečä/ "in the manner of an intelligent person"; /ač büredäy/ "like a hungry wolf".

3°. A noun in the basic form used adverbially: /artïk küp/ "too much" (lit.: "excess much"): артык күп сөйли "he talks too much".

5.42. Head + attribute

In poetry there occur adverbial phrases of the type /karšï utka/ "opposite the fire": өч-дүрт бүре утырганнар каршы утка "three or four wolves sat opposite the fire".

5.5. Postpositional Phrases

1°. A noun or a personal pronoun or equivalent phrase followed by a postposition: трактор белән "with the tractor"; китап өчен "for the book"; синең белән "with thee"; авылга таба "in the direction of the village"; кичәдән бирле "since yesterday".

2°. Quasi-postpositional phrases with a noun or equivalent phrase followed by a noun provided with the possessive suffix of the third person: өстәл өстендә "on the table" (lit.: "table on its top").

3°. Personal pronoun + quasi-postposition provided with a possessive suffix corresponding, in person, to the pronoun: минем янымда "by my side".

5.6. Verbal Complement

5.61. Equational complement consists of a substantive, pronoun, adjective, or equivalent phrase in the basic (i.e., subject) form with or without a predicative element, i.e., an auxiliary verb or predicative suffix. The predicative element agrees, in person, with the subject. However, agreement in the third person plural is optional.

1°. With a verb: мин студент идем "I was a student"; Мансур исемлектә беренче иде"Mansur was the first in the list"; Латыйпы бик көчле иде "Latïypï was very strong".

2°. With a predicative suffix: ул язучыдыр or ул язучы "he is a writer"; алар студентлардыр "they are students"; мин язучымын "I am a writer".

3°. The third person plural may optionally be a singular although the subject is a plural: таулар биек иде "the mountains were high".

5.62. Direct object complement

A direct object complement has either the basic, suffixless form or the form of the direct object with the pure-relational suffix /-nE/.

5.621. Direct object complement without suffix

Substantives which denote indefinite objects void of any characteristic features making them distinguishable from other, similar objects, appear in a suffixless form: бала китап укый "the child reads a book"; мин хат яздым "I wrote a letter".

5.622. Direct object complement with the suff. /-nE/

1°. Substantives have the suffix when the direct object is definite, i.e., when it has some characteristic features, an attribute, etc.: бу мәкаләне син әлбәттә укып чыгарга тиешсең "thou must by all means read this article".

2°. The reflexive and interrogative nouns take always the suffix /-nE/: ул үзен һәлак итте "he has destroyed himself"; син кемне күрдең "whom did you see?"

3°. Proper names always take the suff. /-nE/: мин Нәфисәне күрдем "I saw Näfisä".

4°. Pronouns take always the suff. /-nE/: ул мине күрде "he saw me"; мин аны күрдем "I saw him".

5°. A clause with a participle: participle with the suff. /-nE/ and the actor indicated by a nominative indicate that the predicate affects the action of the participle: мин син укыганны яратам "I like your reading" = "I like the fact that you read" (not "what you read", the latter being expressed by a phrase with a participle, as a head, provided with a possessive suffix and the actor indicated by a noun [pronoun, etc.] with the pure-relational suffix /-nEŋ/: мин синең укыганыңны яратам "I like what you read").

5.63. Adverbial complement

An adverbial complement may be an adverb, a noun provided with a pure-relational suffix (including the direct-object suffix /-nE/), a noun in the nominative (basic form), a noun or pronoun with a postposition, a participle phrase with a participle provided with a pure-relational suffix, gerund, gerundial phrase.

1°. Adverb: балык тиз үрчи "fish procreate fast".

2°. Adjective with a pure-relational suffix: ул яңадан буяды "he repainted" ("painted anew").

3°. Noun with a pure-relational suffix: без мәктәптә укыйбыз "we study in school"; Зәйнәптән китапны алдым "I took the book from Zäynäp".

4°. A particular case is the suffixless direct-object form of a noun which functions as adverbial complement indicating time: ул бер ай практикада булды "he was on practical work for a month"; үткән ел әлеге суга баткан Нәфисәнең анасы "the mother of above mentioned Näfisä who (i. e., Näfisä) had drowned last year"; һәр көн, иртәле-кичле салкыннар булып тора "every day, morning and evening, cold weather stays".

5°. A particular case is the direct-object form provided with the suffix /-nE/ which indicates a definite time: бер көнне яр буендагы куаклыкка җиләккә киттек "one day we went for berries to the bushes which are on the bank".

6°. A particular case is the suffixless direct-object form which serves to indicate the object into which the direct object is transformed: мине местком председателе итеп сайладылар "they elected me the chairman of the local".

7°. Noun or pronoun with a postposition: мәктәп өчен "for the sake of the school"; әти белән "with the father"; синең өчен "for thy sake".

8°. Participial or verb-nominal phrase with a participle cr verbal noun respectively, provided with a pure-relational suffix and with or without a postposition: мин мәктәпкә укырга килдем "I came to school in order to study"; мин үземнең этем белән бергә чокыр буйлап күтәрелгәндә, эссе июль көне иде "it was a hot day of July when I, together with my own dog, was climbing the ravine"; ярышның үзен тасвир итүгә керешүдән элек үземнең хикәямдә катнашучыларның һәркайсы турында берничә сүз әйтү артык булмас дип саныйм "before I proceed to the description of the competition itself, I believe it not to be superfluous to say some words about each of the characters in my tale".

9°. Gerund: ул тырышып эшли "he works industriously" (lit.: "he works making efforts"); кич якынлашып килә "the evening is approaching" (lit.: "the evening comes becoming near"); юл буенда җимеш бакчалары яшәреп калалар "by the side of the road orchards" (lit.: "fruit gardens") are covered with green foliage" (lit.: "remain being green").

10. Gerundial phrase: хатны укыгач, Зәйнәп бик шатланды "after having read the letter, Zäynäp greatly rejoiced"; поезд килгәнче утырабыз "we sit before the train comes"; яңгыр туктагач, балалар урамга чыктылар "when the rain stopped

the children went into the street"; җил басылып, һава тәмам тынычланды "the wind calmed down and the weather became completely calm"; буран басылганчы, юлга чыкмый тордык "we still did not go on the road before the blizzard had stopped"; машина килеп туктаганны күргәч тә, Нәсимә апа ашыга-ашыга аны каршы алырга йөгерде "having seen that the engine had arrived and stopped, Aunt Näsimä ran quickly towards it in order to receive it"; биш сум чамасы акча җыелгач "when there had accumulated money [amounting to] about five roubles"; ул чишенеп яңадан киенгәнче, тагын бер сәгать үтте "another hour passed before he redressed".

Notes

1. This is the reason why such nouns as /östendä/ "on top, on" are not regarded as true postpositions, because the latter never take possessive suffixes.

6. CLAUSE-STRUCTURE

6.0. A clause may consist of one or more words or phrases: килдем "I came"; көн кояшлы "the day [is] sunny"; сез Маратны беләсез? "do you know Marat?". Clauses may be joined to other clauses, thus forming compound clauses. Clauses are classified in full and minor clauses.

6.1. Full Clauses

Full clauses have as their basic element the predicate. The latter may occur with or without subject.

With subject: мин күрдем "I saw".

Without subject: күрдем "[I] saw".

6.11. The predicate

The predicate has as its center:

1°. A verb, including compound verbs and compound tenses: күк йөзе яктыра "the sky (lit.: "the face of the sky") brightens"; мин авыруга ярдәм иттем "I helped the sick person"; мин китапны алып килдем "I brought the book"; самолёт очып килә "an airplane is flying"; эш бетеп килә "the work is going to an end"; мин яңгырдан бөтенләй чыланып беттем "I became completely wet from rain"; хат язасы идем "I intended to write a letter"; адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address, I would write [him] a letter".

2°. A noun, adjective, pronoun, verbal noun, participle or equivalent in nominative. Such a clause has the meaning "identity of things indicated by the subject and predicate".

A. With a verb as a copula: Вәли инженер булган "Wäli has become an engineer"; Мохтар укытучы булыр "Mokhtar will be a teacher"; кичә көн матур иде "yesterday the weather (lit.: "the day") was beautiful"; хат язасы идем "I intended to write a letter".

B. With a predicative suffix (mostly with a zero-suffix of the third person): мин инженермен "I am an engineer"; алар студентлардыр "they are students"; язучысың "thou art a writer"; сиз укучыларсыз "you are students".

C. Without verb or predicative suffix: мин — большевикларның фронт штабы разведкасыннан Карабанов "I [am] Karabanov from the intelligence of the headquarters of the Bolshevist front"; әйткән сүз — аткан ук "a spoken word [is] an arrow which has been shot"; безнең өйдә без җидәү "we are seven in our house"; Сарык абзый, син көчлерәк "Uncle Sheep, thou art stronger"; ә колхоз кемнеке ? "but whose [is] the collective farm?"; колхоз — синеке дә, минеке дә "the collective farm is both thine and mine".

3°. A noun, pronoun or equivalent with a pure-relational suffix: мин Казаннанмын "I am from Kazan".

4°. Interjection: ул аяклар, мин сиңа әйтим, тратта-та да тратта-та "those feet, I tell you, [make] tratta-ta and tratta-ta" (sounds of clattering).

A predicate is modified as a whole by an adverb: бу китап бик яхшы "this book is very good".

6.12. The subject

The subject may be a noun, a substantivized adjective, a pronoun, numeral or verbal noun or participle, a phrase or even a clause.

The subject is in nominative, i.e., without pure-relational suffix: Марс мәктәпкә китте "Mars went to school"; бакчада кошлар сайрыйлар "birds sing in the garden"; җир йомшартылды "the earth was made soft"; Вәли бик матур шигырь язган "Wäli has written a very beautiful poem"; бүген һава җылы "today weather is warm"; Тукай — шагыйрь "Tukai is a poet"; Азат тырышып укый, ул — пионер "Azat studies industriously, he [is] a pioneer" (i.e., a boy scout).

6.121. Agreement between the subject and predicate is always obligatory in actor-action clauses when the predicate is a verb-form: мин кичә җыелышка калдым "I remained yesterday at the meeting".

6.122. Agreement in person is not obligatory in equational clauses, when the predicate is a substantive or adjective: мин колхозчымын or мин колхозчы "I [am] a collective farmer"; без колхозчыбыз or без колхозчы "we [are] collective farmers".

6.123. There may be no agreement in number in the following cases:

1°. In actor-action clauses the verb may be a singular when the subject is the pronoun алар "they" or a substantive in a plural-form: алар кайттылар or алар кайтты "they returned"; ашлыклар

үсте "the crops grew"; башаклар пеште "the ears ripened"; таулар биек иде "the mountains were high"; аның төньяк өлешенә Волга, Урал, Терек һәм Кура елгалары агып төшә "in its northern part the rivers Volga, Ural, Terek, and Kura join it" (i. e., the Caspian Sea).

2°. In equational clauses the predicate may be a singular, although the subject is a plural: без колхозчыбыз or без колхозчыларбыз "we [are] collective farmers".

6.124. Compound subjects

1°. A verbal predicate (i. e., a verb form functioning as a predicate) may be a singular although the subject is a compound subject of the third person and includes even plural-forms: безнең армиябез (sing.), батыр очучыларыбыз (plur.), көчле флотыбыз, җитез кавалериябез ватаныбызны эчке һәм тышкы дошманнардан саклый (sing.) "our army, our valiant fliers, our mighty navy, our mobile cavalry protect (sing.) our homeland from the internal and external enemies"; искән әкрен җил белән яфрак, агачлар калтырый "the leaves, the trees are shaking in the slow blowing wind".

2°. In equational clauses the noun of the predicate is a plural when the compound subject consists of proper names: Нәфисә һәм Мохтар укучылар "Näfisä and Mokhtar [are] students".

3°. The predicate is a plural first person when the compound subject is a pronoun of the first and second person: мин һәм син колхозда эшлибез "I and thou [we] work in a collective farm".

4°. The predicate is a plural second person when the subject phrase contains the second person pronoun and the third person pronoun or a substantive: син һәм ул яхшы укучысыз "thou and he are good students"; син һәм Нәфисә яхшы укыйсыз "thou and Näfisä study well".

6.125. Pause (||)

In some instances the pause is an important mark of the subject.

1°. After a noun which is followed by a noun: Волга Днепрдан озынрак /wolga || dneprdan ozïnrak/ "Volga [is] longer than the Dnepr"; Азат Илдардан олырак /azat || ildardan olïrak/ "Azat [is] older than Ildar".

2°. After a demonstrative pronoun: бу — китап /bu || kitap/ "this is a book" (without pause, i. e., /bu kitap/ is "this book", i. e., attribute + head).

3°. After a substantivized adjective: кара шешә эчендә иде /kara || šešä ečendä ide/ "ink was in the bottle" (without pause, i.e., /kara šešä ečendä ide/ is "was in a black bottle").

4°. After a numeral adjective: ун тапкыр ун — йөз /un tapkïr un || yöz/ "ten times ten [is] hundred".

5°. After a participle: туры әйткән котылыр, ялганлаган тотылыр /turï äytkän || kotïlïr, yalganlagan || totïlïr/ "he who spoke the truth will be saved, he who lied will be caught"; тырышкан табар /tïrïškan || tabar/ "he who made efforts will find".

6.2. Types of Intonation and Clause-Structure

There are three main types of clause-intonation according to which clauses may be classified.

6.21. Declarative clauses

1°. Falling intonation: the pitch is higher at the beginning of the clause and falls on the stressed syllables of the successive phrases to a lower point on the stressed syllable of the last phrase. This type of intonation indicates that the clause is the last in the sentence /./. As example may serve the second clause of the following sentence: Эт санитар отряд янына чапты һәм безнең санитарларны китерде. Санитарлар мине үлемнән коткардылар ⁻‒_ /sanitarlar mine ülemnän kotkardïlar/ "the medical aids saved me from death".

2°. Falling-level intonation (comma intonation): the pitch is high at the beginning of the clause, falls and remains level. This type indicates that a further clause is to follow in the same sentence. As example may serve the first clause of the sentence given above: /et || sanitar aträd-yanïna čaptï häm bezneŋ sanitarlarnï kiterde/: ⁻‒_ _ _ _ _ "the dog ran to the medical platoon and brought our medical aids".

6.211. The normal order is: subject + predicate: кошлар сайрыйлар "birds are singing"; яз җитте "spring has come".

Likewise, the complement usually precedes the predicate and follows the subject: бала китап укый "the child reads a book".

6.212. In poetry and in political slogans the order may be reversed. In such instances the elements at the beginning of the clause are felt to be emphasized: яратам мин киң кырларны "I <u>love</u> the wide fields"; яшәсен очучылар "long live the fliers!".

6.213. In negative clauses the predicate has a negative.

1°. The predicate is a negative verb-form: мин аны күрмәдем "I did not see him".

2°. The predicate may be a participle with түгел "not": ул киләчәк түгел "he will not come"; яшлык уңган түгел "the crops have not grown".

3°. The predicate may be a noun or adjective with түгел : бу агач түгел /bu || agač tügel/ "this is not wood"; бу китап юнь түгел "this book is not inexpensive"; ул кеше миңа таныш түгел "that person is unknown to me".

4°. The predicate may be the negative noun юк: аны һич күргәнем юк "I have never seen him" (lit.: "him at all my having seen not", i.e., "there has never been my seeing him").

5°. A predicate with a double negative is positive: яшлык уңмаган түгел "the crops have not not grown", i.e., "the crops have grown".

6.22. Interrogative clauses

Two types of interrogative clauses occur.

1°. With rising intonation: clauses in which the predicate is questioned the latter takes one of the interrogative particles or may not take it. In such clauses the pitch is high on the last accented syllable of the clause: _ _ ‾ /sez maratnï beläsez/ сез Маратны беләсез? "do you know Marat?"; _ ‾ /zäkiyä kildeme/ Зәкия килдеме ? "did Zäkiyä come?"; _ ‾ /yaŋgïr tuktadïmïney/ яңгыр туктадымыни ? "has the rain really stopped?".

2°. With falling intonation. Clauses which contain an interrogative word such as /kem/ "who?", /närsä/ "what?", /nindey/ "what kind of?", /kayda/ "where?", /kayčan/ "when?", etc. functioning as any element other than predicate.

A. With falling intonation. Clauses of two elements (subject + predicate): кем бар ‾ _ /kem bar?/ "who is [it]?"; нәрсә бар ‾ _ /närsä bar?/ "what is [it]?"; ни булды ‾ _ /ney buldï?/ "what has happened?".

B. With rising-falling intonation. Clauses of more than two elements: the intonation rises on the accented syllables, the pitch reaches its peak on the accented syllable of the interrogative word and falls: кичә сезгә кем килде _ ‾ ‾ _ /kičä sezgä kem kilde?/ "who came to you yesterday?".

6.23. Exclamatory clauses

The pitch remains level on all stressed syllables and the stress is stronger than usual /!/: _ _ _ _ их, нинди матур чәчәк! /ix, nindey matur čäčäk!/ "oh, what a beautiful flower!"; дәфтәрне пычратып язмагыз! /däftärne pïčratïp yazmagïz!/ "do not soil the notebook!" (lit.: "do not write soiling the notebook!"); суны кирәксезгә коймагыз! /sunï kiräksezgä koymagïz!/ "do not pour water unnecessarily!".

6.3. Minor Clauses

Minor clauses are: 1. fragmentary (incomplete) clauses which can be expanded by adding other elements which are lacking, or 2. interjectional clauses.

6.31. Fragmentary clauses

Fragmentary clauses are:

1°. Substitutes for complete clauses in vivid descriptions in which images follow each other in a swift succession: Якшәмбе көн. Иртә сәгать уннар чамасы "Sunday. Approximately ten o'clock in the morning" (for: "it is Sunday, it is approximately ten o'clock in the morning"); Карлы яңгыр. Окоп. Төн. Суык. "Rain with snow. A trench. Night. Cold".

2°. Fragmentary clauses in dialogue, questions and answers: Итең бармы? —Юк! "Do you have meat?" —"No!"; Улым, Сәлимҗан кайсы йортта тора? —Нинди Сәлимҗан?—Балтачы Сәлимҗан. —Әнә теге йортта. "My son, in what house does Selimjan live?"—"What Selimjan?"—"The hammerer Selimjan."—"There, in that house."

3°. Vocatives: Иптәш Мансуров! "Comrade Mansurov!".

4°. Greetings, book titles, contents of captions, signboards, etc.: Сәлам! "Greetings!"; Таң атканда "At down." (title of a novel by Kamal); Урта Мәктәп "Secondary school" (a signboard).

6.32. Interjectional clauses

Interjectional clauses occur usually with exclamatory intonation.

1°. Phrases of normal construction: Менә кайда дөнья! "So this is where the world is!".

2°. Special words such as interjections: Иhи! — диде Гариф "Aha," said Garif".

6.4. Combination of Clauses

There are two types: coordinate and subordinate clauses.

6.41. There occur two types of coordinate clauses: 1. without conjunctions and 2. with conjunctions.

6.411. Coordination without conjunctions: ашлыклар үсте, башаклар пеште "the crops grew, the ears became ripe"; агым су ялтыравыклы күксел бозга уралып ята, урманлык матур гына акка буяла, сахраларны да ап-ак чаршау каплап ала "the streaming water whirls on the sparkling bluish ice, the wooded country acquires a beautiful white color, an absolutely white curtain covers even the [wide] space"; җир яшәрмәс, гөл ачылмас, төшми яңгыр тамчысы "the earth does not become green, the rose does not unfold, the rain drops do not fall".

6.412. Coordination with conjunctions

The conjunctions used in coordinate clauses are those enumerated in 3.71 and the particle /dÄ/ vide 3.81: җил басылды, һәм көн матурланды "the wind stopped and the day became beautiful"; яз килер, һәм сез тагын да алма, кыяр бакчаларында дүрт аякланып кунакка йөрерсез "the spring will come and you will again go visiting, on four legs, in the orchards and vegetable gardens (lit.: in the apple and cucumber gardens)"; менә хәзер арба кузгалыр да, бу йөз белән бу күзләр ераклашырлар, һәм, ниһаять, бөтенләй күздән югалырлар "look, now the carriage will move and these eyes, together with this face, will become distant and, finally, disappear completely from the view"; бүре дә тук булсын, куй да бөтен булсын! "let the wolf be satiated and the sheep intact!"; урамда беркем дә юк, хәтта этләр дә өрми "there is nobody in the street and the dogs do not even bark"; ни аяклары төзелми, ни бер кулы эшкә ярамый "his feet do not become better and none of his hands is suitable to work"; кич белән командир тагын килеп китте, ләкин аның шиге һаман хәл ителми калды "in the evening, the commander came again but his doubts remained all the time, [the problem] not being solved".

6.42. Subordination

Clauses are subordinated by means of the following subordinating conjunctions:

1°. /čönkey/ "because": Зәкия барлык фәннәрдән 5 билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyä received the grade mark 5 in all subjects, because he studies very industriously (lit.: because he studies making great efforts)".

2°. /güyä/ "as if": Караборын башын түбән иде, гүя Әйдүкнең кайгысын белгән кебек, әкрен генә атлап килә иде "Karaborïn drooped his head as if he had known Äydük's sorrow, and he came pacing slowly"; Сәмигулла абзый бүген йокысында да гаять ләззәтле төш күрде, гүя ул зур бер бакчада йөри имеш "Uncle Sämigulla had (lit.: saw) today a very pleasant dream in his sleep as if he was walking in a large garden"; агачлар җил уңаена башларын иялар, гүя алар кемнедер сәламләп каршыйлар "the trees are bowing their heads in the direction of the wind as if they are welcoming and greeting somebody".

3°. /ägär/ "if, when": әгәр шатлык, бәхет килсә, хәзерләрсез бүләргә сез, әгәр ямьсез вакыт килсә, хәзер миннән көләргә сез "when joy and happiness comes, you will be ready to share it [with me when unpleasant times come you will be ready to laugh at me"; әгәр дә ул үзенең киләчәгенә ышана икән, яланкул белән таулар актара ала "if he believes in his future, he will be able to dig away mountains with his bare hands"; әгәр дә кешене кеше итү безнең кулдан килә торган булса иде, без инде аны алтыннан ясап куйган булыр иде "if it depended on our own hands to make a person a human being, we would make him of gold".

4°. /key/ [kī] "that": билгеле ки, безнең завод үз эшендәге кимчелекләрне һаман бетер бара "it is known that our plant always corrects (lit.: liquidates) the defects in its work"; чәчүлек ашлыкны шундый җентекләп чистатырга кирәк ки, анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that there does not remain a single foreign (i.e., of another kind) seed".

6.421. The direct discourse is juxtaposed to the main clause and connected with the verb "to speak" (verbum dicendi) other than ди- by means of the gerund дип "saying": нигә җибәрмәскә, җибәрер идем, — диде теге малай "why not send? I would send," said that lad"; бездә хәзер кич, — дип җавап бирер иде "now

we have evening, he answered"; сездә хәзер көннәр нинди, һавалар ничек? — дип сораса "when he asked, 'what are the days presently in your country? (lit.: at yours), what is the weather?'"; "Нәрсә бар?". "Кем бар?". "Ни булды?" —дип кычкыра башладылар "What is there?", "Who is there?", "What has happened?", they started to shout.

II. TEXTS

The texts given in the chrestomathy were taken from the following sources:

1. Татар халык авыз иҗаты from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, 8нче класс өчен дәреслек, Татарстан Мәгариф Министрлыгы раслады, Дүртенче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 16-18, 35-36.

2. Камыр батыр and 3. Ике мулла белән бер мужик from Татар әдәбиятыннан хрестоматия, Татар урта мәктәпләренең VIII классы өчен, Төзүчеләре: М. Гайнуллин һәм Х. Ярми, 8нче басма, Татарстан Мәгариф Министрлыгы раслады, Таткнигоиздат, 1957, pp. 3-12.

4. К. Насыйри новеллаларыннан үрнәкләр, ibid., pp. 27-33.

5. Хиссияте миллия and 6. Мәкаләи махсуса by Габдулла Тукай from Әдәбияттан хрестоматия, Урта мәктәпнең 9нчы классы өчен, Төзүчесе Х. Хәйри, Татарстан Мәгариф Министрлыгы тарафыннан раслады, Җиденче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 91-100.

7. Ярлылар яки өйдәш хатын by Мәҗит Гафури, ibid., pp. 189-199.

8. Татар кызы by Фатих Әмирхан, ibid., pp. 308-317.

9. Габдрахман Ильяси (a biographical article) from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, pp. 155-161 (full bibliogr. information vide 1.).

10. The poems Татар яшьләре and Хөрмәтле хөсәен ядкаре from Әдәбияттан хрестоматия (full bibliogr. information vide 5.), pp. 90-91.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ

В. И. Ленин халык авыз иҗаты турында

Бөек юлбашчыбыз В. И. Ленин халык авыз иҗаты әсәрләренең тарихи һәм художество кыйммәтләренә бик зур бәя бирде. Вл. Бонч-Бруевич «Поэзия турында Ленин» исемле истәлегендә Владимир Ильичның халык шагыйрьләре иҗатына һәрвакытта да аерата зур игътибар белән караганлыгын әйтә.

В. И. Ленин революцион җырларны бик ярата һәм аларны җырлаганда һәрвакытта үзе дә катнаша торган булган. Ул революцион эчтәлекле шигырьләрне дә бик яратып укыган.

Владимир Ильич халык иҗаты әсәрләренең барлык төрләре белән дә бик нык кызыксына. Ул мәкаль һәм әйтемнәрнең иң матурларын, халык арасында бик нык таралганнарын үзенең хезмәтләренә кертә, алардан бик оста һәм урынлы файдалана.

В. И. Ленин халык иҗаты әсәрләренә халыкның дөньяга карашын, аның уй һәм теләкләрен өйрәнү өчен кирәкле һәм мөһим материал дип карый. Халык авыз иҗаты әсәрләре социаль политик ноктадан каралырга тиеш, — ди ул һәм әдәбият тарихчылары алдына халык иҗаты материаллары нигезендә «халыкның теләкләре һәм өметләре турында бик яхшы хезмәтләр язарга тиешләр» дигән бурычны куя.

В. И. Ленинның өйрәтүләрен тормышка ашыручы Коммунистлар партиясе һәм Совет хөкүмәтенең халык иҗатын үстерүгә бик зур әһәмият бирүләре нәтиҗәсендә, Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң безнең илебездә халык поэзиясенең үсүенә, аның өйрәнелүенә

бик күп шартлар тудырылды. Октябрь социалистик революциясеннән соң, СССРдагы башка халыкларның авыз иҗаты кебек үк, татар халык авыз иҗаты да урта мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында аерым фән итеп укытыла. Халык иҗаты әсәрләрен халык теленнән язып алу өчен һәр елны фәнни экспедицияләр оештырыла, җыйналган материаллар нигезендә төрле җыентыклар чыгарыла һәм хезмәтләр языла.

Совет хөкүмәтенең күренекле җырчылар, былиначылар һәм әкиятчеләрне орденнар белән бүләкләве, безнең илебездә халык авыз иҗаты җәүһәрләрен туплау һәм өйрәнү эшенә зур мөмкинлекләр бирелүе — болар халык талантларын үстерү турында Коммунистлар партиясенең көндәлек кайгыртуы буенча эшләнәләр. Әнә шуңа күрә бездә хәзер халык иҗаты тирән эчтәлеккә, художестволы матурлыкка ирешүе, аның чын-чыннан чәчәк ату чоры башланды.

А. М. Горький халык авыз иҗаты турында.

Пролетариатның бөек язучысы А. М. Горький, халык авыз иҗатын бик күп еллар буена өйрәнү һәм туплау белән бергә, халык поэзиясе материалларын үз әсәрләрендә дә гаять киң күләмдә файдаланды. Ул халык иҗатының идея һәм художество үзенчәлекләре турында зур һәм кыйммәтле фәнни хезмәтләр язып калдырды. «Шәхеснең җимерелүе» исемле мәкаләсендә, «Мең дә бер кичә» исемле җыентыкка язган сүз башында, совет язучыларының Беренче Бөтенсоюз съездында ясаган докладында һәм башка хезмәтләрендә Горький халык авыз иҗатының тарихи һәм художество әһәмиятен тирәнтен аңлатты. «Халыкның авыз иҗатын белми торып, хезмәт халкының чын тарихын белү мөмкин түгел... Фольклор иң борынгы заманнардан бирле һич чигенмәстән һәм үзенә бертөрле рәвештә тарихка юлдашлык итеп килә», — диде ул.

А. М. Горький: борынгы халык иҗаты әсәрләренең төп мәгънәләре «хезмәт кешеләренең үз эшләрен җиңеләйтергә, аның җитештерүчәнлеген көчәйтергә, дүрт аяклы һәм ике аяклы дошманнарга каршы коралланырга, шулай ук сүз көче белән, төрле «ырымнар» ярдәме белән кешеләргә дошман булган стихиячел табигать күренешләренә йогынты ясарга омтылуларына кайтып кала», — ди һәм авыз иҗаты әсәрләренең тирән эчтәлекле, югары художестволы булуларының төп сәбәбе — ха-

лыкның талант иясе булуында икәнлеген күрсәтә. Кеше «...үзенең тормышына нинди дә булса матурлык кертергә тырыша. ...Кеше — художник. Моның шулай икәнлегенә безне, «кечкенә» кешеләр тарафыннан чыгарылып, телдән телгә сөйләнеп йөри торган, халык иҗаты булган мифлар, әкиятләр, легендалар, хорафатларга ышанулар, җырлар, мәкальләр һәм башкалар ышандыра. Болар барысы да — «кечкенә» кешеләр иҗаты, һәм боларның барысында да, гәрчә аларның күпчелегендә инде искергән карашлар булса да, чиксез күп матурлык бар, боларга хисапсыз күп буыннарның хезмәт тәҗрибәсе салынган. Капиталистик строй «кечкенә» кешеләрдә художниклык һәм иҗат сәләтләрен үтерде, бу строй талантларга урын да, җәелергә һәм чәчәк атарга мөмкинлек тә бирмәде», — ди А. М. Горький.

А. М. Горький үзенең халык поэзиясе турындагы хезмәтләрендә халык авыз иҗаты әсәрләрендә образларның бик нык эшләнү мәсьәләсенә тукталып: «Геройларның иң тирән һәм ачык, сәнгать ягыннан камил эшләнгән типлары фольклор тарафыннан, хезмәт халкының телдән сөйләнә торган иҗаты тарафыннан барлыкка китерелгәннәр», — ди. Ул халык иҗаты әсәрләре теленең сафлыгына һәм байлыгына да гаять зур бәя бирә, язучыларны халык поэзиясе теленнән өйрәнергә чакыра.

Халык авыз иҗаты әсәрләренең төрләре һәм жанрлары.

Халык авыз иҗаты әсәрләре ике зур төргә — эпик һәм лирик төргә — бүленәләр. Эпик төргә мифлар, легендалар, әкиятләр, бәетләр; лирик төргә йола фольклоры, мәкальләр, табышмаклар һәм лирик җырлар керә.

Совет чоры халык җырлары.

Бөек Октябрь социалистик революция халыкның дөньяга карашын нигездән үзгәртте. Бу, үз нәүбәтендә, халык иҗатына бөтенләй яңа идеяләр кертте. Элек хыялда гына яшәгән нәрсәләрнең социалистик револю-

циядән соң чынбарлыкка әверелүе халык иҗатының эчтәлеген яңартты. Халык совет тормышының матурлыгы турында җырлый. Революциянең беренче көннәреннән үк, гражданнар сугышы окопларында туган әсәрләрдән алып, халык поэзиясендә совет төзелешенең җиңү тантанасы җырлана башлады. Элекке авыр тормыштагы кайгы-хәсрәт, халыкның моң-зарын чагылдырган җырлар урынына, Октябрьдан соң илне индустрияләштерү, авыл хуҗалыгын коллективлаштыру кебек зур темаларны, яңа, социалистик тормышның барлык якларын яктырткан җырлар иҗат ителде. Октябрьдан соң халыкка, элекке вакытлардагы кебек, әллә нинди геройлар эзләргә, фантастик геройлар турында хыялланырга туры килмәде.

Бөек Октябрь социалистик революциянең җиңеп чыгуына В. И. Ленин җитәкчелек итте. Менә шуның өчен дә бөек Ленин образы халык күңелендә хезмәт ияләренең күптәнге теләк һәм өметләрен тормышка ашыручы реаль герой булып гәүдәләнде. Дошманнарны тар-мар итүче Кызыл Армиянең барлык җиңүләрен халык революциянең беренче көннәреннән үк Коммунистлар партиясе һәм бөек Ленин исеме белән бәйләп җырлады һәм шул турыда йөзләрчә җырлар иҗат итте. Гражданнар сугышы фронтларында Совет илен батырларча яклаучы геройлар — Ворошилов, Буденный, Фрунзе, Чапаев һ. б. турында халык бик күп санда җырлар һәм бу полководецларга кайнар мәхәббәт белән сугарылган истәлекләр тудырды.

Совет халык авыз иҗаты әсәрләрендә безнең илдә булган барлык уңышлыклар безнең бөек партиябез һәм Ленин образы белән бәйләп җырлана.

Советлар Союзы Конституциясенә багышланган җырларда халыкның Коммунистлар партиясенә булган кайнар мәхәббәте, чын күңелдән әйтелгән рәхмәте яңгырый. Коммунизмга бару юлындагы җиңү байрагы булган Советлар Союзы Конституциясен халык алкышлап каршы алды һәм шул шатлыгын үзенең җырларында чагылдырды.

Халыкның Коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтенә булган чиксез зур мәхәббәте Бөек Ватан сугышына карата иҗат ителгән җырларда тагын да ачык чагылды.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ

ӘКИЯТЛӘР.

КАМЫР БАТЫР.

Борын-борын заманда, кәҗә команда, әби-бабай тумас борын, эти белән икәү генә торган чагында, бар иде бер карт белән карчык. Аларның балалары юк иде, шуңар кайгылары бик зур иде.

Бер заман болар исәпләделәр, уйладылар да камырдан бер бала сыны ясап куйдылар. Әби чыгып китте сыер саварга, бабай чыгып китте утын ярырга.

Керсәләр, исләре китте, акыллары таралды: камыр сыны, малай булып, кәҗә бәтиләре белән уйнап йөри.

Камыр малай төн үсә, көн үсә, ай үсәсен көн үсә, ел үсәсен ай үсә. Бабай ясап бирде, ди, моңа шартаяк. Малай бер таянган иде, ди, шартаяк шарт итеп сынды, ди. Бабай төшеп китте, ди, тимерчедән ясатты, ди, моңа тимер шартаяк. Малай бер көнне урамга чыга — бер малайның аягын сындырып керә, икенче көнне чыга — икенче малайның муенын сындырып керә, ди.

Шуннан соң авыл халкы җыелып бабайга әйтәләр:

— Маласң малай төсле түгел, балаларны имгәтеп бетерә, теләсәң кая куй! — диләр.

Чыгып китә малай дөнья гизәргә. Атна китә, көн китә, ай китә, ел китә, бер саплам җир китә. Барып керә, ди, бу бер карурманга. Очрый, ди, моңа бер аягын тышаулаган кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп тышаулադың син бу аягыңны? — ди.

Тегe кеше әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди, аягымны ычкындырсам, мин күккә очам, минем арттан кош-корт та очып җитә алмый. — ди.

Камыр батыр моны үзе белән ияртеп китә, ди.

Баралар, баралар, ди, бара торгач, очрый, ди, боларга борын тишеген бармагы белән кысып утырган бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай борын тишегеңне кысып утырасың? — ди.

Теге кеше әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди. Югыйсә дөньяда зилзилә куба, бер борын тишеге белән өрдереп тә биш ташлы тегермән әйләндерәм мин, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп алып китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга эшләпәсен кырын гына салган ак сакаллы бер бабай.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай эшләпәңне кырын гына салдың? — ди.

Теге бабай әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди. Мин эшләпәмне туры кисәм, күз ачмаслык буран чыга, басып кисәм, җир йөзенә ике илле боз ката, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга ук төзәп торучы тагын бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нәрсә атасың син болай? — ди.

Ук төзәп торучы әйтә:

— Ә-ә-ә-нә, күрәсеңме, теге тауның кабыргасында, моннан алтмыш чакрым җирдә, бер чебен утыра. Шул чебеннең сул күзен атып чыгараем, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп китә, ди.

Тагын китәләр, ди. Беравык баргач, очрый, ди, боларга туфрак белән уйнып торган сакаллы бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай уйныйсың? — ди.

Сакаллы кеше әйтә:

— Бу яктан сугам — бу якка тау өям, бу яктан сугам — бу якка тау өям, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Барып җитәләр болар бер байга, сорыйлар моның кызын. Бай бик кире була, төрле хәйләләр кора.

— Минем кызым бай кызы, патша кызыннан ким түгел, сиңдәйләргә тиң түгел, ди. Әйдә, миннән булсын

яхшылык, ди, йөгерешчемне узсаң, бирсәм бирермен инде, — ди.

Китәләр йөгерешкә. Аягын тышаулаган егет алтмыш чакрым җирне бер-ике сикерүдә барып җитә дә, бай йөгерешчесе килеп җиткәнче дип, тау өстендә йоклап китә. Байның йөгерешчесе йөгереп мәйданга якынлашып килгәндә, теге һаман йоклаган була, ди, әле.

Камыр батыр әйтә:

— Ай-һай, ди, бай малае җиңә бит, ди. Ат эле тегеңәр, — ди.

Алтмыш чакрымнан чебеннең сыңар күзен атып алучы кеше атып җибәрә, йөгерешченең колак яфрагын чеметтереп ала. Йөгерешче уянып китә дә мәйданга бай йөгерешчесеннән алда килеп җитә, ди.

Хәзер бай алай итә, болай итә, боларны алдап чуен мунчага яба, ди. Әрдәнә-әрдәнә утын өйдерә, ут төртә, боларны яндырып үтермәкче була. Болар мунча эчендә пешә башлыйлар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсен туры кидерә — мунча эчендә күз ачмаслык буран кузгала, ди. Алай да пешә башлыйлар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсен бастырып кидертә — мунча стенасына ике илле боз ката, ди.

Икенче көнне бай, мунча ишеген ачып җибәрсә, шаккатып ботын чаба: болар барысы да исән!

Камыр батыр әйтә бу байга:

— Башымны катырма син минем, ди. Алыштанмы, салыштанмы? — ди.

— Алыштан да булыр, ди, бай әйтә, салыштан да булыр. Минем сиңа бирә торган кызым юк, көчең җитсә алырсың, — ди.

Китте алыш, китте егып салыш. Шундый алыштылар, шундый салыштылар — тигез җирләр түмгәк булды, түмгәк җирләр тигезләнде. Көн сугыштылар, төн сугыштылар, кич сугыштылар, бик озак сугыштылар. Бер борын тишеге белән өрдереп биш ташлы тегермән тарттыручы кеше борын тишеген сызгырттырып җибәрә — байның егерме кешесе очып китә. Туфрак белән уйнаучы бер яктан сугып җибәрә — утыз кеше күмелә, икенче яктан сугып җибәрә — утыз кеше күмелә. Камыр батыр күсәге белән бер селтәнә, утыз-кырык кеше кырылып бетә, ди.

Бай түзә алмаган, кызын бирергә булган, ди. Кызны Камыр батырга биргәннән соң утыз көн уен итеп, кы-

рык көн туен итеп, тумаган ала биянең итен пешерел, бик каты сыйланганнар, ди. Туйларында мин дә булдым, аш-суының чиге юк, бәлешләренең төбе юк, мичкә-мичкә бал куйганнар, үзләре чүмеч белән чумыралар, миңа сабы белән генә эләкте.

ҮТКЕН ЕГЕТ.

Бер фәкыйрьнең өч улы була. Моның зур улы эш эзләп читкә чыгып китә. Атасы әйтә:

— Фәлән авылга барсаң, Мусага кермә, — ди.

Малай китә, теге авылга керә, Мусаның нәкъ үзенә очрый.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

— Кирәк, — ди теге.

— Исемең кем?

— Муса.

— Юк, ди, егет әйтә, — әти Мусага керергә кушмады, — ди.

Малай туры урамнан барганда, Муса карт астагы урамнан әйләнеп тагы моның каршысына килеп чыга. Малай әйтә:

— Мин эш эзләп йөрим, кеше кирәк түгелме? — ди.

Муса әйтә:

— Кирәк, — ди.

— Исемең кем?

— Муса, — ди.

Теге егет:

— Бу авылда Мусадан башка кеше юктыр, ахры, ялланам инде, — ди.

Бу ялланды шул шарт белән: ачу китерештән. Муса әйтә:

— Сиңа ашаган саен бер чынаяк чәй белән бер телем икмәк булыр, ашыйсың да торып китәсең. Шуңар ачуың килсә, аркаңнан бер телем каеш телеп алырмын. Минем ачуым килсә, син минем аркадан телеп алырсың, — ди.

Ни булса булды, егет кереп эшкә тотынды. Кайтып ашарга утыра: бер чынаяк чәй, бер телем икмәк моңа. Дүрт-биш көн эшләгәч үк чыдарлык хәле калмады моның. Берконне егет, эштән кайтып, чәйне эчте дә чынаякны ыграк каплады. Муса әйтә:

— Әллә, улым, ачуың киләме бер чынаяк чәй эчеп, бер телем икмәк ашаганга? — ди.

Егет әйтә:

— Эшләп-эшләп туйганчы ашамагач, нишләп ачуың килмәсен? — ди. Малайның аркасын ачып, бер телем каеш ала да җибәрә бай моны.

Уртанчы малай да, барып, шулай ук булып кайта.

Инде кече малай китә. Тагы теге карт туры килә.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

Бабай әйтә:

— Кирәк, — ди.

Егет әйтә:

— Исемең кем?

— Исемем Муса.

Егет әйтә:

— Миңа Муса кирәк иде дә шул, минем эзләп йөргәнем син идең, — ди.

Кереп эш башлый бу. Бер, ике, өч көн бик яхшы хезмәт итә. Бер телем икмәкне ашап, бер чынаяк чәйне эчә дә әйбәт кенә чынаягын каплый. Муса әйтә:

— Бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә бер дә ачуың килмиме? — ди. Егет әйтә:

— Юк, ачуым килми, — ди.

— Иртәгесен, ди Муса, күрше малайлар белән сарык көтәргә барырсың, бик яхшы эшлисең икән, — ди.

Болар сарык көтәргә баралар. Елгага төшеп, Мусаның бер симез сарыгын суялар да иптәшләре белән пешереп ашыйлар.

Кич кайта, өстәл арасына кереп утыра, бер чынаяк чәй эчә, чынаягын каплый да кузгала.

— Улым, ди. Муса, бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә ачуың киләме әллә? — ди. Егет әйтә:

— Юк, юк, бабай, ачуым килми, ди. Теге тирән елгада синең бер симез сарыгыңны суеп ашадык, бабай, синең ачуың килмиме? — ди, Муса:

— Юк, юк, — дигән була.

Муса хатынына әйтә:

— Бу малайны сарык көтәргә җибәрмик, ди, бу өйрәтер ахрысы безне, — ди.

— Бүген ат көтәргә бар, балам, — ди егеткә.

Икенче көнне ат көтәргә баралар. Мусаның бер симез биясен суялар да рәхәтләнеп тамакларын туйдыралар, тиресен сатып, чәй-шикәр алалар.

Кич кайта, өстәл кырыена утыра, бер чынаяк чәй эчә дә каплый, бер телем икмәкне ашый да торып китә.

Муса әйтә:

— Улым, әллә бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә ачуың киләмс? — ди.

— Юк, юк, ди егет, бүген синең бер симез биянне суеп ашадык әле. Синең ачуың килмиме соң? — ди.

— Юк, юк, — дигән була Муса, үзе «уһ-уһ», ди. — Алайса моннан соң йорт эше эшләрсең син, улым, — ди.

Беркөнне Мусага кунаклар килә.

— Улым, — ди, — кунаклар килде, бер сарык суй, — ди.

— Бабай, кайсын суйыйм? — ди.

Муса моңа күн бияләй чыгарып бирә:

— Шушыны ки дә шапылдат, кайсы сиңа караса, шунсын суй, — ди.

Малай, күн бияләйне киеп, абзарга кереп кулын шапылдаткан иде, сарыклар өркеп абзар почмагына җыелдылар да барысы да моңар карап тора башладылар. Тотынды бу сарыкларны кырырга. Бер сарыкны тунап алып керде. Муса әйтә:

— Ник озак маташтың, мал суйганың юк иде мәллә? — ди.

— Анда эш күп булды, — ди егет. — Сарыклар барысы да миңа карадылар, мин аларның барысын да суйдым, ачуың килмиме? — ди. Муса:

— Юк, юк, — дигән була, үзе «аһ-ваһ» килә.

Муса хатынына әйтә:

— Безне бетерде бу, маллардан да аерды, моны, диюләргә җибәреп, үтертергә кирәк, шунсыз котылып булмас моннан, — ди. Моңа әйтә: — Безнең урманда, фәлән күлдә, су атларыбыз бар, шуларны алып кайтып күрсәт, — ди.

Егет чыгып китә, күлгә барып җитә. Күл читендә һәйбәт яшь юкәләр үсә икән, юкә төшереп ала да тотына бу аркан ишәргә. Бер дию килеп чыга.

— Нишлисең? — дип сорый.

— Нишләгәнне күрәсең, — ди егет әйтә, — аркан ишәмен, күлегезне күккә күтәрәмен, — ди. Дию күлгә чума да алып чыга бер зур ишәк.

— Менә шушыны күтәреп күлне әйләнеп кил, — ди, — шуннан соң күлне күккә асуыңа ышанырмын, — ди.

— Әүвәл үзең күтәреп әйлән, — ди егет.

Дию ишәкне күтәреп китә дә, күлне әйләнеп, егет янына килә. — Хәзер син күтәр инде, — ди. Егет, арканнан нукта ясап, ишәккә кигезеп ала, өстенә сикереп менә дә — әйдә күл әйләнәсеннән чабарга! Биш минут эчендә күлне әйләнеп, дию янына килеп җитә бу. Дию күлгә чума, абыйсына төшеп әйтә:

— Абый, күл читенә бер адәм баласы килгән, күлегезне күккә асам дип әйтә, котым очты, — ди. Агасы да чыга. Егеткә әйтә:

— Монда нишлисең?

— Нишләгәнне күрерсең, күлегезне күккә ассам, — ди егет.

Дию күлгә чума да егерме потлы чуен алып чыга.

— Менә шушыны күккә атып җибәр, төшкән чагында җиргә төшерминчә кулга тотып, җиргә куй, — ди. Егет әйтә:

— Әүвәл үзең атып күрсәт, — ди. Дию тотып чөя чуенны, бик югары менеп китә. Төшкән чагында, кулы белән тотып җиргә куя.

— Я, син атып җибәр инде, — ди. Егет чуен герләң тоткасыннан тота да, башын кыйшайтып, бер болытка карап тора. — Я, ни карап торасың, нишләп җибәрмисең? — ди дию.

— Мин җибәрсәм, төшәрлек итмәмен, әнә болыт киләме, шуңа кыстырып җибәрермен мин, — ди. Дию әйтә:

— Дөньяда бар гербез шушы безнең, зинһар җибәрә күрмә, — ди. Бу, болытка карап, тагы якланган була:

— Җибәрәм булгач җибәрәм, калдырмыйм, — ди. Дию әйтә:

— Җибәрә күрмә, ни теләгең бар? — ди.

Егет әйтә:

— Минем теләгем шул: син энеңне алып чык та, мин сезгә атланып Мусага сезне күрсәтеп килим, — ди.

Дию энесен алып чыгып, бу — абыйсына атланып, тегесен җитәкләп, Муса авылына кайтырга чыгалар.

Урманны чыкканда юл буенда бер ауган имән бар икән. Егет әйтә диюгә:

— Әни, җиләккә килгәндә орчыгымны югалттым, дип әйткән иде, монда икән, моны күтәреп кайт инде син, ди. Диюнең коты оча. — Әнисенең орчыгы болай булгач, безне бер генә кабып йотар ул, — ди.

Бер су буеннан узганда ташландык тегермән ташы күрделәр. — Менә, ди егет әйтә, минем әнинең орчык

башы монда төшеп калган икән, ди, моны да алыйк, — ди. Берсе имәнне күтәрде, берсе тегермән ташын, кайталар болар.

Авылга да якынлаштылар. Муса, егеттән котылдык дип, капка төбенә чыгып карап йөри икән, бер түбәдән диюләр белән егетнең килеп чыкканын күрә. Коты чыга моның. Егет диюләрне ишек алдына алып керә, имән белән тегермән ташын куялар.

— Бабай, менә айгырларыңны алып кайттым, — ди егет, — кая куйыйм? — ди.

— Җибәр, улым, — ди Муса, — исәннәр икән, шуны гына белэсем килгән иде, рәхмәт сиңа, — ди.

Муса бик курыкты инде моннан.

— Ничек котылырга инде, — ди. Моны хәзер туйганчы ашата, ачуың киләме дип сорамый да. Кич белән моңа әйтә:

— Балам, син түбән өйдә йокларсың, — ди. Хатыны белән киңәшеп, бер зур казан белән су кайнаталар. Егет йоклагач, өстенә кайнар су коеп үтермәк булалар. Егет төшеп ята. Кайнар су коя башлаганда, читкәрәк китеп тора. Тегеләр түгеп беткәч, тагын урынына килеп ята.

— Инде үлгәндер, ди Муса, иртәгә җыештырырбыз, — ди.

Иртә белән Муса төшә дә:

— Улым, ни хәл? — ди. Бу йоклап яткан була. — Тынычсыз булмадымы, монда кеше кунганы юк иде, — ди.

— Юк, юк, бабай,— ди егет,— бер болыт килеп җылы гына яңгыр яуды, рәхәтләнеп тәннәрем, — ди.

Муса хатынына менеп әйтә:

— Ул, ди, җылы гына яңгыр яуды дип әйтә, гомердә үлөсе юк икән аның, башыбызга җитәр, ахрысы, — ди.

Иртә торып, хатыны юл азыгы пешерә башлый, йортны ташлап качыйк, дип уйлашалар болар. Шул көнне кич, ат җигеп, китәргә хәзерләнәләр. Юл азыкларын бер капчык белән тарантас артына бәйлиләр, бүтән әйберләрен дә салалар. Егет моны сизә дә, капчыкның азыгын бушатып, анда үзе кереп ята.

Муса белән хатыны, атка утырып, чыгып китәләр. Бик каты чабалар, барып-барып, ничә чакрымнар киткәч, бер су буена килеп җитәләр. Ай яктысы якты. «Котылдык тегеннән» дип, атларын туарып, ашап-эчеп, йокларга яталар. Егет, капчыктан чыга да, байның атын җигәргә тотына, алып китәргә җыена. Ара-тирә атка

кычкыргалап та куя. Муса башын калкытып караса, егет атын тарантаска җигеп китәргә тора. Егет әйтә:

— Бабай, атың белән тарантасынны алып киткәнгә ачуың килмиме? — ди. Муса кычкыра башлый:

— Мал-туарынны да бетереп, актык атынны да алгач, нигә ачуың килмәсен? — дип сикереп тора. Егет Мусаның аяк-кулын бәйли, үткен пычак алып, күлмәген күтәрә дә аркасыннан бер телем каеш ала:

— Бусы абзый өчен, — ди. Икенчене телеп ала: — Бусы уртанчы абзый өчен, — ди. Өченчене телеп ала: — Менә монысы үзем өчен, — ди.

ИКЕ МУЛЛА БЕЛӘН БЕР МУЖИК

Борын-борын заманда ике мулла белән бер мужик юлга чыкканнар. Барганнар-барганнар да туктаганнар болар бер кунаклыкка [1], туктагач, ботка пешергәннәр. Ботканың уртасын чокырайтып, күп итеп май салганнар. Ашарга утыргач, муллаларның берсе, кашыгын алган да:

— Дин-шәригать юлы менә бола-а-а-й килә, — дип, ботка уртасындагы майны үз ягына агызып җибәргән. Икенче мулла, моны карап торган да:

— Безнең этинең тегермәне менә бу якка таба әйләнә торган иде, — дип, майны үз ягына агызган.

Мужик, карап-карап утырган да:

— Менә, муллалар, дөнья дигәнең гел үзгәреп тора, киләчәктә дөньяның менә шулай асты-өскә килер, — дип, табактагы ботканы бөтенләй болгатып бетергән. Муллалар бу юлы мужикны алдый алмаганнар.

Ярар. Икенче көнне болар тагын кунарга туктаганнар. Боларның бер пешкән казлары булган. Кичен йокларга ятканда үзара сөйләшкәннәр.

— Кем дә кем иң яхшы төш күрә, иртәгә казны шул ашар.

Иртән торгач, болар үзләренең төшләрен сөйли башлаганнар. Башта беренче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — төшемдә яшел чапан, ап-ак чалма киеп, хаҗга киттем, — дигән.

---

[1] Кунаклык — юлчылар туктап кунып китә торган йорт — квартира.

Аның төшен яхшыга юраганнар. Аннары икенче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — зур аккош булып, кыйбла ягына очып киттем, — дигән.

Моның төшен дә яхшыга юраганнар. Инде мужикка чират житкән. Мужик әйткән:

— Сезнең берегез яшел чапан, ап-ак чалма киеп хаҗга китте, икенчегез аккош булып очып китте. Мин: «Болар тиз генә кайта алмас инде, каз бозылып әрәм булыр», дип куркып, аны ашадым да куйдым, — дигән.

К. НАСЫЙРИ НОВЕЛЛАЛАРЫННАН ҮРНӘКЛӘР

ИСКЕ МӘДРӘСӘДӘ.

I

Берәү әйтте: «Бер хәлфәне күрдем, янында бер озын вә бер кыска таяклары бар, бер быргы, дәхи барабаны бар.

— Болар ни эшкә? — дип сорадым. Хәлфә әйтте:

— Бу авылда мин балалар укытып торамын. Балалар шаяралар, сабакларын укымыйлар. Миңа якынрак утырганнарын кыска таяк белән сугамын, ерактагыларын озын таяк белән сугамын. (Алар минем) сүземне тыңламыйлар, үземнең өстемә ташланалар. Аннан соң барабанны орамын, быргыны кычкыртамын, шуннан соң халык җыелып мине коткаралар, — диде».

---

[1] Автор аларны хикәятләр дип атый.

К. Насыйриның бу новеллалары 1880 нче елда басылган «Кырык бакча» һәм 1884 нче елда басылган «Фәвакиһел җөласә фил әдәбият» дигән китапларында бирелгәннәр.

II

Янә бер авылда бер өйнең ишеге төбендә бер хәлфәне күрдем, эт кебек өрер. «Бу ни хәл?» — дип туктадым. Күрдем, өйдән бер бала чыкты. Хәлфә ул баланы тотып алды, колагыны бөрды.

— Бу ни хәл? — дип сорадым.

Хәлфә әйтте:

— Мин балалар укытучы бер хәлфәмен. Бу бала бик усал, каршы. «Сабагыңны укы!» — дисәм, качып китә; өенә кердер дә чыкмый, эт белән уйный. Качан ки мин эт кебек өрсәм, «эт бар икән» дип чыгадыр да, тотып аламын, — диде.

III

Мәдрәсәдә бер шәкерт үзенең энесен куа: «Бар, фәлән, су алып кер, минем эчәсем килә», — диде, энесе бармады, тәкрар әйтте, бармады, чөнки энесе яткан иде. Боларның хәлфәләре бар иде, ул әйтте: «Бар син, фәлән, үзең миңа су алып кер, минем эчәсем килә», — диде. Ул шәкерт торды, су алып керде, хәлфәсенә бирде. Хәлфә әйтте: «Ярар, рәхмәт, үзең эч инде, мин эчмәймен», — диде.

НАДАН МӨӘЗИН БЕЛӘН НАДАН МУЛЛА.

Бер мөәзинне манарада күрделәр, кулында «Иман шарты» бар, азанны «Иман шарты»ннан карап әйтә, имеш. Сорадылар: — Ник карап әйтәсең, азан сүзләрен күңелеңнән белмисенме? — диделәр.

— Мулладан сорагыз, — диде.

Муллага бардылар. Мулла ул вакытта ишек алдында икән. Барып: «Әссәламегаләйкем», — дип сәлам бирделәр. Мулла, сәлам алмыйча, өенә кереп китте дә бер китап алып чыкты, (шуннан) актарды-актарды да «Вәгаләйкем әссәлам», — диде.

— Хәер, мулласы да шулай икән, — дип киттеләр.

СУФЫЙ.

Бәгъзе суфыйларга әйттеләр: «Җөббәнне[1] сат, акча булыр», — диделәр. Суфый әйтте: «Балыкчы кармагын сатса, ни белән балык тотса кирәк», — диде.

---

[1] Җөббә — мулла, ишан һәм суфыйлар кия торган озын кием.

МУЛЛА КАЙГЫСЫ.

Берәү вафат булып, мирасыннан бер яхшы тунын бер муллага җибәрделәр. Ул мулла әйтте: «Вафат булганын ишетеп бик кайгырган идем, тунын күргәч, сөендем тагы», — диде.

ЯРЛЫ КАЙГЫСЫ.

I

Бер фәкыйрь үлем сырхавы хәлендә ятканда, әкърабасыннан (якыннарыннан)[1] янына җыелган адәмнәр: «И фәлән, хәлең начар, иманыңны әйт», — дигәч, ул бичара: «Һай, шул үлем хәлендә дә имана белән аптыраталар ла», — димеш.

II

Берәү әйтте: «Бервакытны атым чыгып киткән иде. Атымны эзләргә чыктым, бик суык көн иде. Бер өйгә барып кердем, җәмәгать белән намаз укып торалар. Араларында бер карт бар, күлмәкчән, аяклары ялангач, үзе туңган, дер-дер калтырый, әйтә: «Ярабби, бу суык үзәгемә үтте, намаз укырга кушасың, кием бирмисең. Әгәр тәмуглык булсам, хәзер керт мине тәмугка, ичмасам җылыныр идем», — диде.

ХӘЙЛӘ ҺӘМ ТАПКЫРЛЫК.

I

Бер үзен-үзе җыя алмаган аңгыра кызны кияүгә бирделәр. Кияү, кыз янына кергәч, күрде: кызның кулы камырлы, тырнак төпләре бар да камыр.

Кияү пакьлекне ярата торган адәм, имеш. Кызның кулын юдырырга бер хәйлә табып, ул: «Абау, эчем авырта!» — дип угалана башлады. Кыз хафаланып: «Айһай, ни дару итәек?» — дигәч, егет әйтте: «Эчем авыртканда, әнкәй кулын юып эчерсә, шифа таба торган идем», — диде. Аннан соң кыз: «Тукта, мин һәм шулай итеп караем, бәлки шифа булмасмы икән?» — дип, бер табакка су салып, кулын юды, суны егеткә бирде.

[1] Җәя эчендәге сүзләр төзүче аңлатмасы.

Егет күрде, кулында камырлар һаман бетмәгән, имеш. «Әнкәй ике кат юа торган иде», — дип, янә бер кат юдырды. Бераз торгач: «Шөкер, инде эчем авыртуы басылды, ул суыңны чыгарып түк», — диде. Кыз дәхи ул суны чыгарып түкте, хәйлә белән юдырганын аңламады.

II

Бер егет өйләнеп кыз катына баргач, егеткә аш пешереп китерделәр. Кыз барды да иң әүвәл ашны кабып карады. Кайнар, имеш, авызы пеште. «Һай, безнең әнкәй һәркайчан ашны суытып китерә», — диде. Егет дәхи: «Мин дә кабып карыйм», — дип барды да, салкын аш капкан кебек, алып кисәктән кабып йотты, авызы пеште, тамагы пеште, бик күңелсез булды. Кыз һәм хафаланып тышка чыгып керде. Егет әйтте: «Тышта һава ничек?» — диде. Кыз әйтте: «Тыштагы һаваны сорасаң, авызы пешкән егет кебек», — диде, чөнки һава болытлы вә томанлы иде.

III

Бервакыт хәзинәдән бер капчык алтын югалды. Казыйга[1] хәбәр бирделәр. Хәзинә йортында булган кешеләрнең барын да казый үзенә чакырды вә һәрберсенә берәр таяк бирде. Таяклар һәммәсе бер озынлыкта, бер үлчәүдә иде. Казый әйтте: «Кем дә кем угры булса, ул кешенең таягы бер бармак кадәре озын булыр», — диде. «Бар, кайтыгыз!» — дип, кайтарып җибәрде.

Капчык белән алтынны угырлаган кеше курыкты да казый биргән таякны бер бармак кадәр кисте.

Икенче көнне казый ул кешеләрнең һәммәсен үзенә чакырды, таякларын карады. Берсенең таягы бер бармак кадәрле кыска булып чыкты Мәгълүм булды, алтынны ул кеше угырлаган, имеш. Алтынны хәзинәгә тапшырып, ул угрыны сәясәт кылды[2].

---

[1] Казый — хөкем итүче.

[2] Сәясәт кылды — бу урында хөкем итте, җәза билгеләде дигән мәгънәдә.

ТАПКЫР ХӘЛФӘ.

Бер патша үзенең углын гавам [1] балалары укый торган мәдрәсәгә бирде. Хәлфә аны укытты, кулыннан килгән чаклы тәрбияләде. Ләкин патша баласы, күпчелек укучыларга караганда, сәләтсезрәк һәм әхлак ягыннан да түбәнрәк булып чыкты.

Хәлфә бу бит патша баласы дип тормады, малайны бүтән укучыларыннан да битәр җәзалады, суктырды. Иркә малай хәлфәнең бу катылыгына түзә алмады, атасына кайтып зарланды, тәнендәге яраларын ачып күрсәтте. Патша, моны күреп, бик каты ачуланды һәм тиз генә хәлфәне үз каршына чакырып китерергә кушты.

Хәлфәне китерделәр, патша каршына керттеләр.

— Син, хәлфә, — диде патша, ачулы тавыш белән, — минем баламны хәтта гавам балаларына караганда да катырак җәзага тартасың икән. Әйт, ни сәбәптән болай итәсең?

Хәлфә аңар җавап бирде:

— Гавам балалары алар болай да тормышның ачы һәм төчесен татып үсәләр. Аларга җәфаның ни икәнен белдереп торасы юк. Патша балалары исә, киресенчә, җәфа ни нәрсә дә җәбер ни нәрсә икәнен белми үсәләр. Аннары, патша булгач, халыкка җәбер-җәфа кылуны нигә дә санамый торган булалар. Мин, шуны истә тотып, сезнең балагызга җәзаны катырак бирәм, — диде.

— Сәбәбе шул гынамы? — диде патша.

— Юк, тагын бер сәбәбе бар.

— Әйт, анысы нидән тора?

— Анысы, — диде хәлфә, — моннан гыйбарәт: гавам балалары күп вакыт, патша һәм бай балаларына чагыштырганда, үткенрәк, зирәгрәк һәм сәләтлерәк булалар. Мин сезнең балагызны өйрәтүгә күбрәк көч салам, ул исә һаман да артта калып бара.

— Алайса, мин баламны синнән укыттырмыйм, алып бүтән хәлфәгә бирәм, — диде патша.

— Анысы сезнең ихтыярыгызда, падишаһым, тик шуны онытмагыз: тәрбия бер — сәләт башка, — дип җавап бирде хәлфә.

---

[1] Гавам — халык, масса.

ПАТША БЕЛӘН КАРТ.

Беркөн бер патша бәгъзе вәзирләре белән сәйранга чыкты, йөри торгач, бер җирдә, кешеләреннән аерылып, ялгыз калды. Үзенә бер карт очрады, һәм ул картка әйтте: «Бабай, син кайдагы?» — диде. Карт әйтте: «Мин ошбу шәһәрдәнмен». Патша әйтте: «Бу шәһәрнең хакимнәре ничек?» Карт әйтте: «Хакимнәребез бик залимнар, бик усал кешеләр», — диде. Патша әйтте: «Патша хакында ни әйтәсен?» — диде. Карт әйтте: «Мәмләкәтебездә моның кебек залим патша булганы юк иде. золымы белән мәмләкәтне корытты», — диде. Патша әйтте: «Мине таныймсың, мин кем?» — диде. Карт әйтте: «Юк, танымыйм». Патша әйтте: «Мин шәһәрнең патшасы булырмын», — диде. Карт әйтте: «Син мине таныйсынмы?» Паштa әйтте: «Юк». Карт әйтте: «Мин гажем кабиләсеннән фәлән углы фәлән мәҗнүн (җүләр), көн саен ике мәртәбә шулай җүләрләнеп, саташып йөримен», — диде.

ХЕЗМӘТЧЕ БЕЛӘН БАЙ.

Бер кешенең бер хезмәтчесе бар иде. Аңар акча бирде, боерды: «Бар, базардан йөзем вә инҗир алып кил!» — диде. Малай базарга китте, бик озак торып кайтты. Йөзем алып кайтты. Янә икенче мәртәбә инҗир алырга китте, тәнлә кайтты. Аннан соң бае орышты, кыйнады. «Бер йомышка баргач, ике йомышны бетереп кайтыр кеше», — диде. Бервакытны бу бай сырхау булды. Баягы малайны табипка[1] җибәрде. Хезмәтче китте, табипны алып килде. Аның белән янә бер кеше ияртеп килде. Бае әйтте: «Бу кешене нигә алып килдең?» — диде. Малай әйтте: «Фәлән вакыт үзең мине кыйнадың, бер йомышка барганда, ике йомышны бетереп кил, дидең. Инде менә сиңа табип, әгәр үлсәң, менә сиңа кабер казучы, икенче мәртәбә мине йөртмә!» — диде.

АҢГЫРАЛЫК БӘЛАСЕ.

Берәү углын сукага җибәрде, углына әйтте: «Углым, кич кайтканда, сука тимерецне яшереп кайт, угырлап китмәсеннәр», — диде. Углы барып бөтен көн сукалады,

---

[1] Табип — доктор, врач.

кич кайтканда, сука тимерен бер карама төбенә яшереп куйды.

Кайтып килгәндә, атасы берничә адәмнәр белән урамда утырып торыр. Атасына кычкырды: «Әти, сука тимерен фәлән карама төбенә яшереп калдырдым», — диде. Атасы әйтте: «И ахмак, яшергән нәрсәне шулай кычкырып әйтәләрме», — диде.

Икенче көнне сукага барса, күрде: карама төбеннән сука тимерен урлап китмешләр. Тиз үк атына атланып, атасы янына чабып кайтты. Атасы печәнлектә йоклаган иде. Атасын эзләп тапты. Атасының колагына акрын гына: «Әти, сука тимерен урлаганнар», — диде.

ХИКӘЯТ.

Бер сабый бала, кояшлы көн бер җирдә йөргәндә, үзенең күләгәсене күреп, күләгәсе артыннан җитмәкче булды. Күләгә артыннан җитәмен дип бара. Ул барган саен, күләгә һаман алга китә. Бу баланың ачуы килеп, күләгәнең өстенә басарга теләп йөгерә башлады. Ул йөгерсә, күләгә һәм йөгерә. Бала тәмам арыды. Әйләнеп янә киткән урынына кайтып барганда артына әйләнеп караса, күләгә артыннан ияреп килә. «Һи, мин юкка йөгердем, ул миннән үзе дә калмый икән», — диде.

ХИССИЯТЕ МИЛЛИЯ

(1906)

Көз җитте. Мәдрәсәләребездә укулар башлана. Уку мәдигәч тә, чын уку дип уйланмасын. Безнең бәхетсез мәдрәсәләребез һаман шул укытучы битлеген киеп, култык

астына китаплар кыстырган булып, 25 җирдән аш ашагач, абыстай янына корсагын күтәреп кайтып җитү авыр булганлыктан гына, мәдрәсәгә туктап, бераз хәл җыяр өчен генә бер чирек сәгать 5—6 кабат мендәр өстендә утырып, бераз хәл җыйгач, чыгып китә торган мөдәррисләр [1] кул астыннан һәмишә [2] чыкмагандыр.

Шәкертләребез, хөррият кояшы туып дөньяны яктырткач, борынгы истибдат [3] караңгылыгында кеше төсле булып күренгән мөдәррисләрнең кем икәнлекләрен таныдылар. Шул мөдәррисләрнең укытабыз дигән булып, шәкертләрне һич чыга алмаслык наданлык урманына кертеп адаштырганнарын аңладылар. Һәм шәкертләрнең тәхсыйле кәмаләт вә гыйлемнән [4] максутлары бер такым [5] сыра мичкәсе булган байларның этләре хөкемендә бер хайваннары булу булмаенча, азат, сәрбәст [6], һәр байдан бай, үзенә-үзе һәр падишаһдан артык падишаһ була алулары икәнлеген төшенделәр.

Инде ул шәкертләрнең шул аңлауларын вә үзләренең хөр икәнлекләрен белү хисләрен күңелләреннән кисеп ташламаган тәкъдирдә, алар һаман бөтен көчләре, тешләре вә тырнаклары илә үзләрен шул залим мөдәррисләрнең вә надан зур корсаклы байларның кулларыннан коткарырга тырышачаклардыр. Шәкертләр, бу көннән алып, үзләренең милләт эчендә иң кадерле, иң дәрәҗәле бер затлар икәнлекләрен аңлап вә аңлатып, үзләренең иң түбән теләнчедән дә түбән бер мескеннәр түгеллекләрен күрсәтәчәкләрдер. Инде шәкертләр бер саран байның күз карашларын тәгъкыйп итеп [7], безгә ничек карар икән, мәрхәмәтле карар микән, мәрхәмәтсез карар микән, алафранка [8] киенгәнемне күрсә, ашка чакырыр микән, дип калтырап тормаячаклардыр.

— Алар, бу хурлыкларны күргәнче, нинди кәсеп итсәләр дә, үзләрен үзләре кул көчләре берлә туйдырачаклардыр.

---

[1] Мөдәррисләр — дәрес бирүчеләр (муллалар).
[2] Һәмишә — һаман.
[3] Истибдат — реакция, искелек, деспотизм.
[4] Тәхсыйле кәмаләт вә гыйлемнән — белем алу һәм өйрәнү мәгънәсендә.
[5] Бер такым — берничә.
[6] Сәрбәст — ирекле.
[7] Тәгъкыйп итеп — күзәтеп.
[8] Алафранка — французча (европача). Биредә шәкертләрнең яңачарак киенүләре турында сүз бара.

Миллэт образованный кешелэргэ һэм халык файдасын һэртөрле үзенең шэхси мэнафигыннан [1] вэ корсак файдаларыннан өстэ тота торган, миллэт файдасын күз өстендэге каш дэрэҗэсендэ газиз тота торган миллэт арсланнарына мохтаҗ. Миллэт аталарга, аналарга, мөгаллимнэргэ, мөгаллимэлэргэ [2], мөрэббилэргэ вэ мөрэббиялэргэ [3], чын мөхэррирлек табигатьлэренэ вэ салахиятлэренэ [4] мохтаҗ. Безнең миллэт тэ, башка миллэтлэрдэге кеби, хамисез [5], мэлҗээсез [6], фэкыйрь вэ эшче халыкның файдаларына тырышучы, биш фэкыйрь кешене бер бай итенэ алмаштырыр вакытлар үткэнлеген аңлаучы вэ аңлатучы егетлэргэ мохтаҗ. Безнең миллэт тэ Пушкиннарга, граф Лев Толстойларга, Лермонтовларга мохтаҗ. Кыскасы гына, безнең миллэт тэ башка миллэтлэрнең тэрэкъкыйлэренэ [7] сэбэп булган чын мөхэррирлэргэ, рэссамнарга [8], яңа-яңа милли шагыйрьлэргэ, музыкантларга вэ гайрелэргэ [9] мохтаҗ.

Бу эйтелгэннэр булмаганда, безнең тормышыбыз күңелсез, үлек чыккан өй төсле моңлы, тынсыз, тавышсыз, рэхэтсез булачактыр.

Болардан башка безнең гомеребез бер дэ бэйрэмсез, гомерлек мэшгулият, яки бер дэ җэйге кояшсыз мэңгелек көз көне төсле үтэчэктер.

Яшьлэргэ, баягы хэзрэтлэрнең мендэр өстендэ ял иткэннэренэ генэ канэгатьлэнмэенчэ, уку кирэк. Бу аларның иң мөкатдэс [10], иң беренче вазифаларыдыр [11].

Бу безнең һэртөрле чалмалы бурлаклар тырнагыннан азат булуыбызга вэ бюрократия золымыннан, башка миллэтлэр илэ берлектэ, безнең дэ котылуыбызга иң беренче вэ иң тугры юлдыр. Укымак — дөреснең ялганны, яктылыкның караңгыны, турының кэкрене, сафлыкның бозыклыкны җиңүлэренэ иң үткен, иң кирэкле коралдыр.

---

[1] Мэнафигыннан — файдаларыннан.
[2] Мөгаллимнэргэ, мөгаллимэлэргэ — ир укытучыларга, хатын-кыз укытучыларга.
[3] Мөрэббилэргэ вэ мөрэббиялэргэ — тэрбияче ир һэм тэрбияче хатын-кызларга.
[4] Салахиятлэренэ — сэлэтлэренэ.
[5] Хамисез — яклаучысы булмаган.
[6] Мэлҗээсез — сыена торган урыны булмаган.
[7] Тэрэкъкыйлэренэ — алга китүлэренэ.
[8] Рэссамнарга — художникларга.
[9] Вэ гайрелэргэ — һэм башкаларга.
[10] Мөкатдэс — изге.
[11] Вазифаларыдыр — бурычларыдыр.

Укымак — фикерләрне җирдән күккә җибәрмәк. Укымак — үз янында булып торган нәрсәләрдән бигрәк, фикерләрне булачакларга сузмак. Укымак — үткәннәрдән кичеп, киләчәкләр — истикъбальләр [1] тугрысында пәйгамбәрлек итмәк. Укымак — хәзерге көннәрне киләсе көннәр өчен, бу көнге мәсьәләләрне киләчәктәге мәсьәләләрне чишү угрында ташламак димәктер. Укымак — бүгенге дуслардан киләчәктәге кара көннәр өчен аерылмак димәктер. Укымак — үзеңне һәрнәрсәне белергә вә һәр максутка ирешергә вә бөтен дөньяга солтан булырга лаек дип танымактыр. Укымак — «иҗтиһад монкариз» [2] кеби сүзләрдән ха-ха-ха илә көлеп, гакыл пычагын гыйлем вә мәгърифәт кайрагына чынлап кайрамак дигән сүздер. Укымак — утыз ел мәдрәсәдә ятып, бер татар баеның эштән чыккан кызы илә бер аулак бүлмәгә кереп яту, соңра шул байның бер асрау малае булып тору дигән сүз түгелдер.

Укымак ләфзы [3] астында моның кеби хисапсыз мәгънәләр чыкса да, барчасы үз халкыбызга хезмәт итмәк дигән сүзгә кайтадыр. Укымак — халыкның бәлешен ашап, каның эчеп, үзеңне симертеп, ел саен бер бай кызы үтереп яки аерып, хайванлык итеп яту дигән сүз түгелдер.

Беләмсен ки, безнең шәкертләребез бу мәгънәләрнең барчасын аңлаганнардыр, алар шуңар күрә үзләрен теләнче ясап чыгара торган, тугрысын әйткәндә, теләнче фабрикасы булган мәдрәсәләрене ләгънәт укып чыгып киткәннәрдер.

Шәкертләребезнең бу хәрәкәтеннән милләт әллә нинди зур өмитләр вә сәгадәтләр көтсә дә урынлыдыр; яшьләребезне кайда укытырга вә ничек укытырга икәнен белсәк, милләт өчен җаннарын корбан итүчеләр вә үзләренең бил бәйләп керешкән юлларыннан, әллә нинди куркынычлар, әллә нинди хәвеф-хәтәрләр очраса да кайтмый торганнар һәм шулай булырга салахиятлеләр дә, анчак, яшьләребездер.

Без шәкертләргә, үзебезгә кирәк кадәре динебезне вә әдәбиятыбызны аңлагач, вакыт кичермичә, хөкүмәтнең реальныйларына вә гимназия казаннарына кереп, пешеп, кеше булып чыгарга кирәк. Русларның үз балалары

[1] Истикъбальләр — киләчәкләр.
[2] Иҗтиһад монкариз — дин һәм тормыш мәсьәләләре турында фикер йөртү заманы үткән дип карау.
[3] Ләфзы — сүзе.

кайсы мәктәпләрдә укыса, бездә дә шуларның итәкләренә ябышып керергә тырышырга тиешләр.

Хәзер дә милләткә чынлап риясыз, нифаксыз [1] хезмәт итүчеләр шул мин теләгән юл илә укыган яшьләребездер.

Без яшьләребезне Бохарага җибәрсәк — ишәк, Истамбулга җибәрсәк — полицейский вә шпион булып кайтачаклары моңарчы кайтканнары илә сабит вә мөдәлләлдер [2].

Әле Мәкәрҗә базарында да җыелышлар, шураи өммәтләр [3] булып үтте. Мосадәмәи әфкярдән барикаи хакыйкать зоһур итәр [4] дигән шикелле, шул җыелышларыннан берәр төрле файда чыгып китсә, шаять, без шәкертләргә дә гомеребездә, элек дәфга [5] уларак, чын гыйлем илә сәламләшеп, гыйлемнең алдына тез чүгеп, кулларын үбеп, моңарчы гыйлем дип, гыйлемгә табан-табанга зыйд вә кире [6] нәрсәләр берлән баш катырып йөргәнебез өчен гафу үтенер көннәр җитәр; тырышыгыз, карендәшләр, шәкертләр, тырышыгыз, муллаларның мендәр өстендә корсак шиңдереп утыруларына гына канәгать итмәгез, бөтен өмитебез, бөтен риҗа вә илтимасыбыз [7] анчак сезгә гаиттер!

МӘКАЛӘИ МАХСУСА

(1912)

III

Уфага җиттем. Тау башында тәртипсез таралып утырган. Извозчикка утырдым. Ләкин бу инде Самараныкы түгел иде. Арбасы шундый иске, шундый каты иде ки, эчәкләрем такта арбага буш салган дилбегә кеби үрле-

---

[1] Р и я с ы з, н и ф а к с ы з — ялагайлыктан, икейөзлелектән башка.

[2] С а б и т в ә м ө д ә л л ә л д е р — раслаиган, исбат ителгән.

[3] Ш у р а и ө м м ә т л ә р — бер диндәге кешеләрнең җыелышлары (бу урында 1906 елдагы мөселманнар съезды күздә тотыла).

[4] М о с а д ә м ә и ә ф к я р д ә н б а р и к а и х а к ы й к а т ь з о һ у р и т ә р — фикерләр бәрелешүеннән хакыйкать яшеннәре туар.

[5] Э л е к д ә ф г а — беренче тапкыр.

[6] З ы й д в ә к и р е — каршы һәм кире.

[7] Р и җ а в ә и л т и м а с ы б ы з — үтенү, соравыбыз.

кырлы сикерэ иде. Таудан акрынлап менэсең, юлның этрафында җэһэннэм кеби тирэн чокырлар — хисабы юк. Җэһэннэмнең тирэсенэ саклык өчен тезгэн баганаларның арасы бик сирэк булып, арба янтайса, мөкиббэн галэ вэҗһиһи[1] җэһэннэмгэ төшү бик мөмкин иде.

Уфага кергэндэ бер дэ шэһэргэ кергэн кебек булмый. Эллэ нинди ачык, тишек вэ рэтсез һэм пустынный урамнар белэн барасың. Эч поша. Кая соң моның шэһэрлеге! дип сукранганда, көчкэ беркадэр яхшырак урамнарга кердек. Шулай барганда «Сабах» көтепханэсенең[2] ак вывескасы күренде. Тугры анда туктадым.

«Сабах» ка килүдэн максудым, Самарадагы кеби, бер «Бристоль»гэ барып элэкмэскэ, ягъни нинди номерлар ничек булачагын сорашу иде. Лэкин, күрдем ки, магазинга тоташ шундый киң вэ яхшы бер квартира бар, монда мин түгел, миңа тагы 19 кеше кушсаң да сыярлык иде. Җитмэсэ аның асты кухня булып, һэрвакыт астан җылы бэргэнлеге беленде. Менэ рэхэт! Менэ икенче лэүкэ. Монда китап төялеп килгэн гайре мөтэнаһи[3] ящиклардан кровать ясау вафля пешерү шикелле тиз. Аста ящик булса да, өстенэ йомшак вэ матур нэрсэлэр каплагач, ярый ул. Өстеңдэ эйбэт кием булгач, синең бэрэңге ашаганыңны кем белэ? Урамга чыксаң, мыекны кашыктагы май белэн майлап була. Дөнья яратылганнан бирле ялганнар күбесенчэ тотылмый калган...

...Мин фэкыйрь дэ татар вэ исламга гаит[4] эшлэрдэ «чебен тимэс чер итэр» бер кеше булганымнан, «Япониядэ мөселман идүче голэма нэрэдэ?»[5] сэрлэүхэле[6] бер шигырь язган идем.

Квартира, гомумэн, күңелле. Кеше күп килэ. Эч пошарлык түгел. Монда һэр көн мөхэддисе кэбир[7] Эхмэт Фаиз Даутов белэн күрешэбез. Ул скрипкада маташтыра, элегэ яхшы уйный алмый. Лэкин җырласа, мин андый җырны гомеремэ тыңлар идем. Аның гади сөйлэшүдэ дэ металлический вэ музыкальный тавышы җырлау заманында бөтен көчен вэ голвиятен изһар итэ[8]. Мин

---

[1] Мөкиббэн галэ вэҗһиһи — йөзтүбэн.
[2] «Сабах» көтепханэсе — китап кибетенең исеме.
[3] Гайре мөтэнаһи — чиксез күп.
[4] Гаит — караган.
[5] Голэма нэрэдэ — галимнэр кайда?
[6] Сэрлэүхэле — исемендэге, исемле.
[7] Мөхэддисе кэбир — пэйгамбэр сүзлэрен күп белүче
[8] Голвиятен изһар итэ — бөеклеген күрсэтэ

Латыповны ишеткәнем юк, ләкин Камил буш бугаз кебиләрне бу җирдә телгә алырга да хурланам. Петербург профессорлары хәзер башкорт халкының бик тиздән монкариз булачагына [1] иман иткәннәр. Башкортларның гадәт вә әхлакларын язу һәм кием вә зиннәтләрен музей өчен тикшереп ятмакталар икән. Әгәр Фаиз әфәнде кеби чын башкорт рухы вә башкорт моңы белән җырланган җырлар да граммофоннарга алынып калса, моның башкорт инкыйразыннан [2] соң азмы әһәмияте булыр иде?! Ләкин милләтемез дингезенең энҗеләре төптә ятып, «ул-бу»лары гына өскә калка шул.

Дикъкать итәсезме? Хәзер граммофонга җырлау фахишәләр вә әнваг [3] эшсез, ашсызлар кәсебе булды. Казанның «Кәҗә Маһи», «Подвал Фатыйма», «Этле Хөсни», «Җиңгәчи кызлары»на кадәр, төрле шәһәрләрдә граммофонга җырлап, милләтнең сәмгын [4] мәсхәрә итеп бетерделәр. Фахиш тавыш, фахиш рух, фахиш көй! Фахиш мәгънә! Менә шулар безнең фахшиятсез, пакь мөселман түрләренә кереп утыралар. Түрдә утырып граммофоннар сүгенәләр. Мин Казанда, Астраханьда әллә ничә граммофоннан шуны уйнатучы гаилә эфрады [5] өчен кызарып утырдым. Алар минем кәефемне ачарга граммофон боралар иде. Мин исә чыраемны сытып утыра идем. Чөнки алар шикәр дип үзләре белмичә ачуташ каптыралар иде.

IV

Уфаның мәгъмурияты [6] ягы Казаннан күп начар булса да, табигать ягы күп шәһәрләрдән өстен. Әүвәл үк тау башында, димәк, җәй көне дә, кыш көне дә һава яхшы. Җырларымызда шулкадәр күп җырланган Агыйдел буенда. Шәһәр эчендә йортларга караганда агачлар күп диярлек. Моның җәй көнеге әһәмияте! Өстәь караштa Уфаның халкы да айнык вә саф күренә. Чөнки бу шәһәрдә чат саен халык саулыгын химая итә [7] торган сөт ки-

[1] Монкариз булачагына — бетәчәгенә.
[2] Инкыйразыннан — бетүеннән.
[3] Әнваг — төрле.
[4] Сәмгын — тыңлау тойгысын.
[5] Гаилә эфрады — семья членнары.
[6] Мәгъмурият — төзеклек.
[7] Химая итә — саклый.

бетләре. Һәммәсендә халык. Пивнойлар сирәк. Бу шәһәр «Ай-һай Казанның каласы, аза ишан баласы» түгел. Сөт сатучылар, мендәргә утырган мулла кеби, үзләре хезмәт итмиләр. Сөт эчүчеләр үзләре буфеттан сөт алып килә. Чөнки... сөтче сиңа сәламәтлек бирә, алар нишләп үзләре хезмәт итсеннәр... Сау буласың килсә, әнә сөтне үзең барып ал! Монда трактир официантлары кеби рия, нифак [1] вә посетительгә ярарга тырышып кылану күренми.

Фәлсәфәгә кердем... язам, язам, — кая көлкесе?..

Урман, урман, — кая төлкесе?!

V

Әйе, урманның да бөтен җирендә төлке булмый, мәкаләнең дә һәр сәтырында [2] көлке булмый. Актар агач араларын, бардыр төлкесе, укып чык бөтен караларым, бардыр көлкесе.

Мәҗит әфәнде Гафури белән күрештек. Ул миңа карагында да юашланган вә дөнья тарафыннан басылган кеби күренде. Аның белән безнең мосахәбәмез [3] күп вакыт күзләр аркылы гына кылына иде. Читтән безне караган кеше икемезне әле генә хисапсыз каты шаярып, соңра аналары кыйнап, бер минут элек кенә елаудан туктаган балаларга охшатыр иде.

Нишлик соң? Шаярыр идек, әле генә язмыш ханым кыйнаган; елар идек, әле күздә яшемез дә кипкән.

Россиядә хәзер уйнаган җилләр вә Россия һавасы безнең бөтен коллегаларымызны шул халәте рухиягә китергән...

Әйе, әле күздә яшемез дә кипкән. Киләчәктәге шатлык яки ерак, яки юк.

Уфада шактый заман торсам да, аның эчен вә этрафын карап йөри алмадым. Мәҗит белән йөрергә чыксам да, ярты юлда хәл беткәч, өйгә борыла идек. Монда трамвай юк. Извозчикта эч кенә авырта, эч авырттырмый торганына утырсаң, кесә авырта иде...

Әлкыйсса [4], мәзкүр [5] нәрсәне күрсәтмәгәннәр.

Хәзергә җитәр әле.

---

[1] Нифак — бозык.
[2] Сәтырында — юлында.
[3] Мосахәбәмез — сөйләшүебез, әңгәмәбез.
[4] Әлкыйсса — кыскасы.
[5] Мәзкүр — әлеге.

VI

Өстән генә электереп киту тарзын алган [1]... мондый сәяхәтнамә өчен Уфада артык нәрсә күрмәдем, бугай.

Хәер, шәһәр бакчасында өстенә җөббә, башка зәңгәр фәс, күзгә күзлек, аякка «ботинка», авызына кош каналы төшәрлек дәрәҗәдә, борынын күтәреп барган бер мәгърур шәкертне туктатып, юри «вәкар [2] вә мәһабәтен» бозар өчен «Син курай уйный беләсеңме?» — дип сорыйсым килде. Мин үзем, гомумән, шундый «кәмитле» мәһабәтлекне бозудан ләззәт табам. Аннан соң без беләбез ки, татар шәкертен кеше ясар өчен иң элек аның «вәкарен» бозарга кирәк.

Бу, өй салганда иң элек нигездән башлау, сүткәндә түбәдән тотыну кеби кагыйдә инде.

Андый «вәкар», яшьлектә җимерелмәсә, бәгъзан, мөхәррир булып гомер итеп, неграмотный үләчәк «зате галилэрдә» [3] дә кала. Мисал эзләсәгез, күктән йолдыз эзләгән кеби генә булып, аны табуда зәхмәт чикмәссез.

Әле апрельнең әүвәлге яртысы гына җитә. Минем өчен көннәр әкрен кичәләр. Апрельнең әүвәл ягыннан, «әүвәл коръан»нан чыга алмый йөдәгән малай кеби, мин дә үтә алмыйм. Малай, хәлфәсе сизмәгәндә, сабагын «сикерткән» кеби, мин дә күп йоклап карыйм. Ләкин максады аслый [4] булган кымыз сезоны җитми. Уфада кымыз юк.

Дөрес, мин кымызны Уфада да, әтрафында да эчәчәк түгел. Мин аның өчен Троицкига барырга Казаннан ук карар биреп чыккан вә йөзләп баш бия саудыра торган бер Троицк кешесенә барасы, кымызны савылган урында чатыр тегеп торып эчәсе кеше. Чөнки Уфа әтрафын европалылар басып, биттабгы [5] андагы кымыз искусственный (җагли) лаганлыгыннан хәбәрем бар иде. Ләкин Уфада да кымыз булмаганлыгыннан, Троицк «кусагасылары» [6] ның да «бия байламаганлыгын» истидлаль итә идем [7].

---

[1] Тарзын алган — төсен, формасын алган.

[2] Вәкар — тәкәббер.

[3] Зате галиләрдә — югары затларда.

[4] Максады аслый — төп теләк.

[5] Биттабгы — табигый.

[6] Кусагасылары — биредә Тукай кымыз эчетүче казахлар турында сөйли.

[7] Истидлаль итә идем — уйлап белдем.

Шулай, ни ары, ни бире булып торганда, кесәмдәге, Петербургка мине чакырып язган, бер хат исемә төште. Бу хат инде беренче түгел, берничәнче иде.

Буш та түгел, җитди иде. Ләкин җитди булса да, мин Петербургка баруны көзгә, кымыз эчеп хәлләнгән чакка китермәкче идем. Юк инде, Петербургка хәзер барам. Кымыз да булмагач, Уфада нәрсәгә ятыйм? Җитмәсә аның «авыллыгы», тынлыгы, җансызлыгы минем әле хасил[1] булмактагы европалылыгымны, культурный шәһәр кешесслегемне, шау-шу яратучылыгымны, галәбәлек[2], көрәш сөючелегемне үчекләгән кеби булды. Китәм Петербургка! Кымызга кадәр торам. Телеграмма, ответ. Киттем.

---

[1] Хасил — барлыкка килү.
[2] Галәбәлек — өстенлек, җиңү.

ЯРЛЫЛАР ЯКИ ӨЙДӘШ ХАТЫН

(1909)

I

Мин тора торган шәһәрнең уртасында базар булып, ул базарның да уртасында бер җирдә һәрвакытта эш эзләп, эш көтеп тора торган ярлылар була торган иде. Кем нинди эш куша, нинди хезмәт тугры килә, алар шуны дүрт күз илә көтеп кенә торалар иде. Бер кешегә утын ярдыру, кар көрәтү кеби кара эшләрне эшләргә кеше кирәк булса, шул эш көтеп тора торган ярлылар янына килеп, аларның берсене алып китә иде.

Монда эш көтеп тора торган ярлыларның куллрыннан килә торган эш утын яру, кар көрәү, пычрак чүплэрне тазарту кеби, бик агыр кара эшләр генә булып, кораллары да кирәк, балта кеби нәрсәләр иде. Болар шул һөнәр вә шул кораллары илә кул көчләре аркасында тамакларын туйдыралар иде. Бу ярлылар, солы катыш үскән богдай кеби, татар илән руслары катыш торалар иде. Боларның һәр көнге гадәтләре иртә ук торып, шул җиргә килеп җыелып, эш көтеп тору, эш булса, эшләп кайту, эш булмаса, кайгылы сурәттә кайту иде.

Менә бу көндә алар гадәтләре буенча иртә намаз вакытында ук бу җиргә ризык эзләп килеп тулганнар иде. Бу көн кышның иң салкын көне булып, кара халык тогъбиренчә әйткән вакытта, тирә-як җиргә төшмәслек чатлама суык иде. Кояш яңа гына чыгып, тирә-ягы зур алка илә әйләндереп алынган иде. Кояшның бу йлә киртәләнеп зур алка (даирә) эчендә калуы бик салкын вакытларда гына булганга күрә, кояшка караганда кояш үзе бер салкын боз табы кеби күренә иде.

Базарга утын, печән сатарга килә торган авыл кешеләренең йөгерә-йөгерә атлары вә чаналары яныннан килүләре, дагасыз атларның, тоякларына ябышып каткан бозлары сәбәпле, тарта алмый әрле-бирле селкенүләре, бу атлар асылда кара туры булып та, тирләп чыккан парлары өсләренә бәс булып ябышкач, ап-ак булып күренүләре, борыннарына сыер имчәге кеби бозларның катулары көннең рәхимсез салкын икәнене күрсәтә иде. Морҗалардан чыгып бик югары күтәрел-

гән, салкынлыктан зур тирәкләр шәклен алган төтеннәр ниһаятьсез күп булып, читтән караганда кара урман кеби булып күренә, һәр кешенең өйдә генә утырганыны искә төшерә иде. Урамда йөрүчеләр бик аз булып, аларның да ихтыярсыз йөгерә-йөгерә барулары бик зарур йомыш илә чыкканлыкларыны белдерә иде. Бу йөрүчеләр тиз-тиз колакларын, битләрен ышкыйлар, бара торган җирләренә барып җиту илә, тишегенә качып кереп киткән тычкан кеби, тиз генә кереп югалалар иде.

Менә шулай салкын көндә тегс эш эзләп чыгучы ярлылар үзләренең мәҗмәгелфокара[1] булган урыннарына әллә кайчан килеп тулганнар, бик ашыгычлык илә эш көтәләр иде. Болар эш көтә-көтә аптырагач, салкынлыкка чыдый алмагач, ике кулларын бер-берсенә китереп җиңнәре эченә тыгып куйганнар, кулларында бияләйләре булганы өшемәскә тырышып ике кулны бер-берсенә шап-шоп иттереп сугалар, әрле-бирле йөгерәләр, берберсе илә күрешеп алышып та киткән булалар, «ә, корт чага, корт чага» дип, тиз-тиз колак һәм борыннарын ышкыйлар иде. Никчаклы салкынга бирешмәскә, чын куәтләре илә мокавәмәт итәргә[2] тырышсалар да, салкынлык боларга галип килә[3], боларны калтырата, иң нечкә җирләренә чаклы барып, без кеби чәнчеп-чәнчеп ала иде. Өйләрендә тычкан туярлык та ризыклары булмаган бу ярлылар, эш кушучылар чыкмас микән дип, өмит итеп, бу көнгә җитәрлек ризык алып кайтып балачагаларыны туйдыру кирәк идекене исләренә төшереп, шул 25—30 дәрәҗә салкында торалар иде. Кайда булса да бер үлем диган, күз керфекләренә кар ябышып, сакал-мыекларына боз катып, калтырашып торган бу ярлылар ничек булса да үләр дәрәҗәгә килгәнче эш көттеләр. Ни чаклы тилмереп көтсәләр дә, бик аз гынасына эш табу насыйп булды.

Эш тапканнары шатлыкларыннан сикерә-сикерә китәләр, монда калганнары аңа кызыгып, «безгә дә шулай эш табылса, ничек рәхәт булыр иде» диган төсле, калалар иде. Калганнары никадәр зур өмет илә эш көтсәләр дә, бер дә эш табылмады. Киемнәре берәр кат чикмән

[1] Мәҗмәгелфокара — ярлылар җыела торган урын.
[2] Мокавәмәт итәргә — каршы торырга.
[3] Галип килә — җиңә.

илә иске генә бишмәттән гыйбарәт булган бу ярлылар көтүнең актык дәрәҗәсенә җитеп, камил өмет өзгәч, өйдә аз гына ашарларына булганнары кайтып китә башладылар. Бу урында бик аз гына ярлылар торып калды. Монда торып калганнарның өйләрендә бер сынык булсын икмәк, бер чеметем чәй булмаганнарыдыр. Боларның максудларының гаясе[1] шушы салкында эш табып, 20—30 тиен акча алып кайтмак, шуның илә бу көн киченмәктер. Бу җирдә торып калганнарының эчендә кыска гына чикмән кигән, биленә бер җеп берлә генә бәйләгән, төрле чүпрәкләрне, иске тулаларны җыеп, аягына урап чабата кигән, чикмәне кыскарак булу сәбәпле, тезе тугрысында кызыл штаны күренеп торган, күрәгәне култыгы астына кыстырган дер-дер калтырап торучы Шәриф дигән кеше дә бар иде.

Безем ярлылар арасыннан алып, хәлене язачак ярлы зат ошбу Шәриф агай булганга күрә, моны онытырга тиеш түгел. Шуның өчен мин аны укучыларга артыграк тәгъриф итеп китмәкче буламын.

Шәриф бу шәһәргә ерак түгел бер авылда туган, бала вакытында уку-фәлән күрмәгән, ятим калып, шул вакыттан бирле рәхәт күрмәй фәкыйрьлектә үскән, гомере буенча шуның кебек кара хезмәтләр илә генә тамагыны туйдырып көн үткәргән, ләззәт-рәхәтнең ни икәнене белмәгән бәхетсез бер кешедер. Менә монда торган вакытта да ике күзеннән ихтыярсыз үзе белмәй торган күз яшьләре ага, чуалып беткән сакалына тама да боз булып ката, салкынлыкка чыдый алмый калтырана, әрле-бирле йөгергәләп, әллә ниләр уйлап эш көтә иде. Аның өендәге, эти нәрсә алып кайтыр икән, дип көтеп утыра торган балалары исенә төшә, ничек булса да бу көн ашарлык нәрсә алып кайтасы килә, шулай мөҗәссәм[2] ярлы булып эш көтеп тора иде.

Шәрифнең ярлы иптәшләре, салкынга чыдый алмый, берәм-берәм кайта башладылар. Шәриф тә бик кайтыр, бу салкында бер минут та тормас иде, ләкин өйдә бер дә ашарга булмагач, анда хатын, бала-чагалары ач көенчә көтеп утыргач, ничек булса да берәр эш табып кайтуны өмет итә иде.

---

[1] Гаясе — чиге.

[2] Мөҗәссәм — җисемләнгән (бу урында «нәкъ ясап куйган ярлы» мәгънәсендәрәк).

Иптәшләре таралып беткәч, Шәриф бик шатланып, «инде үзем генә калдым, шаять берәр эш тугры килер», дип торган чакта, бер маржа Шәрифнең янына килеп, «әйдә, бу әйберләрне күтәреп алып бар әле», дигәч тә Шәриф, аллага шөкерләр кылып, марҗаның әйберләрене күтәреп алып китте.

Юлда барган чакта ләззәтле хыял илә, «бу маржа ун тиен бирер микән? Әгәр дә ун тиен бирсә, ике кадак икмәк һәм, үземнең янымдагы бер тиенне кушып, өч мыскал чәй алып кайтыр идем», дип уйлый вә рәхәтләнә иде. Ул шулай унбер тиен акчасыны нинди урында тотарга кирәк икәнне уйлап бара торгач, марҗаның тора торган өенә барып та життеләр. Өйгә кереп, әйберләрне идәнгә куйгач, теге маржа чишенеп, кесәсеннән унике тиен акча алып, Шәрифкә тоттырды. Менә шатлык! Һич уйламаганда, унике тиен акча бирде...

Шәриф шатлануыннан нишләргә белмәй өйгә карап йөгерде. Кайтып барганда, үзләренә якын лавкадан ике кадак икмәк илә бер кап шырпы, өч мыскал чәй алып кайтты. Тора торган кечкенә фатиры шәһәрнең читендә булса да, бик тиз кайтып житте, өенә барып кергән вакытта гүя хатын, балаларына мактанган кебек: «Менә атагыз малны шулай таба ул, чыкты исә, ала да килә», дигән төсле, култыгындагы әйберләрне сәке өстенә бушатып ташлады. Үзе бик зур бер бурычтан котылган, өстән тау кеби авырлыкны алып ташлаган кеше кеби, чикмәнне салып көлмәкчән генә калды.

Шәрифнең хатыны Бәдриҗамал исемле булса да, ярлы булганга күрә, Бәдри яки Бәдрәш кенә дип йөртә торганнар иде.

Бәдри ул Шәрифкә итагатьле генә һәм аның тормышына өйрәнгән, Шәрифне эшлекле дип игътикать итә[1] торган иде. Озын гына буйлы, ач яңаклы, күзләре эчкә баткан, мәэюс кенә бер сыйфатта иде.

Өстенә кигән күлмәгенең ике җиңе ак, билдән югары тарафы кызыл, түбән тарафы саргылт, башына ураган, былтыр урак вакытында алган яулыгы кып-кызыл булганга күрә, ала киемле дип әйтерлек иде.

[1] Игътикать итә — ышана.

Боларның ике баласы булып, берсенең исеме Гөлҗиһан булып, җиде яшендә, икенчесе ир бала булып, Ходайбирде исемендә, дүрт яшендә иде.

Бу вакытта Гөлҗиһанның күлмәге таза гына булып, итәге генә ертылган, саче тарак юкка күрә таралмаган, чуалып беткән көенчә, ике кулы илә тиз-тиз башын кашып, яланаяк көенчә, мич алдында тора иде.

Ходайбирденең штаны юк, кап-кара күлмәк кигән, изү бавы ычкынган, ике җиңене салындырып, кулларыны эчкә тыгып, башыны иеп, бөгәрләнеп утырган, ике танау тишегеннән маңкасы кап-кара булып салынып төшкән, инде агызына керә дип куркып торганда гына кире тартып ала иде. Башының сачене утмәс пәке берлә алганга күрә — тигезсез, аның өстенә өч-дүрт урында кутыр булып канаганга күрә, кәгазь ябыштырган иде. Аталарының бу нәрсәләрне алып кайтканыны күргәч тә, ачлыктан агарган йөзләрендә шатлык, кугәреп эчкә баткан күзләрендә хәят эсәре заһир булып, йөгереп, аталары алып кайткан нәрсәләре янына барып, тотып-тотып карадылар.

Бәдри: — Сабыр итеп торыгыз! — дип икмәкне алып куйды да, үзе самоварны алып, тиз генә кагып, су салып, мич алдына утыртты. Яңа алып кайткан шырпыны ачып чыра яндырып, калай самоварның эченә салып җибәрде. Шул вакытта инде Шәриф: «Бу шырпыны саклабрак тот. Бик тиз бетә, беләсең бит, бу заманда акча табуы бик уңай эш түгел, әле дә тырышлык аркасында гына тамаклык акча таба алам», — дип, үзе генә ашарга табучы икәнне белдереп куйды.

Бәдри: — Әле дә алла ярдәм бирә әле, бу көн бик суык булганга күрә, бер дә эш булмас, ач торсак та өйдә генә ятмый, юкка чыгып китте, дип кайгырып тора идем.

Шәриф: — Суык дип, ач ятып булмый шул.

Бәдри: — Ничек бик тиз кайттың? Ни эш эшләдең?

Шәриф (эш таба торган кешеләр тавышы илә): — Бу көн кар-фәлән яумаган, кар көрәтүче булмады. Көн салкын булганга, утын ярдырырга эзләүче дә күренмәде. Менә шулай аптырап торганда гына, алланың рәхмәте илә, бер маржа, өмет итмәгән җирдән, килеп чыкты. Шуның әйберләрене күтәрешеп алып барган идем. Уп

тиен бирсә ярар инде дип торганда, уникс тиен көмеш акча чыгарды да бирде. Бу әйберләрне шул акчага алып кайттым.

Шул вакыт Ходайбирде мич башыннан төшеп, ялан-аяк көенчә, йөгереп тышка чыгып китте. Ул кире кергәч, Шәриф: «Нигә өйне суытып йөрисең? Куян аягы ашадыңмы әллә?» дип сорады да, Бәдригә карап: «Тизрәк самоварны кайнат әле, чәй эчеп, дәхи бер чыгып карарга кирәк, берәр эш табылмасмы, бер бәхет ачылса, ачыла торган ул, өйдә яту берлә әллә ни булмас», диде.

Бәдри: — Бу көн бик суык бит, инде чыкмасаң да ярар.

Шәриф: — Чыкмый булмас, чыгып карарга кирәк, бот күтәреп көтеп, буш ятсаң, ашарга китереп бирмәсләр. Менә әле көн салкын дип, иртә берлән чыкмаган булсам, бу көн ни ашар идек?

Бәдри самовар янына барып, өреп-өреп: «Таш кергән самовар, әле булса кайнап чыкмый, ничаклы күмер кирәк», дип чиертеп, алай-болай итеп утыра торгач, самовар калтырый башлады. Димәк, кайнады. Әлеге өч мыскал чәйне ертып, кечкенә кыршаулы кара чәйнеккә чәй салып, утыртып куйды. Кечкенә генә ертык ашъяулыкны җәеп, пар ярым чынаякны китереп куйды.

Менә көткән рәхәтләре булган чәйне эчәргә утырдылар.

Баягы ике кадак арыш икмәгене Бәдри кулына алып, ике зур гына телем кисеп, Шәриф алдына, бер телемне үз алдына куйды. Бу вакытта барчасының күзе шул ике кадак икмәктә иде. Дүртенче телемне кисте дә уртага бүлеп, берсенс Гөлҗиһанга, яртысын Ходайбирдегә бирде. Калганын кулында тотып торган чакта, чак-чак чыдап торган Шәриф: «Җитәр инде, телмә! Кич ашап ятарлык калсын, әллә бу көн эш табып була, әллә юк, бар чакта бүредәй, юк чакта шүредәй торырга ярамас, азрак кысынкырак ашарга кирәк», — диде. Ходайбирде икмәкне кулына алгач, бик шатланып ашарга да, ашамаска да белмәй, әрле-бирле әйләндереп карап, менә минеке күбрәк дигән төсле Гөлҗиһанга күрсәтә, күзе янына гына алып барып, икмәкне тезләгән кеби кырыннан гына Гөлҗиһанга карый иде.

Бәдри, бер пар чынаякка чәй ясап, Шәриф алдына куйды, икенче чынаяк астына чәй ясап, үзе алып эчә башлады.

Әллә кайдан алып кайткан бер кисәк шикәре исенә төшеп, куйган җиреннән алып, икегә бүлеп, яртысыны Шәрифкә бирде. Калган яртысыны дәхи икегә бүлеп, берсене Гөлҗиһанга, берсене Ходайбирдегә бирде. Кечкенә шикәрне кулына элэктергәч, Ходайбирде бигрәк шатланды. Ни эшләргә белмәй аптырап бераз торгач, үзенә чәй эчәргә нәүбәт җиткәнче бер кәгазь алып, төреп куйды да Бәдригә карап:

«Әни, мин чәйне бу шикәр белән эчәрмен, яме!» дип тәэкид итеп [1] куйды.

Шәриф бер аягын сузып, бик кәефле, тәмам нәшат берлә [2] тирләп чәй эчә, үзенең бу халыкларга баш икәнене белдереп тора иде.

Чәй эчеп, күңеле ачылгач, үзенең бу көн ничек теге марҗадан әйбер күтәреп барган өчен унике тиен акча алганыны бик озын итеп хатынына сөйләде. Бу сүзләре илә үзенең мал таба торган кеше икәнене күрсәтә иде. Бәдри дә бер кайгысыз, һәр эшләре мөкәммәл [3] барган төсле иттереп чәй эчә, тубыгы янында яткан икмәккә карап куя, иренә яхшы гына җаваплар биреп, син безгә вәлиниг ъмәт [4] дигән төсле карый иде.

Гөлҗиһан икмәгенең яртысыны ашап, яртысыны чәй илә кушып эчәргә самовар төбенә куеп, аның өстенә бик зур төсле иттереп шикәрне куйды да анасына карап: «Менә боларны чәй берлә кушып эчәрмен», — дип гуаһландырып куйды. Үзе самоварның аягыны бер кулы илә тотып карап утырды. Әзрәк торгач, акрын гына анасына карап: «Әни, миңа чәй ясап бир әле» дигәч, Бәдри эчә торган чәене эчеп бетереп, сыек кына иттереп ясап, Гөлҗиһанга бирде. Менә Гөлҗиһанның һәр эше тәмам җиренә килде. Шикәре илә бергә кушып, икмәкне дә ашап бетереп, торып китте. Инде нәүбәт Ходайбирдегә килде. Аңа да анасы чәй ясап биргәч, чәйне эчеп тәмам иткәч, тиз генә мич башына менеп, тараканнар илә уйный башлады. Шәриф ике

---

[1] Тәэкид итеп — беркетеп.
[2] Нәшат берлә — шатланып.
[3] Мөкәммәл — тәмам җитешеп.
[4] Вәлинигъмәт — аш хуҗасы, тәрбияләүче.

телем икмәкне ашап бетергәч: «Кайда әле, азрак кисеп бир» дигәч, Бәдри кисеп бирергә дип, икмәкне кулына тоткач та, мич башыннан Ходайбирде төшеп, йөгереп, анасы янына килеп утырды. Моның күзе икмәк сорап тора иде. Бәдри юка гына иттереп Шәрифкә кисеп биргәч, икмәкнең чамасыны карап белгәч, бик юка һәм кыек итеп кисеп Ходайбирдегә бирде. Ходайбирде шатланып, йөгереп менеп китте. Бәдри Гөлҗиһанны да мәхрүм итмәде, аңар да кисеп бирде. Үзе дә азрак алды. Шулай итеп, бик рәхәт һәм кайгысыз чәй эчеп тәмам иттеләр.

Шәриф дәхи кәсеп эзләп китәргә уйлап, чабатасыны алып, чүпрәкләрне урап киенергә кереште. Чабатасының астыны карап, әле нык икән дигән кеби, бармагы берлә тык-тык чиертеп-чиертеп карап, киенеп бетте. Чикмәнене киенеп, иске кызыл яулыгыны муенына урап, балтасыны алып чыгып китте.

Шәриф чыгып киткәч, Бәдри калган чәйне эчеп утырганда, күрше фатирда торган Шәех исемле егетнең хатыны Җәмилә килеп керде. Җәмиләнең кыяфәте тормышы агыр бер хәлдә, дөньяның бетмәс мәшәкатьләрендә идекене белдереп тора иде. Төсе саргайган, күзләре эчкә батып кергән, өстенә иске генә күлмәк кигән, башына ертылып беткән яулыгыны ураган, аягына тузып, мысклары чыккан чабата кигән иде.

Үзенә караганда аннан һәр кеше нәфрәтләнә, аны беркем дә яратмый, бер кеше дә аны кызганмый төсле иде. Шуның өчен Бәдригә дә кыяр-кыймас кына өметсез бер тавыш илә: «Исәнмесез әле?» диде.

Бәдри: — Әле арубыз, диде дә чынаяк астына чәй ясап, алдына куйды. Баягы икмәктән, бик чамалап кына кисеп бирде. Бәдри икмәк тотканны күргәч тә Ходайбирде килеп җитте. Бәдри, бар инде, азрак торгач ашарсың, дип кире җибәрде.

Җәмилә икмәкне кулына алу илә зур-зур кабып ашый башлады. Сары йөзендә аз гына якты чырай заһир булды. Шул бер телем арыш икмәгене әллә кайчаннан бирле күрмәгәнгә, чын күңеле илә, кайдан гына бер авыз тутырып кабарлык икмәк табылыр икән, дип йөргәнгә күрә, ул бер телем арыш икмәге аның өчен бер кыйммәтле нәрсә кеби күренә иде. Җәмиләне шул икмәк мәсьәләсе саргайткан, ул шуның өчен бу хәлгә

калган, шул икмәк юклык аны кәефсезләндергән вә авыру сурәтенә керткәндер.

Икмәк ашап беткәч, «бетте дә... тагы аз гына булса!» дигән төсле иреннәрен ялап, алдындагы валчыкларны чүпләп кабып куйды. Аз гына күңеле ачылып, иркев бер сулу алып, ясалып бирелгән чәйне эчте.

Бәдри үзенчә бик зур ихсан кылган, бер кешенең рәхәт тормышына сәбәп булган кешеләрчә: — Я, Җәмилә, бу көн ирең кая китте? — диде. Җәмилә (күңелсез, бер дә җавап бирәсе килмәгән кеби): — Ул иртә үк торып, эш булмас микән, дип чыгып китте, белмәем кайчан кайтыр икән. Кичә дә төн уртасында гына өйгә кайтып керде. Балтасыны әллә инде сатып эчкән, кайда дисәм, әйтмәй, үзе исерек (озын бер сулу илә), кичә дә бер дә ашамый яткан идем, менә инде бу көн дә ашаганым юк. Бу көн иртә үк торып, теге урамга барып, йомычка алып кайтып, өйне җылытып алгав булдым.

Б ә д р и (үзе бәхетлерәк бер кеше кеби): — Бигрәк начар инде, солдат кеби тик йөри, оятсыз!

Җ ә м и л ә: — Шулай инде. Әле синең бишмәтеңне сорап торырга килгән идем, каланың бит әле теге очында безгә апа тиешле Гөлниса бар, алар яхшы гына торалар. Шунда барып кайтыйм дигән идем. Әллә әзмәз нәрсә сорап кайтыр идем.

Б ә д р и: — Минем үземнең дә барасы җирем бар иде дә, алай булгач, алып торсаң торырсың шул инде. Әле яңа гына теге чәй эчеп чыгып китте. Бу көн иртә үк торып, эш эзләп чыккан иде. Менә инде бер яхшы марҗа очраган! Әйберләрене күтәрешеп алып барган өчен дә унике тиен акча биргән. Әле, ходайга шөкер, бу арада бер дә аптыраганыбыз юк.

Җ ә м и л ә: — Әйе! Сез, Бәдри апа, бик яхшы торасыз. Әнә минем ирем кебек булса, ни эшләр идегез. Тапкан бер акчасыны шунда бетереп кайта.

Б ә д р и : — Әлхәмделилла, шайтан ярлы, без бай әле, — диде дә бишмәтене кулына тотып, әле дә бу бишмәт булды! дигән төсле, Җәмиләдән үзен бәхетлерәк кеби күреп китереп бирде дә, — я әле, киеп кара, сиңа озын түгел микән? — диде.

Җ ә м и л ә: — Озын булмас, буламы? — диеп киеп карап, — таман гына икән, үземә үлчәп кистергән дип белерсең.

Б э д р и: — Бу бишмэт бик нык булды инде, өстемнән салмый киям, бер дә тузуны белми.

Җ э м и л э: — Әле дә өр-яңа әле, гомеремдә шундый бер бишмэт күрә алмадым, — дип чыгып китә башлый.

Б э д р и: — Җәмилә! Тизрәк кайт, ямс, үземнең суга барасым да бар...

Җ э м и л э: — Бик тиз кайтам, анда бер дә тора торган эшем юк, барам да кайтам.

Б э д р и: — Бичара, бик авыр тора инде. Ире дә бик начар шул, матур гына хатынны шулай ач калдырып йөрергә ничек оялмый, типсә, тимер өзә торган егет, ялгыз хатынын туйдыра алмый, — дия үз-үзенә сүзләнеп самоварны җыештырып куя да, боз катып ябылмый торган ишекнең бусагасыны пычак белән кырып ябарга керешә. Юка гына тактадан ясалган җеп-җиңел ишек каты итеп япкан саен кире ачыла да китә.

Җәмилә, бишмәтне кигәненә шатланып, артыннан килерләр дә бишмәтне кире алырлар төсле булып, үзенә калса, бик калын киенгән, бер дә салкынга бирешерлек түгел төсле, шәп-шәп атлап, тауга карап менеп китте.

II

Шәриф чәй эчеп, җылынып алгач, бер дә кайгысыз, әллә ничек бик тиз эш табылыр кеби булып, тиз-тиз бара иде. Күп тә йөрмәде. Бәхетенә каршы эш тапты. Менә утын ярырга кереште. Бер бәхет ачылса, ачыла торган дигән иде, филвакыйгъ[1] шөйлә тугры килде. Эченнән әллә ниләр уйлаган кеби аллага шөкер итеп, чын ихлас белән яра иде. Хосусан хуҗа килгән вакытта бик уңган, вә бик эшлекле икәнне белдерер өчен ялтырап йөри, әүвәлдә ярылган утыннарны хуҗага күрсәтеп, менә моны бик эре итеп ярганнар, ахры бер дә эш рәте белмәгән кеше яргандыр, фәлән дип, сөйләнә иде. Утын хуҗасының бер мәртәбә килеп каравы аның күңелен үстерә, гайрәт бирә, вак кына итеп яруга сәбәп була иде. Утын яра торган тумарның өстенә утырып, бик җайлап истикъбале[2] тәэмин ителгән кешеләрчә, бик күңелле сурәттә тәмәкесен тарта, үзенчә бик

---

[1] Ф и л в а к ы й г ъ — чынлап та.
[2] И с т и к ъ б а л е — киләчәге.

ләззәт илә шөйлә уйлый иде: — Бу кафер кырык тиен бирмәс микән? Бирер, бирер, илле тиен биреп куймасын, бу утын саженьнан күп артык бит, юк инде, кырык тиен генә бирсен, шул да җитәр. Күптән бирле ит ашалганы юк иде — бераәр егерме тиенлек ит алып кайтсам, егерме тиен кала. Егерме тиеннең биш тиен көмешенә токмачка он алсам, аннан да унбиш тиен артып кала, унбиш тиенгә биш кадак икмәк алып кайтсам...

— Менә байлык!

Икенче рәт тәмәке тарткан чакта бу планны бозып:

— Юк, итне егерме тиенгә үк алырга ярамый, унбиш тиенлек алсам, җитәр, аннан калган биш тиенгә чәй алырга кирәк, — ди иде. Бераздан соң күңеленә өченче фикер төште. Бу фикер ит алмый гына, тояк, эчәк-фәлән алып кайту иде.

Менә инде, ул итне алып кайтып пешергәч, ничек итеп утырып ашарга! Үзене мал табучы һәм ата, аларга баш, вәлинигъмәт төсле эре күрсәтеп ашауларыны хыялыннан кичереп ләззәтләнә, шул уй аркасында 20—25 дәрәҗә салкында теттереп утын яра иде.

Кояш батмады, бар утынны тәмам ярып бетереп, гайрәтле бер сурәттә хезмәт хакыны сорады. Хуҗа канечкеч саран түгел икән! Шәриф уйлаганча кырык тиен көмеш хезмәт хакы өчен биреп, яхшы ярган өчен биш тиен дәхи биреп куйды. Шәриф бияләйне култыгы астына кыстырып, янчыгыны алып акчасыны санап салды да, бик күп маллы кеше кеби, эре генә атлап туры ит базарына китте.

Бу кырык биш тиен акча Шәрифнең ихтыяҗына камил җиткән, моннан күп булса — урыны юк, тотар урын булмагач, нигә кирәк, моннан күп булса, әллә нигә мазасыз булыр төсле күренә иде.

Ул, Шәриф, икмәк, чәйдән артып калган биш-ун тиен акчасына һәрвакытта урын таба алмый, ничек булса да тотып бетереп кайта торган иде. Мәсәлән, бер көн артып калган биш тиен акчасына нәрсә алырга белми, күзенә күренгән иске тимер кисәкләре алып кайткан иде. Менә бу вакытта да айың корган планыны тегe артык биш тиен бозды. Ул биш тиенгә нәрсә алырга кирәк? дип юл буенча уйлап барды. Акча булса, урын табыла инде. Шәриф биш тиенгә дә урын тапты.

Чөнки бер бәйрәм булгач, булсын инде диде дә биш тиенлек шикәр алып кайтырга карар бирде.

Фатих Әмирхан

(1886—1926)

ТАТАР КЫЗЫ

I

Туды...

Туганда ул кеше иде: аякларын-кулларын үзе телəгəнчə селкетергə ихтыярлы, муенын телəгəнчə борудан, күзлəре белəн телəгəн җиргə караудан берəү дə аны тыя алмый иде.

Бəгъзе вакытларда, кулларын-аякларын билəүгə чорнап, аны хəрəкəтлəнмəскə мəҗбүр иттелəр, лəкин ул моңар протест итəргə, риза түгеллеген белдерергə кодрəтле — елый ала, кычкыра ала: үз хөрриятен бирəүдəн дə югалттырырга риза түгеллеген, ирексезлəүчелəрнең күзлəренə туп-туры карап, белдертə ала иде.

Туганда ул кеше иде: көлəргə — шулай итеп, үз алдына, хəзер генə килеп чыккан тормыш, дөньядан шатланган, рəхəтлəнгəн икəнен берəүдəн дə курыкмый изһар итəргə, кирелəнергə — шулай итеп, үзендə «телəү, телəмəү» дигəн бер-берсенə һич охшамый торган сыйфатлар барлыгын, табигать тарафыннан фəкать шул

ике сыйфатка карап эш итәргә куәсе[1] бирелгәнлеген күрсәтергә көчле иде.

Ул туды... Тугач, аны башкаларны — ир балаларны сала торган бишеккә салдылар; анасы үз күңелендә, ир балалары белән янәшә үк җирдә, аңар урын бирде, ир балалары белән бер дәрәҗәдә үк мәхәббәт итте, сөйде; атасы да шулай ук итте. Өйдә вакытта ул ирләр тора торган үк бүлмәдә тора, тышка чыкса, ирләр йөри торган үк җир өстендә күтәреп йөртелә, ирләр җылына торган үк кояш белән җылына, ирләр туңа торган үк суыктан туңа, ирләр шикелле үк күңеленә килгән нәрсәне үзенчә уйларга, үз фикеренә, рухына, гакылына килгән нәрсәләр белән ирләр шикелле үк тәэсирләнергә хаклы иде.

Юмарт кояш аны алтынлы нуры белән чолгый, җил аның борынына язның шатлык, хәят[2], ләтафәт[3] белән тулы исен китерә, яңа үсә башлаган чәчәкләр дә көләч йөзләре белән аңар карыйлар — әлхасил, бөтен табигать моны башка адәмнәр белән бер дәрәҗәдә күрә, башкаларга биргән бүләген моңар да бирә иде.

II

Туды... Туганда ул терек иде. Ләкин аның бөтен терeклек вакыты алты яшенә җиткәнче генә сузылды. Аннан соң ниндидер мәлгунь көч үзенең берәүгә дә мәгълүм түгел мәхкәмәсендә[4] гөнаһсыз «татар кызын» үлем җәзасы — хәятсызлыкка хөкем итеп, акрын гына буарга кереште. Шәфкатьсез кысу машинасы арасына салып, хәят тамчыларының ахыргысы тамганчы кысарга, тән суынмас, йөрәк тибүдән туктамас борын хәятсызлык каберенә күмәргә карар бирде.

«Татар кызы» алты яшенә җитте... Биш яшьлек энесе яки җиде яшьлек агасы бәгъзе вакытта аны чәченнән тартып елата, бәгъзе вакытта сугып китеп, золым итә

---

[1] Куәсе — көче.
[2] Хәят — тормыш.
[3] Ләтафәт — матурлык.
[4] Мәхкәмә — хөкем йорты.

башладылар. Ул, һәрбер зи хәят[1] шикелле, бу җәберләргә үз көче белән каршы торырга тели, сукканга — суга, чәчен тарткан кешенең бармагын тешли, битен тырный иде. Кара көч үзенең үлем җәзасына хөкем иткән корбанның кулында бу — хәят хассаларыннан булган берсенең моннан соң да калуына риза булмады: «ана» исемле җанлы курчактан: «Кыз бала ир малайлар белән сугышып йөрми», дип әйттерде. Бу көннән соң «татар кызына» ага-эне җәберсеннән башкалар көченә сыгынып сакланырга әмре һәмаюн садир[2] булды.

Тәҗрибәсез кызчык алданды. Үзенең үлемгә хөкем ителүеннән һәм бу һөҗүм җәзасының башы икәненнән аның хәбәре юк иде.

«Татар кызы» җиде яшенә җитте... Ул моңар кадәр үзе шикелле балалар — ир балалар белән урамга чыга, анда чаба иде. Ләкин кара көч үз корбанының бу хәленә риза булмады. «Ана» исемле җанлы курчак: «Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!» дигән җөмләне тәкълитчә попугай мәһарәте белән тәкрар итте[3].

«Татар кызы» бу кадәр табигатькә, хәятка, хөрриятькә, кешелеккә хилаф[4] сүзгә ышана алмагач, кара көч эшкә чынлап тотынды. Атасыннан да шул ук сүзләрне әйттерде:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызының» ышанмавы какшый башлады. Әтрафтагы башкалар да шул ук сүзләрне тәкрар иттеләр:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызы» ышанды. Чөнки ул адәмнәрнең һәммәсен үзе шикелле сафлар дип белә иде. Хәят үзен химая итәргә[5] тотынды. Ул үзенең дошманнарын, гакыл мөхакәмәсенә тартып, җиңәрмен дип уйлый иде.

— Ник? — дип сөаль[6] бирде.

---

[1] Зи хәят — җан иясе.
[2] Әмре һәмаюн садир — югарыдан әмер.
[3] Тәкълитчә попугай мәһарәте белән тәкрар итте — ияртүче попугай осталыгы белән кабатлады.
[4] Хилаф — каршы.
[5] Химая итәргә — якларга.
[6] Сөаль — сорау.

«Татар кызы» сүз дәшмәде, аның урынына кара көч җавап бирде:

— Чөнки эти, әни, бабай, әби шулай диләр.

Хәят аптырашта калды. Үзенең бу кадәр әсассыз[1], бу кадәр мантыйксыз, хәтта бу кадәр кешелеккә килешми торган җавап ишетәсен аның бервакытта да уйлаганы юк иде. Бу кадәр көтелми килгән бәлагә каршы аның кулында бер корал да булмады, шулай итеп, үз хассаларыннан иң зурларын: золым вә җәберләргә үз көче белән каршы тора алу һәм башкаларга яраган эшнең үзенә дә яравын хис итеп, үзен хөр күрүне югалтты.

Кара көч бу галәбәсен[2] бик шатлыклы бәйрәм белән каршылады һәм, корбаны — «татар кызын» ниһаять тәхкыйрь иткәнлеген күрсәтер өчен, аның кулына кечкенә-кечкенә җансыз курчаклар ясап тоттырды.

Башка балалардан, иркен һава, иркен дөнья, иркен йөрешләрдән аерылган «татар кызы» кара көчнең бу бәдбәхет бүләген мәҗбүрән кулына тотты, әйләндергәләп карый башлады. Ул аларның нәрсә өчен ясалганлыкларын белми иде.

Кара көч, «татар кызы» янына апа, җиңгә, ана, әби... дип төрле исемнәр белән атала торган җанлы курчакларны җибәреп, җансыз курчаклар белән ничек уйнарга кирәклеген өйрәттерде. Җанлы курчакларның чын игътикатларынча: җансыз курчакларны кунакларга йөртеп, туйлар ясатып, кияүләр кертеп, киленнәр төшертеп, кодагый, кодачага бүләкләр бирештереп... уйнарга кирәк иде.

«Татар кызы» бу сүзләрнең чын мәгънәләрен яхшы аңламады. Ләкин ир балалар белән уйнавы оят хисап итела торган кыз балага башка уеннар калмаган да иде. Табигый, кара көчнең шомлы бүләге белән уйнарга башлады:

— Менә бу ир курчак. Ләкин монысы кыз. Ир курчак кыз курчакны хатынлыкка алды; кияү керде; килен төште, кунакка килде...

«Татар кызы» уйный, уйный да уйный.

Кара көч, почмакка басып, елмаеп карап тора:

— Менә бу — синең киләчәккә хәзерләнүең! Бу — киләчәктәге үз тормышың!

[1] Әсассыз — нигезсез.
[2] Галәбәсен — җиңүен, өстен чыгуын.

III

«Татар кызын» сабак абыстасына бирделәр. «Галине, Вәлине, Биктимерне мәктәпкә бирделәр, мине ник абыстайга бирделәр?» дигән «урынсыз» сөаль «татар кызының» фикеренә килгән иде, ләкин озакка бармады, кара көч ду кубарды:

— Кыз балаларга ир малайлар белән бер җирдә укырга ярамый!

Җанлы курчаклар, башларын селкеп, тәсдыйк иттеләр [1]:

— Әйе, әйе, ярамый!

Хәят бу дәфгадә [2] дә, үзен химая итмәкче булып, сөаль биреп карады:

— Ник? Ник ярамый?

Җанлы курчаклар акырыштылар:

— Оят була, оят була, оят була!

«Ата» үзенең «ир гакыллы» башы белән тәсдыйк итте:

— Оят була, оят була!

— Ник?

«Ата» үзенең кыскартылган мыекларын кабартты. Җанлы курчаклар йөзләрен җыердылар, шулкадәр җыердылар ки, боларның курчаклар икәнен белмәгән кешеләр куркып яннарыннан качар иделәр:

— Ник, имеш! Чөнки оят була! Оят була!

Монда җиткәч, кара көчкә максудына ирешү мәшәкатьсезләнде: иң авыр вазифа — кара көчнең бик күптән бирле ышанычлы хезмәтчесе булып килгән «сабак абыстасы» исемле җанлы курчакка йөкләнде. Абыстай үз вазифасын [3] яхшы белә, аңар «татар кызын» үзе шикелле җанлы курчак ясарга кирәк иде. Кара көчнең илһамы, үзенең кырык еллык тәҗрибәсе белән, ул «татар кызын» җанлы курчак ясарга иң кыска һәм иң асат юлны тапты: «татар кызына» өч ел мөттасыйль [4] «ирләр башка, кызлар башка» дигән «хакыйкатьне» төрле якларыннан һәм төрле юллар белән өйрәтте. «Татар кызына» бу тәгълим [5] гаҗәп тоелмады, өендәге җанлы курчаклардан моны бик күп мәртәбәләр ишеткән иде.

---

[1] Тәсдыйк иттеләр — расладылар.
[2] Дәфгадә — минутта.
[3] Вазифасын — бурычын.
[4] Мөттасыйль — тоташтан.
[5] Тәгълим — өйрәтү.

Абыстай алгарак китте: «татар кызының» колагына өч ел мөттасыйль: «Син вә бөтен хатын-кыз җәмәгате — гаурәт», дип тукып торды.

Башта хәят моңар каршы бик нык протест ясады:

— Ялган! Мин гаурәт түгел — кеше! Мин кеше!

Кара көч абыстайга илһам итте; абыстай да «татар кызының» алдына бик күп язма вә басма документлар чыгарып салды. Бу документларның һәммәсенә «бөтен хатын-кыз такфәсе — гаурәт» дип язылган иде.

Хәят тырпылдады. Гаять тә тәгаҗҗеп һәм ачу белән тагы бер кат:

— Ник? — дип сорады.

Абыстай, документларны күрсәтеп:

— Китап шулай ди, — дип җавап бирде.

Кара көч «татар кызына» йодрык күрсәтте:

— Зурлар әйткәнгә ышанмый кара, мин сине!

IV

«Татар кызы» унөч яшькә җитте...

Җанлы курчакларны адәм күзеннән саклый торган, кояшка, айга, һавага күрсәтми торган, юллы-юллы, калыпсыз капчыкны «татар кызына» да бирделәр.

Өйдәге җанлы курчак:

— Кызым, сиңа унөч яшь тулды. Бу көннән соң кабереңә кергәнче башыңа шушы нәрсәне бөркәнеп йөр! — диде.

Кызыл сакаллы, кыска мыеклы «ата» тәэкид итте[1]:

— Минә шушы нәрсәне кабереңә кергәнче бөркәнеп йөр!

«Татар кызы» бернәрсә дә аңламады, сызланып, фөрьяд[2] итеп сорады:

— Ник?

Җанлы курчаклар җавап бирмичә генә өстәделәр:

— Кырган башына бүрек кигән «ир кеше» атлы нәрсәләргә очрасаң, башыңа бөркәнгән бу нәрсәнең чите белән йөзеңне капла!

Хәят канлы яшьләр агызып сорады:

— Ник?

Җавапны абыстай бирде:

---

[1] Тәэкид итте — беркетте.

[2] Фөрьяд — ачынып кычкыру.

— Синең чәчләрең, йөзең, бөтен гәүдәң — гаурәт. Гаурәт каплап йөртелә. Сиңа ирләр башкачарак карыйлар, шуңар күрә син алардан качарга тиеш!

Хәятның үзенә шулкадәр хәкарәт нишеткәне юк иде.

Ахыргы җөмләне «абыстай» «татар кызының» колагына ике ел мөттасыйль кычкырып торды:

— Ирләр сиңа фәләнчә карыйлар!

Хәлсезләнгән, парчалары кырылган хәят бу юлы «ник?» дип сорарга җөрьәт итә алмады: кара көч, тешләрен ыржайтып, йодрык белән куркытып тора иде.

Җанлы курчаклар «татар кызына»:

— Сиңа унбиш яшь тулды, моннан соң ирләргә буеңны күрсәтеп, сабакка йөрүең оят! — диделәр.

Хәят бу вакытта бик каты авыру иде — игътираз итмәде[1]. Кара көч тә бик нәсыйхәнә[2] генә тәэкид итте:

— Син үзеңнең ирләр белән бер түгел икәнеңне, гаурәт икәнлегеңне, кешегә күренүең оят икәнне белдең инде. Сиңа шул гына кирәк иде. Шуннан артыкны белүең оят! Оят!

V

Җанлы курчаклар һәм зур корсаклы «ата» «татар кызына» катгый әмер бирделәр:

— Менә сиңа дүрт дивар[3], үзең белән уйнарга «ир» дигән бер хайван табылганчы, шуларны сакла, алардан үзеңне саклат!

«Татар кызы» бу сүзләрнең чын мәгънәләрен аңламады. Кара көч тәфсыйль бирде:

— Алты өлгеле тәрәзә сиңа кояш булыр; өйнең биш бүлмәсе Европа, Азия, Африка, Америка һәм Австралия булырлар, тәрәзә аллындагы зәгыйфь гөл кисәкләре урманнар, кырлар, бакчалар урынына хезмәт итәрләр; комган вә ләгәндәге тынчыган сулар сиңа елгалар, күлләр, диңгезләр урынына ярарлар; күмер, куй мае, гатырша мае исләреннән җыелган, сулышлар белән агуланган һава сиңа бөтен җир йөзендәге һава гыйвазенә[4] булыр; өеңдә һәркөнне ишетә торган кычкырыш, тиргәш, елашлар сиңа музыка урынына булырлар, миллиард

[1] Игътираз итмәде — каршы сүз әйтмәде.
[2] Нәсыйхәнә — үгетләп.
[3] Дивар — стена.
[4] Гыйвазенә — урынына.

чрым гадәдле[1] бәни адәм урынына 7—8 җанлы курчаклар һәм «атаң» булыр; меңнәрчә еллар бәни адәмнең иҗтиһады белән вөҗүткә килгән[2] фәннәр һәм фәлсәфә урынына «мөкатдәс» наданлыгың булыр!

Хәят бер мәртәбә «аһ!» диде, башкага хәлсез иде.

Көннәр уза башладылар. Ләкин үлем дәрәҗәсендә авыру хәят бу зинданда бер дә хәрәкәтсез генә буылырга риза булмады — «татар кызын» тәрәзә янына илтте. Җомга көн иде. Тәрәзә янынннан кәкре аяклы бер кибетче узып китте. «Татар кызы» кибетчегә «гыйшык» булды. Кибетче дә, йөрешен купшыландырып, күзләрен ялтыратып: «Матур тәтәй, ник ялгыз утырасың?» дигән шикелле бер «гыйшык» сүзе белән җавап бирде.

Шимбә көн «татар кызына» тәрәзә алдында утырмаска әмре һәмаюн садир булды: «татар кызы» бүген тәрәзә алдында йөренә генә иде. Тәрәзә алдыннан көянтә шикелле урталай бөкрәйгән «татар шәкерте» узып китте. «Татар кызы» моңа да «гыйшык» булды. Шәкерт тә үз тарафыннан: «Каләм кашым, хурыльгайнем[3]» дип җавап бирде дә бүген үк чәчәк төшерелгән «тәти» кәгазьгә хат язарга карар бирде.

Якшәмбе көнге әмре һәмаюн «татар кызына» тәрәзә янына килүне бөтенләй мәнгы итә[4] иде. Ул урлап, качынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан хәзер генә кырдырган башына койрыксыз чалма кигән «мәхдүм» узып бара иде. «Татар кызы» моңар да «гыйшык» булды. Мәхдүм әфәнде дә чалмасын матурлабрак төзәтеп киде һәм, бер күзен кысынкырап, бай кызына өйләнүнең файдаларын уйлады; бүген үк бер карчык аркылы кызга «бик сагынып, бик саргаеп, сәлам күндермәкче» булды.

Дүшәмбе көн «татар кызы» тагы, бер вакыт табып, качынып, куркынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан яхшы атка утырып, зур корсаклы «татар бае» һәм майлы күзле, кыңгыр бүрекле «бай бәтчә» узып баралар иде. «Татар кызы» бай бәтчәгә «гыйшык» булды. Бай бәтчә дә, кашын сикертеп, бишенчегә бу кызны да сөяргә мөмкин икән дип уйлады. Карт бай да вакыты белән моны икенче хатынлыкка соратмакчы булды.

---

[1] **Гадәдле** — санлы.

[2] **Бәни адәмнең иҗтиһады белән вөҗүткә килгән** — кешенең тырышлыгы белән барлыкка килгән.

[3] **Хурыльгайнем** — хур кызым.

[4] **Мәнгы итә** — тыя.

VI

Кара көч хәятның бу үлем алды хәрәкәтләренә дә риза була алмады.

Җанлы курчаклар «татар кызына»:

— Хәзер сине читекче Биктимергә кияүгә ярәштек. Син аңар хезмәт итәргә бурычлы, — дип игълан иттеләр.

Акыллы баш «ата» амиранә[1] тәэкид итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Кара көч бу сүзләрне раслады:

— Син хәзер хәят дигән революционердан бөтенләй котыласың, җанлы курчак булып каласың. Мин синең белән уйнарга читекче Биктимерне тәгаен иттем[2]; кабереңә кергәнче шуңар хезмәт итсәң, минем максудым була.

Җанлы курчак сатучы «ата» белән улына уенчык ала торган «ата» арасында сәүдәләшү башланды.

— Юк, Зәйнетдин абзый, мәһәр биш йөз сум тәңкә!

— Алай кыйммәт, хәерле кулдан дүрт йөз сум!

— Юк, Зәйнетдин абзый, бер илле сум арттырырсың ла инде!

— Хәерле булсын, ука чачагы белән бер асыл күлмәк артык бирермен!

Әүвәл өйгә бик күп җанлы курчаклар чакырып ашаттылар. Алар һәммәсе булачак курчак «татар кызына» чүпрәкләр, тәтиләр китерделәр.

Аннан соң җанлы курчаклар белән уйнаучы ахмаклар төркемен чакырып ашаттылар. Болар арасында чалмалы бер кеше дә бар иде. Ул, бер әфсүн укып, хазирунга[3] өрде. Шул дәкыйкадән мәҗлестәге бөтен кешеләр «татар кызын» читекче Биктимернең уенчыгы дип игътикат итә башладылар.

— Сез, кем, фәләнетдин, солбия кызыңны[4] 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл күлмәк бәрабәренә Биктимер Зәйнетдин углына бирдеңме?

— Бирдем, бирдем!

— Сез, кем, Зәйнетдин, «татар кызын» 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл бәрабәренә солби углың Биктимер өчен кабул итеп алдыңмы?

---

[1] Амиранә — әмер итеп.
[2] Тәгаен иттем — билгеләдем.
[3] Хазирунга — шундагы кешеләргә.
[4] Солбия кызыңны — үз кызыңны.

— Алдым, алдым!

«Татар кызы» белән Биктимерне дүрт тәүлек ябып тоттылар. Килен итеп төшерергә хәзерләделәр. Җанлы курчак «татар кызына» ахыргы нәсыйхәтләрен бирде:

— Кызым, ирецнец сүзеннән чыкма; аягы астында туфрак бул!

Гакыллы «ата» тәсдыйк итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Бу вакытта хәятның тавышы чыкмаганын күргәч, кара көч гаять шатлык белән «татар кызына» карап, бер каһкаһә итте:

— Менә инде син җанлы курчак булып җиттең!

VII

«Җанлы курчакны» Биктимер дүрт дивар арасына кертте дә диде:

— Менә сиңа диварлар, каберецә кергәнче син шуларны сакларга тиеш. Мин теләгән вакытта килеп синең белән уйнармын.

Кара көч, почмакка басып, амиранә өйрәтте:

— Синең вазифаң иреңә уенчык булу һәм үзегез шикелле ахмакларның җир йөзеннән нәселләре киселмәсен өчен бала табу!

Биктимер «җанлы курчакка» күзләре белән ишарә итте, «җанлы курчак» та, кара көч алдында мөтәвазыйганә рөкугъ итеп [1], диде:

— Беләм, бик беләм, минем дөньяга чыгарылуымнан максуд шул ике нәрсә генә.

Кара көч, хәят тавышын хәзер дә ишетмәгәч, кычкырып көлде:

— Ха, ха, ха, татар кызын «җанлы курчакка» әйләндердем бит!

Торган почмактан чыгып, нәкъ урта бер җиргә килеп басты, яңадан көлде:

— Ха, ха, ха, «татар кызын» терелəй күмделәр бит!

Бу вакытта Мисырның җәмигыль әзһәрендә [2] талиплар, Истамбулның милләт хокукын мөхафәзә исеменә тәрбия ителә торган парламенты күршесендә, Аясофия

---

[1] Мөтәвазыйганә рөкугъ итеп — буйсынып, башын иеп.

[2] Җәмигыль әзһәрендә — мәдрәсә исеме.

җамигында сохтәләр [1], Сәрәндип [2] атавында, дарчин агачлары арасында Һинд мөселманнары, Курса мәдрәсәсе почмагында суфилар, шәһәре Болгар хәрабәләре арасында сәях мөселманнар һәм кәгъбәтуллада бөтен икътары әрыздан [3] җыелган хаҗилар коръан укыйлар. һәммәсе:

«Вәизәль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт» [4] аяте кәримәсен тәкрар итәләр иде:

Вәизәль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт.

ГАБДРАХМАН ИЛЬЯСИ

(1856—1895)

Габдрахман Ильяси — XIX йөзнең соңгы чирегендә татар әдәбияты тарихында драмадан беренче әсәр биргән язучы. Каюм Насыйри нигезләгән яңа татар әдәби телен үстерү буенча да ул практик эшчәнлек күрсәтүчеләрнең берсе булды.

Биографиясе. Габдрахман Ильяси 1856 нчы елда Казанда сәүдәгәр семьясында туа. Ләкин атасы Мөхәммәтдәмин, бөлеп, зур бурычка керә. Үзеннән соң бурычны түләү мәшәкате улы Габдрахман өстенә төшә. Йорт-җирләре дә шул бурычны түләүгә керен китә. Габдрахман Ильяси төрле байларда конторщик һәм хисапчы булып эшли, гомеренең соңгы елларында материаль яктан шактый авыр хәлдә калып, 1895 нче елда авырып үлә.

Габдрахман Ильяси Казанның иске мәдрәсәләреннән берсе булган Күл буе мәдрәсәсендә укый. Бу мәдрәсә мулла һәм хәлфәләр генә хәзерләп чыгаруны бурыч итеп куйганга, анда алган тәрбия һәм белем Г. Ильяси омтылган иҗат эшчәнлеге өчен, әлбәттә, файдасыз була. Шуна күрә Г. Ильяси, мәдрәсәдә укуыннан тыш, үзле-

геннән һәм аерым укытучыларга йөреп, русча укый, рус әдәбияты һәм культурасы белән, аз булса да, таныша бара, бигрәк тә рус театрлары белән кызыксына. Менә бу соңгы момент аның киләчәген билгели, аңарда язучылык дәртен үстерүгә сәбәп була.

Габдрахман Ильясиның мәгърифәтче Каюм Насыйри белән аралашуы аның эшчәнлеге үсүгә булышлык итә. Ул, Каюм Насыйри белән бергәләп, фәннәрнең нигезләрен үзләштерү өстендә эшли. Алар, җәй көннәрендә авылларга чыгып, табигатьне күзәтәләр, география, астрономия һ. б. фәннәрне өйрәнәләр.

Иҗаты. Г. Ильясиның әдәби мирасы зур түгел. Безгә бары ике әсәре генә билгеле. Аның беренчесе — 1887 нче елда чыккан «Бичара кыз» драмасы. Шул ук елны ул «Яшь кыз вә хатыннарга һәдия»[1] исеме белән икенче бер китабын да бастыра. 14 кенә биттән торган бу китапчыгында автор балаларны ничек итеп тәрбияләү кирәклеге турында фикерләр йөртә. Китабына язган сүз башында: «Насыйп булса, тиз заманда татар телендә хатыннарга махсус бер зур китап тәртип кылачакмын», — дип искәрмә бирүенә караганда, Ильясиның тәрбия мәсьәләләренә багышланган әсәрләрне тагын да язарга уйлаганлыгы күренә.

Г. Ильяси — үзенең әдәби-культура эшчәнлеген шактый киң алып барырга уйлаган язучы. Ул 1880 нче елларда татар телендә газета чыгарырга да омтылып карый, ләкин, патша хөкүмәтеннән рөхсәт ала алмавы сәбәпле, бу теләгенә ирешә алмый.

Болардан тыш, Г. Ильяси, К. Насыйри шикелле үк, тарихи вакыйгаларны күрсәткән кулъязмалар белән дә кызыксынган һәм Казан университеты янындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең җыелышларында докладлар белән чыгышлар да ясаган. Шул турыда ул вакытларда Казанда рус телендә чыккан «Волжский вестник» газетасының 1886 нчы елгы 98 нче номерында түбәндәгечә язылган: «...Җәмгыятьнең действительный члены А. А. Ильясов җәмгыятьне кызыклы бер татарча кулъязма белән (сәүдәгәр Аитов өендә табылган) таныштырды. Бу кулъязмада, үз күзе белән күрүченең сүзләренә караганда, Пугачевның Казанда булуы турында сөйләнә. Бу тарихи памятникның әһә-

---

[1] Һәдия — бүләк.

мияте шунда, ул Пугачев явы килгән вакытта Казан татарлары үзләрен ничек тотканлыкларын күрсәтә». Газетада басылган бу хәбәрдән күренгәнчә, Г. Ильяси Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең действительный члены булып торган. Бу аның үз вакытында танылган галим булуы турында сөйли.

«Бичара кыз» драмасы. Феодализм йомыклыгы шартларында көнкүреш, мораль һәм семья мәсьәләләрендә күп еллар буенча урнашып килгән искечә мөнәсәбәтләргә каршы, аеруча XIX йөзнең соңгы чирегендә, татарлар арасында да беренче үткен фикерләр күтәрелә. Алдынгы татар укымышлылары әдәбият аркылы иҗтимагый көрәшкә чыгарга омтылалар.

«Бичара кыз» драмасының сюжеты әнә шул иҗтимагый тормышта инде җитешә башлаган каршылыклар җирлегендә үсеп барган көрәш нигезенә корылган. Анда сурәтләнгән кешеләр үзләренең карашлары, омтылышлары белән бер-берсеннән аерылып торалар.

Пьесада төп урын тискәре образларга бирелгән; феодализм һәм капитализм тәртипләре, горсф-гадәтләре белән яшәүче, мораль яктан бертөрле дә уңай сыйфатлары калмаган типлар сурәтләнгән.

Тискәре образларның берсе — Б и к т и м е р. Ул, үзенең семьядагы өстенлегеннән файдаланып, бердәнбер кызын, бай малаена, эчеп-исереп йөрүдән башканы белмәгән, надан, аңгыра Җантимергә бирергә хәзер тора. Хатыны Фәрихәнең:

— Маһитап яратырмы икән? Уртарак[1] диләр, — дигән соравына ул:

— Мин риза булгач, шул җитә, — дип кенә җавап кайтара.

Шул рәвешчә, байлыктан башканы күз алдына да китерә алмаган Биктимер, кызының киләчәктәге тормышы, бәхете турында уйламый гына түгел, тормыш иптәше сайлаганда, кызга бертөрле дә ихтыяр куймый. Бу образда татар баеның башбаштак характеры, кешелексезлеге ачык күренә.

Автор Биктимерне кешене газаплаучы дип бәяли. Әсәрнең уңай образларыннан булган Җанбай теленнән:

---

[1] У р т а р а к — акылга уртачарак дигән мәгънәдә.

— Һай зобани, һәй җәллад![1] Ни кылдың үзеңнең газиз балаңа? — дип әйттерә.

Ачы нәфрәт белән әйтелгән менә бу сүзләрдән авторның да ул тормышка, Биктимер шикелле кешеләргә булган мөнәсәбәте һәм мораль изелүгә каршы яшьләрдә көчәя барган ризасызлык чагыла.

Тискәре характерлардан икенче образ — Җантимер әсәрдә тагын да кыска сурәтләнә. Аның турында башлангыч характеристика беренче пәрдәдә Маһитап монологында бирелә: «Кабахәт Җантимер», — ди Маһитап. Соңгы пәрдәдә, кыска гына бер эпизодта, Җантимер үзенең шундый кеше булуын тулысынча күрсәтә. Аның исерек хәлдә, алпан-тилпән килеп кереп, шунда егылып калуы укучыларда нәфрәт уята, чиркану тудыра.

Автор сурәтләвендә Җантимер «бик бай кешенең улы, ямьсез, аңгыра», байлыгына масаеп йөрүче, бертөрле дә уңай сыйфатлары булмаган кеше. Һәм ул, чыннан да, мораль түбән төшкән буржуа-мещан яшьләрен күрсәтүче реаль образ.

Тагын да драмада күрсәтелгән тискәре типлар арасында шул вакытның бер төркем хатын-кызлары характерын ачкан Сәхибә абыстай һәм яучы образлары да бар. Яучы образы — тупас, намуссыз һәм кыз димләү эшен бары үзенә «бүләк» китерә торган кәсеп итеп кенә караучы кеше. Ул ачыктан-ачык ялган сөйли. Гомере буенча башы исереклектән айнымаган Җантимерне мактап:

— Егетнең ашау-эчүе юк. Тәвәккәлләп бирү кирәк иде, — ди.

Сәхибә карчык образы пьесада байтак тулы күрсәтелгән. Ул — үзенең эш-хәрәкәте белән тупас рәвештә иске гореф-гадәтләрне саклаучы. Аның им-томчы карчык булуы һәм ниндидер догалар белән Маһитапны үзе теләмәгән никахтан коткарырга маташуы автор тарафыннан тәнкыйть ителгән. Маһитапның үзе теләмәгән кешегә барудан котылуы Сәхибә карчыкның им-томнары ярдәмендә түгел, бәлки яңа фикерле кешеләрнең булышлыгы аркасында гына булуы мөмкин икәнлеге күрсәтелгән.

Маһитап образы.

Драмадагы уңай образлардан иң күренеклесе — Маһитап. Кара фикерле бай семьясында үскән, ләкин яңачарак фикер йөртә башлаган Маһитап аталарының аны үзе

[1] Җәллад — палач.

яратмаган кешегә көчләп кияүгә бирүләре беләя риза була алмый.

Әсәр Маһитапның кичерешләрен сурәтләү белән башлана: «Маһитап (ялгыз). Аһ, һавалар, аһ, мәхлуклар... аһ, бәнем әхвалем... Сандугачлар сайрый, агачлар яфракка бөреләнә, нәфис хуш җилләр исәдер. (Бераздан соң янә.) Аһ, галәм[1] көннән-көн үзгәрәдер. Ләкин бәнем хәлем ничек үзгәрер; кояш чыгуы кебиме яки кояш батуы кебиме?».

Үзен Җантимергә бирергә җыенуларын ишеткәч, Маһитап: «Уф, мине... Җантимергә бирсәләр? Мин ни эшләрмен? Юк, юк, бармам... бармам... Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди.

Маһитапның менә бу монологында үз тормышының киләчәген кайгырта башлаган, аңы үсә барган яшьләрнең мораль сыйфаты чагыла. Маһитап киләчәк тормышының «кояш чыгуы кебек» күтәрелгәнен күрергә тели, үзенең шәхси ирке, үз язмышына хуҗа булуы турында уйлана. «Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди ул. Ләкин Маһитап үз хокукын үзе якларга көчсез. Ул киләчәкне дә тиешенчә күз алдына китерә алмый һәм иске гореф-гадәтләрнең колы булудан котылырга да сәләте юк. Шул рәвешчә, Маһитап образында автор үз чорының билгеле бер алдынгы карашлары йогынтысын да һәм иске тәрбия тәэсиреннән котыла алмауны да бергә җыйган типны, каршылыклы итеп, реалистик гәүдәләндерергә теләгән. Бу уңай образда хатын-кыз азатлыгы өчен башланган көрәшне чагылдыру омтылышы сизелә.

Әсәрдә уңай образларның икенчесе һәм Маһитапка булышлык күрсәтүче итеп Җ а н б а й бирелә. Җанбай — аңлы кеше. Ул газеталар укый. Ул үзе өчен генә яшәүче түгел. Аңарда башкалар өчен кайгыра белү, тырышу хисе көчле. Маһитапның үзе теләмәгән кешегә көчләп кияүгә бирелү хәбәрен ишеткәч, Җанбай: «Безгә яхшы әле. Бакчы, бүген Маһитапка зиндан, зиндан! Бак, нинди хафа, бичара, юк аны кызганучы. Ник башка кеше кызгансын аны, үзенең ата-анасы кызганмаганны... Аһ, бәгырем, берәү дә кызганучы юк. Юк, юк, мин кызганам, мин кызганам», — ди. Һәм ул, гасырлар буенча яшәп килгән иске семья тәртипләренә, шәригать закон-

---

[1] Г а л ә м — дөнья.

нарына буйсынмыйча, Маһитап янына бара, аны мәҗбүр ителгән никахтан коткара. Ахырдан без аларның теләкләренә ирешүләрен, ә Җантимер белән Биктимернең мәсхәрәгә калуын күрәбез.

Шулай итеп, Ильяси иске мөнәсәбәтләрнең җимерелә башлавын, семья, мәхәббәт һәм мораль мәсьәләсендәге яңа мөнәсәбәтләрнең җиңәргә тиешлеген расларга омтыла. Язучы хатын-кызлар азатлыгы мәсьәләсен күтәреп чыга. Ләкин автор үзе дә һәм аның уңай геройлары да бу мәсьәләне аңлауда бик чикле караштә торалар. Аларда хатын-кызлар ирекен аңлау мәсьәләсе семья эчендәге шәхси азатлык дәрәҗәсендә генә күз алдына китерелә әле.

Драмада, өстән генә булса да, асрау Фатыйма характеры да бирелгән. Автор беренче нәүбәттә Фатыйманың кешелекле булуын күрсәтә. Фатыйма, Маһитапның күрсәткән тупаслыкларына да карамастан, аның бәхетсезлеккә төшүен теләми, аны кызгана. Маһитапның исерек Җантимергә ярәшелү хәбәрен ишеткәч, тирәнтен борчыла: «Туташым, бәгырем... Сезне бит Тимербайның улы Җантимергә бирәләр...» — дип ачынып хәбәр итә.

Әсәрнең композициясе катлаулы түгел. Драма әсәре буларак, ул тик башлангыч хәлдә генә, зур пьесаның схемасы төсендә генә. Әмма бу пьеса, шул көенчә дә, үз вакытында җәмәгатьчелек фикере үсешенә билгеле бер уңай йогынты ясаган.

«Бичара кыз» драмасында автор яклаган төп фикерләр: беренчедән — хатын-кызларга семья эчендә генә булса да хокук бирү, аларның мораль ирекләрен яклау, икенчедән — укыган, аңлы яшьләрнең, малсыз булсалар да, аңгыра, тупас һәм бозык бай малайларыннан мораль өстенлеген, кешелеген күрсәтү. Үз заманы өчен бу проблеманы әдәбиятта яктырту, әлбәттә, әһәмиятле бер яңалык иде. Ул татар әдәбиятында күтәрелгән прогрессив идеяләрнең берсе булды.

«Бичара кыз» драмасының теле сүзлек составы ягыннан халык сөйләменә якын тора. Моңа китап телендә күп еллар буенча кулланып килгән, киң күпчелеккә аңлаешсыз әдәби стильдән котылуга таба бер адым дип карарга кирәк. Г. Ильяси татар гомумхалык теленә нигезләнгән әдәби телне үстерүне яклый. Шулай да аның телендә җитешсезлекләр һәм диалектизм эле-

ментлары шактый күп әле. Аерым очракларда риторикага бирелү һәм ясалмалылык та күренә. Г. Ильясиның «Бичара кыз» драмасындагы художество һәм стиль кимчелекләре тикшерелә торган дәвердәге татар әдәбиятының һәм аеруча драматургиясенең торышы тиешле югарылыкта булмавыннан килеп чыккан, әлбәттә. Шуларга да карамастан, бу пьесаның әһәмияте зур, чөнки анда шул чорның алдынгы карашлары билгеле бер күләмдә реалистик чагылган һәм чорга критика элементлары да гәүдәләнгән.

ТАТАР ЯШЬЛӘРЕ

(1912)

Дыйккатә лаек хәзерге көн татарның яшьләре,
Аңламак, белмәк, тәрәкъкый, мәгърифәт, хикмәт белән

Әйләнеп һәм нурланып тормакта һәр дәм [3] башлары,
Мондый күрнеш сөенеченнән инде мин алдан беләм:

Тик болар безгә кирәк диңгез төбе гауваслары [4].
Өстә бу ямьсез болыт баштан китәр, яңгыр явар,

Җиргә рәхмәт күк төшәр яшьләрнең изге касдлары [5];
Шаулап аккан су булыр тау башлары, тау аслары;

Күк булып күкрәр һавада хөр яшәү даулашлары;
Ялтырар изге көрәшнең хәнҗәре, алмазлары.

Йөрмәсен бәгъре өзек милләт киеп кашсыз йөзек, —
Без аның бик зур фәхерле [1], чын брильянт кашлары!

ХӨРМӘТЛЕ ХӨСӘЕН ЯДКАРЕ

(1912)

Көч белән бергә гүзәллекне җыйган диңгез кеби,
Ул иде өстен вә кул җитмәс кеше, йолдыз кеби.

Әүлияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Көчле, көчсез, ярлы, бай булды һаман да бер аңар,
Һәр караштa ул иде чын «керпегеннән гөл тамар».

Үтте тормыш пычрагын гәүһәр кеби вөждан белән,
Аз гына кер кунганын да кай җиреннән кем табар?

Ул көрәште һәм явыз эшкә җәза бирде көлеп,
Үткен акылы шул көлешкә пакь көмештән юл булып,

Ул көрәште, язда елмайган кояш төсле бәләнд [2],
Карны, бозны ул ничек эртә көлеп һәм нур коеп.

Күрмәде гами [3], табигый, буш куыклар атмагач,
Һәм комиттә бер батыр да җирдә егылып ятмагач.

Бармыни бездә гомумән чын кеше кадерен белү?
Без аны кайдан белик, мескен, үлеп аңлатмагач?

III. GLOSSARY

III GLOSSARY

The Tatar words are given in the following alphabetical order: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ә, ө, ү, җ, ң, һ.

ABBREVIATIONS

adj.	adjective
adv.	adverb
Ar.	Arabic
caus.	causative
fem.	feminine
ger.	gerund
interj.	interjection
intr.	intransitive
ling.	linguistics
lit.	literally
masc.	masculine
n.	noun
onom.	onomatopoeic
pass.	passive
Pers.	Persian
pers.	person
pers. pron.	personal pronoun
pl.	plural
postp.	postposition
pr. n.	proper noun

R.	Russian
refl.	reflexive
sing.	singular
suff.	suffix
trans.	transitive

Words marked with an asterisk occur only with concrete-relational (possessive) suffixes.

The pure-relational forms ("case forms") have the following names here:

abl.	ablative ("from")
acc.	accusative (direct object)
dat.	dative ("to")
gen.	genitive ("of")
loc.	locative ("in, at")

In the glossary only such meanings of words are given which occur in the texts.

A

абау interj. expressing fear or surprise

абзар shed for cattle

абзый see абый; uncle; title or form of address

абый elder brother

абыстай aunt; title or form of address, especially, the wife of a mullah

Австралия Australia

автор author

авыз mouth; oral

авыз иҗаты folklore

авыз тутыр- to eat one's fill; gorge

авыл village

авыл кешесе villager

авыл хуҗалыгы agriculture

авыллык quality or attribute of a village

авыр heavy; difficult; filled up

авыр- to fall ill; get sick

авырлык weight; load

авырт- to hurt; ache

авыру sick; weary; sickness; weariness

ага elder brother; form of address

агай uncle

агар- to pale; become pale; fade

агач tree

агула- to poison; contaminate; infect

агулан- pass. of агула-

агыз- caus. of ак-; to pour; tilt; shed tears

агызып җибәр- to pour out

Агыйдел the Agyidil River (Belaya, R.)

агыр see авыр

адаштыр- to deceive, lead astray

адым step; gait

адәм man, human being

адәмнәр pl. of адәм; people; human beings

аер- to separate; set apart; reject; deprive of (with abl.)

аерата particularly; especially

аеруча especially; exceptionally

аерыл- pass. of аер-

аерым separate; private

аз little; scarce; few

аз гына a little; somewhat

аза repast at a funeral; funeral banquet

азан call to prayer by a Muezzin

азат free; independent; freedom

азатлык freedom; emancipation

Азия Asia

азрак 1. in a while; after a brief pause

азрак 2. comparative of аз; less; a little; somewhat

азык food; provisions

ай 1. moon; month; in a month

ай 2. interj. oh! ah!

айгыр stallion

айн- to sober; come to one's senses

айнык sober; sensible

ак white

ак- to flow; become unravelled

аккош swan

аклы тарал- to become perplexed, confused

акрын slow; quiet; noiseless; slowly; quietly

акрынла- to hesitate; linger

актар- to rummage; turn over the pages

актык last; final

акча coin; money; finances

акыл reason; mind

акылга уртачарак dull-witted

акыллы clever; prudent; wise

акыр- to shout; roar

акырыш- reciprocal of акыр-

ал- to take; get; buy; start from; cut (hair); with the gerund in -а(-ый), -ә (-и) "to be able to"; with the gerund in -ып (-еп) aspect verb describing a rapid action

ала striped; skewbald

алай thus; so

алай да even so; yet; by the way

алай-болай this and that; for one reason or another

алай булгач thus; then; consequently

алайса if so; then

алар they

алафранка in the European fashion *olla franca R.-Ital.*

алга forward; forth

алга китү verbal noun of алга кит-; advancement

алд front; front side; with possessive suffixes: in front of

алда in front; before; vide алд

алда- to deceive

алдан before; beforehand; vide алд

алдан бел- to foreknow

алдан- pass. of алда-

алды* in front of; before; vide алд

алдына (up) to; in front of; before; vide алд

алдынгы before (adj.); leading; foremost; vide алд

алдында at; in front of; before; vide алд

алдындагы at; in front of; fore (adj.); vide алд

алдыннан before; from; vide алд

алка circle, halo; ear-ring

алкышла- to applaud

Алла Allah, God

алмаз diamond

алмау verbal noun of алма-, negative form of ал-

алмаштыр- to exchange; replace

алпан-тилпән staggering; reeling

алтмыш sixty

алты six

алтын gold

алтынлы gold-bearing; golden

алтынчы sixth

алу verbal noun of ал-

алын- pass. of ал-

алып ger. of ал-; from, starting from

алып бар- to take to; carry to; deliver

алып кайт- to bring (back)

алып кер- to bring (in)

алып кил- to bring

алып кит- to take away, carry away

алып ташла- to throw off, away

алып чык- to bring out; lead out

алыш verbal noun of ал-; fight; skirmish

алыш- to change; exchange [blows; fight]

амбар barn; granary

Америка America

амир commanding; commander, chief

амиранә in a commanding manner

ана mother

анда there

андагы there (adj.)

андый such

аннан abl. of ул 2

аннан соң then; later

аннары further; then

анчак only; barely; just

аны acc. of ул 2

анысы that, that one of his

аның gen. of ул 2

ап : ап-ак snow-white

апа aunt; elder sister; honorific title added to a woman's name

апрель April

аптыра- to be confused, at a loss; be in need

аптырау verbal noun of аптыра-

аптырат- caus. of аптыра-; to worry; annoy

ара space between; interval; middle; with possessive suffixes: between

аралашу ties, relations; acquaintance

арасына to the middle of; between; among; vide ара

арасында in the middle of; between; among; vide ара

арасыннан from the middle of; from; from among; vide ара

ара-тирә at intervals; in places; sometimes

арба cart; carriage

арка back n.

аркадан тел- to flog

аркасында at the back of; because of

аркан lasso; rope

аркылы by means of; through; with

армия army

арслан lion; brave man

арт back part; back

арт- to increase (intr.)

артта кал- to remain behind; lag

арттан behind; beyond

арттыр- caus. of арт-; to add; exceed

артыграк more

артык superfluous; in excess; more; more than; especial

артына to the back of; beyond; vide арт

артына әйлән- to turn around; vide арт

артыннан from the back of; beyond; after; vide арт

артыннан җит- to follow; trail; to overtake

артыннан җитмәкчи that follows; trailing; pursuit

артып ger. of арт-; in excess; more than

ару clean; in good health; well

археология archaeology

ары there; thither

ары- to become tired, exhausted

арыш rye

ас bottom; lower part

ас- to hang up; tag; suspend

асат easy; simple

аслый basic; fundamental; essential; real

асрау servant

аст lower part; downstairs

аста below; underneath

астан from below

Астрахань Astrakhan (city)

астрономия astronomy

асты-өскә кил- to turn over, upside down; topsy-turvy

астында below; under; vide аст

астыннан from below; from under; vide аст

асыл satin

асылда in essence; mainly; essentially

ат 1. name

ат 2. horse, steed

ат- to throw; shoot (at)

ата father

ата- to name

ата-ана parents

атал- pass. of ата-

аталар ancestors

атау island

атла- to step; walk

атлан- to mount

атлы with the name (of); named

атна week

ату verbal noun of ат-

атып чыгар- to shoot (through)

атып җибәр- to shoot, make a shot

ау- to fall; collapse

аулак remote; secluded

Африка Africa

ахмак fool; idiot

ахры it seems that; probably

ахрысы see ахры

ахыр end

ахыргы last; final

ахырда in the end, finally

ач hungry; emaciated

ач яңаклы thin; lean; gaunt

ач- to open; bare; open up; reveal

ачлык hunger

ачу anger; vexation

ачу кил- to become angry

ачу китер- to make angry; vex

ачу китереш verbal noun of ачу китер-

ачулан- to be agry, annoyed

ачулы with anger; angry; vexed, annoyed

ачуташ alum

ачы bitter; bitterness

ачык open; expressive; clearly; expressively

ачыктан-ачык openly

ачыл- pass. of ач-; to open (intr.); appear

ачын- to grieve; suffer

аш food; dinner; provisions

аш хуҗасы provider

аша- to eat

ашаган саен each time [he] ate

ашарлык suitable for food; edible; food, edibles

ашат- to feed

ашау verbal noun of аша- ; food

аш-су food and drink; diet

ашсыз without food

ашъяулык tablecloth

ашыгычлык haste; impatience

ашыр- to bring about; carry out

ашыручы bringing about; carrying out (adj.)

аяк foot; leg

аяклы with feet, legs; -footed

Hagia Sophia

Аясофия the Ayasofya Mosque in Istanbul

Аяте Кәримә the Noble Rhymes (Pers. genitive construction); a quotation from the Koran

аң reason; intellect

аңа dat. of ул 2

аңар dat. of ул 2

аңарда loc. of ул 2

аңгыра dim-witted; idiotic; simple

аңгыралык stupidity; foolishness

аңла- to understand

аңлаешсыз without understanding; incomprehensible

аңламак verbal noun of аңла- understanding

аңлат- caus. of анла-; to explain

аңлатма explanation

аңлатучы explaining; that explains

аңлау verbal noun of аңла-; notion

аңлаучы understanding; who understands

аңлы clever

аh interj. ah! oh!

аh-вah sighs, laments

-Б-

бабай grandfather; old man

багана pole

багышла- to dedicate; assign; devote

багышлан- pass. of багышла-

базар bazaar, market, market place

бай wealthy; rich; endowed; owner; wealthy man

бай бәтчә madame; wife of a rich man

байла- to tie; bind

байламаганлык verbal noun in -лык, negative form of байла-

байлык wealth; richness

байрак flag

байтак enough

бак- to look

бакча garden

бал honey

бала child

бала тап- to bear; give birth

бала-чага children; kin, family

балта axe

балык fish

балыкчы fisherman

бар 1. is; there is; there are; present

бар 2. all; wealth

бар- to go; last; aspect verb describing a continuous action

барабан drum (R.)

барика lightning, splendor

барикаи хакыйкать lightning (splendor) of truth (Pers. gen. construction)

барлык 1. all

барлык 2. existence

барлыкка китер- to bring into existence

бармак finger

бармыни is there?; see бар 1.

бару verbal noun of бар-

бары only

барын all; entire

барын да see барын

барып ger. of бар- to go

барып ал- to fetch

барып-барып while going; on the way

барып кер- to go in

барып кет- to go away

барып җит- to go as far as; reach

барысы all (of this; of these); vide бар 2.

барысында in its entirety; entirely; vide бар 2.

барча all

барчасы see барысы

бас- to step, tread; press down, press; print

бастыр- caus. of бас-; to print

басыл- pass. of бас-

басып кидер- caus. of басып кий-

басып кий- to put on tightly, pull over one's ears (headwear)

бастыр- caus. of бас-

басыл- pass. of бас-; to be overcome; end

бат- to sink; set (of sun)

бату verbal noun of бат-

батыр hero; athlete

батырларча heroically

бау string, cord, lace

баш head; beginning; source; top

башбаштак wilful; self-willed

башка other, different, unusual, special; other than, apart from, but for (postp. with abl.)

башкачарак in a different manner

башка җит- to ruin; destroy

башкорт Bashkir (n., adj.)

башла- to begin

башлан- to begin (intr.)

башлангыч initial; basic; primary

башлау verbal noun of башла-

башта vide баш and баштан

баштан at first; first; vide баш

баягы former; above mentioned

без 1. pers. pron. we

без 2. awl

безнең our; see без

бел- to know; learn; believe

белдер- to make known

белдерт- caus. of белдер-

белем knowledge; skill

белем ал- to learn; study; acquire knowledge

белен- pass. of бел-; to become clear

белмичә unwittingly

белмәк verbal noun of бел-; knowledge

белән with; and; by; through; by means of; as soon as; although

белән бергә together with

белү verbal noun of бел-; knowledge

белүче knowing; he who knows

бени sons (Ar.)

бер one; a; some; once

бер-бер one by one; separately

бер-берсе each other; one another

бер генә but once; at one stroke

бер дә at all; not at all (in negative constructions)

бер заман at one time; once

бер-ике one or two

бер кат one time; once

бер кеше someone; a person

бер көнне one day; on a day

бер такым some; any

бер җирдә somewhere

беравык for a while; a while

бераз a little; somewhat

бервакыт see бер заман

бервакытны see бервакыт

бервакытта see бервакыт

бергә together

бергәләп together; in common

берданбер sole; only

берегез one of you

беренче first

беренче нәүбәттә in the first instance; first of all

беренчедән firstly; first

беркадәр a little; somewhat

беркем дә no-one (in negative constructions)

ныгыт-

беркет- to strengthen; affirm

беркөн one of these days, some days ago

беркөнне see бер көнне

берлектә together

берлә with; by

берлән see берлә

берничә several; a few

берничәнче one of several (in enumeration)

бернәрсә something; anything

берсе one of these; one

бертөрле of one kind; incessant; any (in negative constructions)

берәм-берәм one by one; separately

берәр some; any

берәү someone; somebody

берәү дә no-one (in negative constructions)

бет- to end; perish; go; aspect verb describing a completed action

бетер- to finish; destroy; abolish; ruin; spend; aspect verb describing a completed action

бетмәс endless

бетү verbal noun of бет-

биграк in excess; more; especially; rather than

бик very; very much; extreme; excessive; excessively

Биктимер pr. n.

бил waist

бил бәйлә- to rely on (with acc.)

билге sign; mark

билгеле known; some; certain; of course

билгелә- to make a mark; determine, specify, denote

билгеләде past tense of the previous

билә- to wrap; swaddle

биләү verbal noun of билә-

биография biography

бир- to give; aspect verb describing an action directed away from the speaker

бире hither; here

биредә here

бирел- pass. of бир-

бирелгәнлек noun in -лек from participle in -гән of бирел-; a being given

бирелү verbal noun of бирел-

бирешерлек noun in -лек of бирешер: surrendering; yielding

бирештер- caus. of биреш-

бирле since; from the time of (postp. with abl.)

бирү verbal noun of бир-

бит 1. face; page

бит 2. yet; no doubt; however (R.)

бит әле however; but

битлек mask; net

биттабгы naturally, of course

битәр in excess; more than (with abl.)

бичара unfortunate; wretched

биш five

биш йөз five hundred

бишек cradle; cot

бишенче fifth

бишенчегә for the fifth time

бишмәт quilted jacket

бия mare

бияләй mittens

богдай wheat

боер- to command; order

боз ice; hail; ice particle

боз- to spoil; upset; alter

бозу verbal noun of боз-

бозык spoilt; ruined

бозыклык depravity

бозыл- pass. of боз-

болай thus; so; just

болар these; they

Болгар Bolgar, capital city of the ancient Bolgar kingdom on the Volga River

болгат- to mix; stir

болыт cloud

болытлы cloudy

бор- to turn; twist; wind

бору verbal noun of бор-

борчыл- to be troubled; be anxious

борыл- to turn around

борын 1. nose

борын 2. before

борын-борын former; before

борын тишеге nostril

борынгы ancient; former

борынын күтәр- to turn up one's nose; put on airs

бот upper leg; thigh

бот күтәреп көт- to wait idle (colloquial)

ботинка shoes; boots (R.)

ботка cereal; gruel

Бохара Bukhara, city and emirate of Bukhara

брильянт diamond (R.)

Бристоль Bristol; in the text, name of a hotel

бу- to strangle; smother

бу 1. vapor; steam

бу 2. this; above mentioned; see ул 2.

бу арада on one of these days

бу кадәр so much; up to this amount

бу көн today; this day

бу ни хәл? what is the matter?

бу юлы on this occasion; this time

бу җирдә here; in this place

бугаз throat; strait

бугай it seems that

буена during; in the course of

буенда by; beside, nearby

буеннан along

буенча on the occasion; along; according to, concerning

буй length; stature; extent

буйлы possessing length or stature

буйлә see бу 2. and илә

буйсын- to obey; submit

бул- to be; become; intend to (with dat.)

була possible; it may be that

булачак future occurrence; future

булмаганлык past participle + -лык, negative form of бул-; absence

булмак verbal noun of бул-

булмау verbal noun of булма-, negative form, of бул-

булмас negative participle of бул-; it is impossible, cannot be

булмый present tense of булма-, negative form of бул-; it is impossible, cannot be

булу verbal noun of бул-

булып үт- to come to pass; take place, occur

булып җит- to reach a state or condition; become

булыр future participle of бул-; possible; it may be that

булыр тор- to be; exist

булышлык help; favor

булышлык ит- to help; support

буран snowstorm

бурлак barge hauler

буржуа bourgeois

бурыч debt, loan

бурычка кер- to incur a debt

бурычлы indebted; obliged

бусага threshold

бусы this; this one

буфет buffet; cupboard

буш empty; slack; in vain; idly; to no purpose

буш бугаз loquacious; loquacious person

буш түгел not for nothing; not in vain

бушат- to empty

бушатып ташла- to empty; throw

буыл- pass. of бу-

буын knee; generation

былина epic poem (R.)

былиначы reciter of epics

былтыр previous year; last year

быргы clarion; horn (mus.)

бюрократия bureaucracy

бәгъзан sometimes

бәгъзе some; certain

бәгъзе вакытта sometimes

бәгырь heart; dear, beloved

бәдбәхет ill-fated

бәдр full moon

бәет verse; epic poem

бәйлә- to tie; connect

бәйрәм holiday; festival

бәйрәмсез joyless, cheerless

бәла misfortune; disaster

бәлеш pie

бәлки perhaps; but

бәләнд high; tall

бәни Адәм Sons of Adam; mankind

бәр- to hit; gush

бәрабәр equivalent; equal

бәргәнлек participle in -гән plus suff. -лек of бәр-; gushing; effusion

бәрелеш- to collide

бәрелешү verbal noun of бәрелеш- collision; conflict

бәрәңге potato; potatoes

бәс hoarfrost

бәти lamb

бәтчә see бай бәтчә

бәхет good fortune; luck; happiness

бәхеткә каршы fortunately; to one's luck

бәхетле fortunate

бәхетсез unfortunate; wretched

бәхетсезлек bad luck, misfortune; wretchedness

бәхетсезлеккә төш- to incur a misfortune; have bad luck

бәя value; price

бәя бир- to estimate; esteem

бәялә- to value; estimate; describe

бөгәрлән- to shrink; stoop

бөек great

бөеклек greatness

бөкрәй- to bend down (intr.)

бөл- to become ruined, insolvent

бөрелән- to sprout

бөркә- to shut; close; drape

бөркән- refl. of бөркә-; to cover up

бөтен whole; entire; all

бөтенләй entirely; completely; thoroughly

бөтенсоюз all-union

бөтер- to turn; twist

бүген to day; now

бүгенге today's (adj.)

бүл- to divide

бүлен- pass. of бүл-

бүлмә room; partition

бүләк gift; reward; remuneration

бүләклә- to give; reward

бүләклән- pass. of бүләклә-

бүләкләү verbal noun of бүләклә-

бүре wolf

бүредәй wolf-like

бүрек headgear (particularly, made of sheepskin)

бүтән other; another

- В -

вазифа duty; task

вак small; minute

вакыйга occurrence; event

вакыт time

вакыт кичермичә without delay (lit. not making the time pass)

вакытлардагы of times (adj.)

вакытта at the time (of); while

вакыты белән with time; at one time; in time; at the time of; while

валчык crumb

ватан native country; motherland

вафат death; decease

вафат бул- to die

вафля waffle (R.)

ваһ interj. expressing pity on regret

вестник messenger, bulletin (R.)

волжский Volga (R. adj.)

врач physician (R.)

вывеска sign, signboard (R.)

вә and

вәгаләйкем әссәлам 'and peace be upon you' (Ar.), said in reply to esselāmüaleyküm, the formal greeting of Moslems to each other

вәзир vizier, minister

вәизәль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт wa idha l-ma'ūdati su'ilat, bi'ayyi dhanbin qutilat and if the visited one is asked for what sin she was put to death (from the Koran) (Ar.)

вәкар dignity

Вәли friend of God, saint; pr. n.

вәлинигъмәт benefactor

вөҗдан conscience

вөҗүт ecstasy

- Г -

гавам populace; people

гади usual; ordinary

гадәд number

гадәдле with the number; numbering

гадәт custom; habit

газапла- to torment

газаплаучы tormentor

газета newspaper (R.)

газиз dear; precious; saintly

гаилә family

гаилә фрады family members; family

гаит concerning; relative to (postp. with dat.)

гайн eye

гайр other; different

гайре мөтәнаhи innumerable; unending (Ar.)

гайрәт zeal; energy

гайрәтле zealous; daring; energetic

гакыл mind; reason

гакыллы clever; prudent; wise

гали 1. high

Гали 2. pr. n. Ali

галим learned; scholar

галип victorious

галип кил- to be victorious; win

галәбә victory

галәбәлек supremacy; victory

галәм world; universe

гами uncivilized or uneducated people; ordinary people (Ar.)

гамь worry; anxiety; grief

гасыр century

гатырша mustard (R.)

гаувас diver

гаурәт parts of human body clothed in accordance with the precepts of Islam; woman (colloquial)

гафу excuse; pardon

гая end; limit; aim, goal

гаять extreme; very

гаҗем non-Arabs; especially the Persians

гаҗәп strange; wondrous

гел always

генә see гына

география geography

гер weight (of balance)

герой hero (R.)

гиз- to walk about; roam

гимназия gymnasium, preparatory school

голвият greatness

голәма ulema, doctors of Moslem theology

гомер life

гомер ит- to live

гомердә locative of гомер; never (in negative constructions)

гомеренә in one's life time; never (in negative constructions) in one's life time

гомерлек lifelong

гомумхалык people; public

гомумхалык тиле colloquial language

гомумән generally; at all

гореф usage; custom

граждан citizen (R.)

гражданнар сугышы civil war

граммофон gramophone

граф count (R.)

гуаһландыр- to testify; state; assert

гыйбарәт consisting of (postp. with abl.)

гыйваз exchange; thing given in exchange

гыйвазенә in place of; in exchange for

гыйлем learning; education; knowledge

гыйшык love

гына only; somewhat; just; rather; yet

гәрчә although

гәүдә body; trunk

гәүдәлән- to be embodied; appear

гәүдәләндер- caus. of гәүдәлән-; to embody; depict

гәүһәр jewel

гөл flower; rose

Гөлниса pr. n.

Гөлҗиһан pr. n.

гөнаһ sin; fault

гөнаһсыз without sin; blameless; pure; immaculate

гүзәллек beauty

гүя as though

- Д -

да see дә

да...да see дә...дә

дага horseshoe

дагасыз without horseshoes; unshod

даирә circle

дару remedy; medicine

дару ит- to prepare a medicine

дарчин cinnamon

даулаш argument; contention; debate

действительный real (adj. R.)

деспотизм despotism

дер-дер калтыра- to tremble; shiver, quaver

ди says; they say; used to introduce reported speech

ди- to say; name; call; signify

диалектизм character or nature of a dialect; dialecticism (ling.)

дивар wall

дигән participle of ди-; said; named

дикъать attention

дикъать ит- to pay attention

дилбегә rein; reins

димлә- to propose to some-one as a wife or husband; ask in marriage

димләү verbal noun of димлә-; match-making

димәк that means to say that; then

дин religion

диндәге in the religion (adj.)

дип gerund of ди-; saying; that; as; in order that; used with direct speech

дип ата- see ата-

дию demon

диярлек almost

диңгез sea

дога prayer

доклад report; lecture (R.)

доктор doctor

документ document

дошман enemy, foe

драма drama

драмадагы drama (adj.); in a drama; dramatic

драматургия dramaturgy

ду : ду кубар- to make a great fuss or row

дус friend

дыйккат attention; care

дә also; and; even; with the conditional tense 'although'

дә...дә both...and; either...or

дәвер period; cycle

дәвердәге pertaining or referring to a period, cycle (adj.)

дәкыйка minute; moment

дәм moment

дәрт passion

дәрәҗә degree; level; measure; prestige

дәрәҗәле esteemed

дәфга time; turn

дәхи again; further; then

дәхи бер once again

дәш- to cry out; exclaim

дәүләт state

дәһшәт horror

дөнья world

дөньяда loc. of дөнья

дөньяга караш attitude; outlook: Weltanschauung

дөньяга чыгарылу delivery (lit. the making appear in the world); birth

дөрес true; correct; truth

дүрт four

дүрт йөз four hundred

дүрт күз илә көт- to watch for; await impatiently

дүрт яшендә at the age of four

дүртенче fourth

дүшәмбе Monday

- Е -

Европа Europe

европалы European

европалылык European manner or character

европача in the European manner (adv.)

ег- /yïg-/ to throw down: throwing down (ger.) see ек-

егерме twenty

егет youth; brave

егыл- pass. of ег-; to fall

ек- /yïk-/ to throw down: екты he threw down; see ег-

ел /yïl/ year; in one year

ела- to weep, cry

елат- caus. of ела-

елау verbal noun of ела-

елаш verbal noun of ела-

елга river

еллы year (adj.); annual

елмай- to smile

ерак far; distant

еракталы at a far distance (adj.), remote

ерт- /yïrt-/ to tear; tear apart; rend

ертык torn; hole

ертыл- pass. of ерт-

- Ж -

жанр genre (in literature)

- З -

закон statute, law (R.)

залим unjust; tyrannical

заман time

заманында at the time of

зар moan; groan

зарлан- to grumble; moan; complain

зарур necessary

зат essence; person; individual

зати гали person of important rank (Pers. gen. construction)

заhир outside; apparent; evident

зи possessor (Ar.)

зи хәят lit. possessor of life; animate; being; alive

зилзилә earthquake

зиндан dungeon, jail

зиннәт ornament

зинhар beware! take care!; please

зирәк astute; wise

зобани demon of hell; cruel monster

золым wrong; oppression; cruelty; injustice (Ar.)

зоhур appearance

зоhур ит- to appear

зур large; great; big; greatly

зур үл elder son

зур-зур кап- to take enormous mouthfuls, gulp food

зыйд contrary; opposite

зәгыйфь weak; frail

Зәйнетдин pr. n.

зәхмәт trouble; difficulty

зәңгәр blue

- И -

и interj oh! ah!

и- to be

игълан announcement; declaration

игълан ит- to announce; declare

игътибар attention

игътикать belief

игътикать ит- to believe in

игътина care; attention

игътираз objection

игътираз ит- to object; demur

идек we were

идея idea

идән floor

идүче maker; making; that makes

из- to press; oppress

извозчик cab, cabbey (R.)

изге sacred

изел- pass. of из-

изелү verbal noun of изел-; pressure; oppression

изү shirt front; breast collar

изһар ит- to display; indicate

ий- to bend; bow

ике two

ике кат twice

икегә бүл- to divide in two

икейөзлелек duplicity

икенче second

икенче көнне the following day

икенчедән secondly

икмәк bread

икътар Ar. pl. of qutr, districts; areas

икътары әрыз wide areas (Pers. gen. construction)

икән past participle of и- having been; was; (while) being; it appears that; probably

икәнлек noun from икән; being

икәү two

ил country; region; state

илле 1. fifty

илле 2. a finger's width

илт- to take to, carry to

илтимас request; prayer; recommendation

илә with; as soon as

илә бергә together with

илә берлектә see илә бергә

илән see илә

илһам inspiration

илһам ит- to inspire (with dat.)

иман belief; faith

иман ит- to have faith in God; to believe

имана assessment; tax

имгәт- to cripple; disfigure

им-том exorcism; incantation

им-томчы exorciser

имчәк teat; nipple

имән oak

инде now; already; after all; but

индустрияләштерү industrialization

инкыйраз decline; extinction

инҗир fig

иптәш companion; friend; comrade

ир male; husband

ир бала boy

ир малай boy; youth

ирек a being free; freedom

ирекле free

ирексезлә- to deprive of freedom; constrain

ирексезләү verbal noun of ирексезлә-

ирен lip

иреш- to reach; attain (with dat.)

урешү verbal noun of иреш-

ирк origin; lineage

иркен wide; free; independent

иркен сула- to take a deep breath; heave a deep sigh

иркә pampered, spoilt (child)

иртә early; morning

иртә берлән in the morning

иртәге morning (adj.); of the morning next day

иртән in the morning (adv.)

ис- to blow

ис spirit; aroma; smell; odor

ис кит- to be astounded

исбат proof

исбат ит- to prove

исбат ител- pass. of исбат- ит-

исем name

исеменә in his name; for his sake

исемендә with the name of; named

исемендәге with the name of; named (adj.)

исемең кем? what is (thy) your name?

исемле with the name of; named

исер- to get tipsy, intoxicated

исерек tipsy, intoxicated

исереклек intoxication

иске old

искелек oldness

искер- to become worn, threadbare, obsolete, out of fashion

искечә somewhat old; in the old fashion

искусственный artificial (R.)

искә төш- to be called to one's mind; occur to

искә төшер- to bring to mind; remember

искәрмә note; footnote; comment

ислам Islam

Истамбул Istanbul

истибдат despotism; absolute rule

истиап capacity

истидлаль deduction; inference

истидлаль ит- to deduce; infer

истикъбаль future

истә тот- to remember

истәлек memory, monument; reminiscence

исә the conditional tense of и- to be; as for; however

исән alive; in good health; well; uninjured

исәнме?, исәнмесез? form of greeting; how do you do

исәплә- to consider; ponder

ит meat

ит- to do; make

итагать obedience

итагатьле obedient; obediently

ител- pass. of ит-

ителү verbal noun of ител-

итмәк verbal noun of ит-

иттер- caus. of ит-

итәгенә ябыш- to follow or trail closely; to stick to

итәк hem; skirt

ихлас sincerity

ихсан kindness

ихтыяр choice; option; right

ихтыярлы having a choice; free

ихтыярсыз having no choice; against one's will

ихтыяҗ need; necessity

ичмаса at least; even

иш- to spin; weave; wind

ишан head of a religious order; ascetic

ишарә sign; mark; symbol

ишарә ит- to make a sign

ишек door; gate

ишек төбе space in front of a door; threshold

ишет- to hear

ишәк donkey

ия/iyä/ possessor; owner; master

ияр-/iyär-/ to follow; imitate; adhere to

иярт- caus. of ияр-; to take with oneself; catch a disease

иярү verbal noun of ияр-

иң most; forms the superlative of an adjective

иң беренче original; foremost; first

иң элек see иң әүвәл

иң әүвәл at the beginning; at first; first

иҗат creation; creativeness

иҗат ит- to create

иҗтимагый social

иҗтиһад striving; effort; interpretation; opinion

-Й-

йогынты influence

йогынты ясa- to exert an influence; curb

йодрык fist

йокла- to sleep

йола ceremony; tradition

йолдыз star

йомшак soft; mild

йомыклык narrowness; reticence

йомычка chip (of wood); kindlings

йомыш task; errand; necessity

йорт house; dwelling; country

йорт-җирләре кереп кит- to traverse lands or countries

йот- to swallow

йөгереш verbal noun of йөгер-; race

йөгер- to run

йөгергәлә- to run about

йөгерешче runner; sprinter

йөгерә-йөгерә running continually; at a run

йөдә- to become fatigued

йөз 1. face; surface; countenance

йөз 2. hundred; century

йөзек ring

йөзем grape; raisin

йөзен җыер- to frown, see йөз 1.

йөзендәге on the surface of; on the face of (adj.) see йөз 1.

йөзләп about one hundred

йөзләрчә by the hundreds

йөзтүбән face downwards (adv.)

йөклә- to load, place a load on; attribute

йөклән- pass. of йөклә-

йөр- to go; walk; roam; move about; proceed

йөрен- to promenade

йөреш verbal noun of йөр-

йөрт- caus. of йөр-; carry; cause to go; take to; give a name to

йөртел- pass. of йөрт-

йөрәк heart

йөрү verbal noun of йөр-

йөрүче walker; walking about; passer-by

-К-

кабарлык suitable for food; edible

кабарт- to tousle; rumple; bristle

кабат time; turn; again

кабатла- to repeat

кабахәт mean; base

кабер grave

кабер казучы grave-digger

кабилә tribe; clan

кабул acceptance; reception

кабул ит- to accept; receive

кабып йот- to devour; destroy

кабып кара- to taste

кабырга rib; side

кагыйдә rule; regulation; arrangement

кадак pound

кадер worth; esteem; dignity honor

кадерле esteemed

кадәр degree; measure; amount; up to; as much as; by; until

кадәрле by (the measure of); up to; until

каеш strap; thong

каз goose

каз- to dig; excavate

Казан Kazan, Tatar capital

казан cauldron

казы cadi; Moslem judge

кай which; what

кай җирдән from where; whither

кай- to hem, border

кайгы grief; sorrow; care

кайгылы grieved; sorrowful

кайгыр- to be grieved, sorrowful

кайгырт- to take care; be concerned about

кайгырту verbal noun of кайгырт- care; concern

кайгысыз without care; carefree

кайда where

кайда булса да anywhere

кайдагы being where (adj.)

кайда әле where; for what purpose; how

кайдан from where; whence; how

кайна- to boil; be boiled

кайнар boiling hot

кайнат- caus. of кайна-; to boil; heat

кайра- to sharpen; grind

кайрак whetstone; grindstone

кайрамак verbal noun of кайра-

кайсы which; which one; whichever

кайт- to return; turn back; refer

кайтар- caus. of кайт-; to bring back; return (trans.)

кайтарып җибәр- to send back

кайту verbal noun of кайт-

кайтып кал- to amount to; consist of (with dat.)

кайчан when

как- to knock; shake off

какша- to weaken

кал- to halt; remain; lag; cease; aspect verb describing a completed action

кала town; city

калай tin

калдыр- to leave; abandon; fail; miss

калк- to go up; rise; ascend

калкыт- caus. of калк-; to raise

калтыра- to tremble; quaver

калтыран- see калтыра-

калтырат- caus. of калтыра-

калтыраш- reciprocal form of калтыра- ; to tremble; quaver

калу verbal noun of кал-

калын thick

калын киен- to dress oneself warmly; wear heavy clothing

калып shape; mould

калыпсыз shapeless

каләм pen; reed pen

камил complete; completely

камырлы dough, paste (adj.); covered or splashed with dough or paste

кан blood

кана- to bleed

канат wing

канечкеч bloodsucker; bloodthirsty

канлы stained with blood; bitter (tears)

канәгать ит- to satisfy

канәгатьлән- to be content with; be satisfied; take satisfaction in

кап sack; bag

кап- to bite; taste; savor

капитализм capitalism

капиталистик capitalist (adj.)

капитан captain

капка gate

кап-кара pitch-black, pitch-dark

капка төбе doorway; porch

капла- to cover over; turn over; bind (a book)

каптыр- caus. of кап-

капчык sack, bag

кар snow; snowy

кара black; dark; ordinary; uneducated; ink

кара- to look at; take care; with a gerund in -п: to attempt, try

кара туры dark bay (horse)

кара урман virgin forest

кара хезмәт manual duties; manual work

кара эш manual work

караганда loc. of the participle in -ган of кара-; according to; in comparison with (postp. with dat.)

карал- to be looked at, examined

карама elm

карамастан despite, notwithstanding (postp. with dat.) see кара-

карап to; according to; in the direction of (postp. with dat.) see кара-

карап-карап looking continually; examining

карар decision

карар бир- to decide

карата about; concerning

карау verbal noun of кара-

караш look; glance; view; outlook; point of view

караңгы dark; darkness

караңгылык darkness

карəндəш brother

кармак fishing-hook

карт old; old man

карчык old woman

карыш- to oppose; resist

каршы against, opposite, disobedient, opposed

каршы ал- to meet

каршыга китер- to visualize

каршысына against; up to; to

каршысына кил- to meet; come upon

каршыла- to meet

каршылык contrast; resistance

каршылыклы contradictory; in contrast

касд intention; wish

кат layer; stratum; floor; cut; time; turn

кат- to become frozen; freeze

катгый decisive; definite

катлау layer; stratum

катлаулы in layers; complicated

катнаш- to participate

кату verbal noun of кат-

каты hard; harsh; firm; strong; much

каты итеп firmly; harshly

катылык firmness; harshness

катына up to; to; see кат

катыр- caus. of кат- ; to freeze; chill; make hard

катыш mixed

кафер misbeliever; non-Moslem

кач- to run; flee

качан when, whenever

качын- to avoid; be cautious

каш 1. eyebrow

каш 2. stone (of a ring)

каш- to scrape; comb

кашык spoon

кая whither; where; wherever

каhкаhə loud laughter

каhкаhə ит- to roar with laughter

квартира lodging; quarters (R.)

кебек see кеби

кеби as; like; similar to; as though (postp. with dat.)

кем who

кем дə whoever

кенə see гына

кер dirt; mud

кер- to go in; enter; get in; enter upon; aspect verb describing a sudden or unexpected action

кереш- to set about; enter; start

керт- caus. of кер-; to bring in; introduce

керфек eyelid

кесə pocket

кечe small; youngest

кечкенə small

кечкенə генə tiny

кечкенə-кечкенə minute; tiny

кеше person; human being; human; someone; in negative constructions: no-one

кешелек humanity

кешелекле humane

кешелексезлек inhumanity

кешелəр persons; human beings; people

ки that; which; in order that

кибет store; shop

кибетче storekeeper

кигез- to put on; harness

кидер- to clothe; put on

кидерт- caus. of кидер-

кием clothing; attire; garment; cloth

киемле clothed; dressed; attired

киен- to dress; get dressed

кий- to wear; put on (clothes)

кил- to come; arrive; befit; in impersonal constructions with the participle of necessity provided with a possessive suff. to wish; aspect verb describing a continuous or repeated action

килен daughter-in-law; bride

килен төш- (for a young girl) to become betrothed

килен төшер- to betroth a young girl

килен төшерт- caus. of килен төшер-

килеп чык- to come out; issue from; appear; originate

килеп җит- to come as far as, up to; arrive

килеш- to come to an agreement; agree; fit

килəсе participle in -əсе of кил-; one who is to come; future (adj.)

киләчәк participle in -əчəк of кил-; one who will come; future

киләчәктә in future

киләчәктәге future (adj.)

килү verbal noun of кил-

ким less; faulty; bad; deficient; incomplete

кимчелек fault; want

кип- to become dry

кипкән dried; dry

кире back; opposite; contrary; obstinate

кирелән- to be obstinate; stubborn

киресенчә on the contrary

киртәлә- to fence; encircle

киртәлән- pass. of киртәлә-

кирәк necessary; suitable; needed; with the conditional conveys probability 'it must be that'

кирәкле necessary

кирәклек necessity

кис- to cut; sever

кисел- pass. of кис- ; cease; to be stopped, interrupted

кистер- caus. of кис-

кисәк piece; patch; lump

кит- to go; depart; move; proceed; aspect verb describing:
1) an action that takes place in the direction away from the speaker;
2) an action that is sudden or unexpected

китап book

китапчык diminutive of китап

китер- to bring; introduce; cause

китерел- pass. of китер-

китермәк verbal noun of китер-

китмәк verbal noun of кит-

китү verbal noun of кит-

кич- to pass by; renounce

кич evening; in the evening

кич белән in the evening

кичен in the evening; at nightfall (adv.)

кичен- to subsist; exist

киченмәк verbal noun of кичен-

кичер- caus. of кич- ; to endure; suffer

кичереш experience

кичә yesterday; night; evening

кияү bridegroom

кияүгә бир- to give in marriage

кияүгә яраш- to promise in marriage; betroth

киң wide, spacious; widely

киңәш- to take counsel; consult

кодагый mother of the son-in-law

кодача any young female relative to the bridegroom

кодрәт power; strength; capacity

кодрәтле powerful; strong; strongly

кой- to pour; shed

койрык tail

кол slave

колак ear

колак яфрагы lobe of the ear

коллега colleague

коллективлаштыру collectivization

коллектор collector

команда command; crew

комган washstand

комедия comedy

коммунизм communism

коммунист communist

композиция composition

консерватив conservative

конституция constitution

конторщик clerk (R.)

коп-коры completely dry

кор- to set up; build

корал weapon; tool

коралла- to arm; equip

кораллан- pass. of коралла-; to arm oneself; equip oneself

корбан sacrifice

корбан ит- to sacrifice

корсак stomach, belly; trunk; earthly

корсаклы having a belly (adj.)

корт worm; caterpillar

корыл- pass. of кор-

Коръан the Koran

корык pole, pillar

корыт- to destroy; rout

кот : кот оч- to be frightened, terrified

кот чык- see кот оч-

коткар- to rid; rescue; save

котыл- to be rid, rescued, saved

котылу verbal noun of котыл-; riddance; rescue; saving; salvation

кочак armful; girth; scope

кош bird

кош канаты төшәрлек дәрәҗәдә open wide (of mouth)

кош-корт birds; avifauna

кояш sun

кояшлы sunny

кояшсыз without sun (adj.)

критика criticism

кровать bed (R.)

ку- to hurry; urge

кубар- to break off; tear off

кузгал- to move; start off; get up; start

куй fat-tailed sheep

куй- to put, lay, place; put away; serve (food); aspect verb describing a completed action

кул hand

кулга тот- to seize; catch; take

куллан- to use

кулларын бер-берсенә китер- to fold one's arms

култык armpit

култыкдагы under one's arm (adj.)

кулыннан килгән чаклы to the best of one's skill or ability

культура culture

культурный cultured, culture (R. adj.)

кулъязма manuscript, handwriting

кулъяулык handkerchief; kerchief

кун- to alight; spend the night; settle

кунак guest

кунакка кил- to visit

кунакка кит- to go visiting

кунакларга йөр- see кунакка кит-

кунаклык inn

куп- to snap; break out

купшылан- to swagger; flaunt

купшыландыр- caus. of купшылан-

курай kurai, wooden musical instrument, flute

курк- to be afraid

куркыныч fear; danger

куркыт- caus. of курк-; to frighten; threaten

курчак doll; toy

курык afraid

курык- to fear (with abl.)

кусагасы falconer (Kazakh word)

кустарь craft worker (R.)

кутыр scab; mange

кухня kitchen (R.)

куш- to add; mix; enjoin; command; order

кушу verbal noun of куш-

куык bubble: буш куыклар ат- to shoot at empty bubbles, i. e., to shoot for no purpose

куян hare

куян аягы аша- lit. 'to eat a hare's leg'; to be off one's head; to be crazy

куә strength; power

куәт see куә

кыбла direction to which a Moslem turns when praying (i. e., Mecca)

кыек oblique; at an angle

кыз girl; daughter

кыз бала female child; daughter

кызар- to blush; blush with shame

кызган- to pity, have mercy

кызгану verbal noun of кызган-

кызганучы who spares, regrets, feels pity for

кызчык diminutive of кыз

кызык- to envy (with dat.)

кызыклы interesting

кызыксын- to be interested

кызыксыз uninteresting

кызыл red; red-hot

кызыш- to burn, to have fever

кый- to dare

кыйммәт value; expensive; valuable

кыйммәтле dear; valuable; precious; esteemed

кыйна- to beat; thrash

кыйшайт- to tilt; bend; turn; incline

кыл- to do; make

кылан- to act affectedly; put on airs

кылу verbal noun of кыл-

кылын- pass. of кыл-

кымыз kumyss; fermented mare's milk

кына see гына

кып-кызыл very (or) dark red

кыр field; plain

кыр- to scrape; erase; shave; shear; break off; destroy; slaughter; rout

кырдыр- caus. of кыр-

кырлы field; plain (adj.)

кыршау hoop

кыршаулы hooped; with hoops

кырый edge

кырык forty

кырыл- pass. of кыр-

кырын on one side; sideways; at an angle; oblique; see кыр

кырыннан sideways; from one side; see кыр

кыс- to press; grip; hold

кыска short; briefly

кыскарт- to cut short; abbreviate

кыскартыл- pass. of кыскарт-

кыскасы in short

кыскасы гына see кыскасы

кыстыр- caus. of кыс- to tuck; press; fasten

кысу verbal noun of кыс-
кысу машинасы press

кысыл- pass. of кыс-

кысынкы scarce; sparse; close, narrow
кысынкыр-: күз кысынкыр- to squint

кычкыр- to shout; hoot

кычкыргыла- to shout at

кычкырт- caus. of кычкыр-; to sound

кычкырыш verbal noun of кычкыр-; wrangle; shouting

кыш winter

кыяр-кыймас кына hesitantly; half-heartedly

кыяфәт physiognomy; the general appearance and dress of a person; aspect (Ar.)

кыңгыр bent; aslant; curved

кәбир great

кәгазь paper

Кәгъбә the Kaaba, cubical temple at Mecca

Кәгъбәтулла the Kaaba temple of Allah (Ar.)

кәеф disposition; mood; health

кәеф ачар- to amuse; enliven; cheer up

кәефле amused; cheerful; cheerfully

кәефсезлән- to be in low spirits; fall ill

кәефсезләндер- caus. of кәефсезлән-

кәкре awry; dishonestly; curved

кәкре аяклы having bow-legs

кәмаләт accomplishments; virtue; worth

кәмит circus, comedy

кәмитле comic; farsical

кәсеп trade; occupation; profession

кәсеп ит- to be engaged in a trade, profession

кәҗә goat (n., adj.)

кәҗә команда 'crew of goats'; a jocular form of address to a group of children

көз fall, autumn

көен- to be sad; grieve

көенчә : шул көенчә thus; in that condition; so

көй melody; tune

көл- to laugh; laugh at

көлеш laughter

көлке amusement; laughter

көләч friendly, tender

көмеш silver

көн day; in one day's time

көн саен day by day; daily; every day

көнге day (adj.); diurnal

көндәлек daily; trivial

көнкүреш existence

көннән-көн from day to day

көрә- to scrape; shovel

көрәк shovel; spade

көрәт- caus. of көрә-; to make or let shovel

көрәтү verbal noun of көрәт-

көрәш struggle; wrestling; conflict; fight

көрәш- to struggle; wrestle; fight

көрәү verbal noun of көрә-

көт- to expect; await; graze

көтел- pass. of көт-

көтепханә library

көтә-көтә awaiting (continually)

кетү verbal noun of кет-; waiting

көч strength; force; effort; power; energy

көчкә hardly; with great effort; barely, scarcely

көчле strong; powerful

көчләп by force

көчсез weak; powerless

көчәй- to strengthen; increase (intr.)

көчәйттер- to make strengthen; increase (trans.)

көянтә yoke; beam

күбесенчә mostly

күбрәк comparative of күп; more

күгәр- to become blue

күз eye

күз алдына китер- to imagine; fancy; think of

күз ачмаслык blinding

күз карашы glance

күз керфеге eyelashes

күз яшьләре tears

күз өстендәге каш дәрәҗәсендә газиз тот- to cherish as the apple of one's eye

күзгә күрен- to become visible; become noticed

күздә тот- to mean; stipulate; intend

күздә тотыл- pass. of күздә тот-

күзлек glasses, spectacles

күзәт- to watch; observe

күк 1. sky; heaven

күк 2. blue; sky-blue; beautiful

күкрә- to rumble; resound

күл lake

күлмәк shirt

күлмәкчән in shirt sleeves

күләгә shadow

күләм volume; measure; capacity

күм- to bury; inter

күмел- pass. of күм-

күмер charcoal; coal

күн leather

күндер- to persuade, convince

күндерү verbal noun of күндер-

күп many; much

күптән бирле long (in time); for a long time

күп итеп in large quantities; much; many

күптәнге old; long-established

күпчелек most; majority

күр- to see; realize; deem; experience; aspect verb indicating an action that is attempted or intended

күрен- to be seen; seem; appear; become visible

күренекле notable; significant

күренеш appearance; phenomenon; show; parade; view

күренү verbal noun of күрен-

күреш- to meet; see one another

күрсәт- to show; make mention of; indicate

күрсәтел- pass. of күрсәт-

күрсәтү verbal noun of күрсәт-

күрше neighbor; neighboring

күрә ger. of күр-; seeing; according to, because of (postp. with dat.)

күрү verbal noun of күр-

күрүче seer; seeing; realizing; viewer; researcher, observer

күсәк cudgel; lever

күтәр- to raise; lift; bring up

күтәрел- to be raised, lifted; to go up; rise; ascend

күтәреп бар- to take; carry to (with dat.)

күтәреп йөрт- to take; convey; carry to (with dat.)

күтәреп йөртел- pass. of күтәреп йөрт-

күтәреш- reciprocal of күтәр-

күңел soul; affection; spirit; feelings

күңел ачыл- to become cheerful; for one's spirits to rise

күңел үстер- to make cheerful; raise one's spirits; encourage

күңеленнән бел- to know by heart

күңелле cheerful; lively

күңелсез lifeless; dreary; sad; wearisome; lifelessly; sadly

-Л-

ла particle, expressing regret or reproach

лавка store; shop; bench (R.)

лаек worthy of (with dat.)

лай dirt; mud

легенда legend

лирик lyric

ләгънәт curse; imprecation

ләгънәт укы- to curse

ләгән basin; pan

ләззәт pleasure

ләззәт илә with pleasure; pleasant; pleasantly

ләззәтлә see ләззәт илә

ләззәтлән- to enjoy

ләкин but; yet; however

ләтафәт charm; grace

ләүкә shelf; platform in a steam bath (R.)

ләфыз (-фзы) word

-M-

магазин store; shop (R.)

магънә meaning

магънәсендәрәк having rather the meaning of; closer in meaning to

мазасыз awkward; restless

май grease; fat; butter; oil

майла- to grease

майлы greasy; bloated

максад aim; purpose

максады аслый basic aim; main wish (Pers. gen. construction)

максуд intended; aim; intention; wish

макта- to praise

мактан- to boast; flaunt

мал cattle; an animal owned (sheep, cows, etc.); property; provisions; wealth; goods

мал-туар cattle

малай lad; boy; youth

манара minaret (Ar.)

мантыйк logic

мантыйксыз illogical

марҗа a Russian peasant-woman

масай- to swagger; boast of (with dat.)

масса mass

маташ- to potter about; fuss; attempt

маташтыр- caus. of маташ-; to deceive; pretend

маташу verbal noun of маташ-

материал material n.

материаль material (adj.)

матур beautiful; pretty

матур гына pretty; nice; good

матурла- to embellish

матурлык beauty

махсус special; specially

махсуса special (Ar. fem. and pl.)

машина machine

маңка nose mucus

Маhи pr. n.

Маhитап pr. n.

мен- to go up; climb up; ascend; mount

мендәр cushion

менә here, now (adv.)

менә бу this one; this very

менә инде now; at this moment

менә шул that one; that very

менә шулар those; these

мескен wretched; piteous

металлический of metal; metallic (R. adj.)

мещан commoner; philistine (R.)

мең thousand

меңнәрчә thousands; by the thousands

микән = ме икән

милли national

миллиард billion

миллиард ярым one and a half billion

миллия national (Ar. fem. and pl.)

милләт nation; people

мин pron. 1st. pers. sing. I

мине pron. acc. of мин

минеке mine

минем my

минут minute (1/60 of an hour)

мирас inheritance; will; legacy; heritage.

мисал example; comparison

Мисыр Egypt

миф myth

миян middle; interval

мич stove (R. печь)

мичкә cask; barrel

мичкә-мичкә by the barrel

миңа pron. dat. of мин

мокавәмәт resistance

мокавәмәт ит- to resist

момент moment; trait

монда pron. loc. of бу[2]; here

мондый such

монкариз extinct; perished

моннан pron. abl. of бу[2]; from here; hence

монолог monologue

моны pron. acc. of бу[2]

монысы this; this one

моның pron. gen. of бу[2]; his; her

мораль moral; ethics

морҗа chimney; funnel

мосадәмә collision

мосадәмәи әфкәр conflict of opinions (Pers. gen. construction)

мосахәбә conversation; discourse

мохтаҗ having need of (with dat.)

моң sadness; melancholy; melody

моңа pron. dat. of бу[2]

моңар see моңа

моңар кадәр until now; as yet; hitherto

моңарчы even now; as yet

моңлы sad; melancholic; melodious

муен neck

мужик peasant (R.)

музей museum

музыка music

музыкальный musical (R. adj.)

музыкант musician

мулла mullah; a Moslem teacher of the law of Islam; used as a title of respect for a learned man

муллык plenty; abundance

мунча bath house

мыек awn; wisp; moustache

мыеклы shredded; moustached

мыскал unit of weight (approximately one hundredth of a pound)

мәгълүм known; well-known

мәгъмүрият prosperity; flourishing; welfare

мәгънә meaning

мәгърифәт education

мәгърифәтче educator

мәгърур proud; conceited; self-confident

мәдрәсә Moslem school; faculty at a university

мәзкүр above mentioned

мәйдан plaza; field; area

мәкаль proverb

мәкалә article (in newspaper)

мәкаләи махсуса special article in a newspaper (Pers. gen. construction)

мәктәп school

мәл time; interval

мәллә interj. can it be that?; indeed?

мәмләкәт country

мәнафиг advantages; uses; benefits

мәнгы preventing or prohibiting; prohibition, prohibited

мәнгы ит- to forbid; prevent

мәртәбә a time; one time; once

мәлгунь damned; accursed

Мәкәрҗә базары Makarios annual fair, formerly in Russia

мәлҗәэ refuge

мәлҗәэсез without a refuge

мәрхәмәт mercy

мәрхәмәтле merciful

мәрхәмәтсез merciless

мәсхәрә derision; ridicule

мәсхәрә ит- to ridicule; offend

мәсәлән for instance; for example

мәсьәлә matter; question

мәхдүм son; son of a noble family; scion

мәхкәмә court (of law)

мәхлук created; creature

мәхрүм dispossessed; deprived

мәхрүм ит- to dispossess; deprive

мәхәббәт love

мәхәббәт ит- to love

мәшгулият a being busy; occupation

мәшәкать trouble; worry

мәшәкатьсезлән- to become free from trouble or worry

мәэюс wretched; despairing

мәҗбүр forced; compelled

мәҗбүр ит- to force; compel

мәҗбүр ител- pass. of мәҗбүр ит-

мәҗбүрән by force; compulsorily

Мәҗит pr. n.

мәҗлес assembly; meeting

мәҗмәгелфокара majma' al-fuqarā a place of gathering of the poor; beggars' assembly (Ar.)

мәҗнүн mad; madman

мәңгелек eternity; eternal

мәhабәт grandeur, magnificence

мәhарәт skill

мәhәр marriage settlement; dowry

мөгаллим teacher (male)

мөгаллимә teacher (female)

мөдәл model

мөдәллә exemplified

мөдәррис teacher in a medrese

мөкатдәс sacred

мөкиббән галә вәҗhиhи face downwards (Ar.)

мөкәммәл complete; excellent

мөмкин possible

мөнәсәбәт relation; attitude

мөрәбби tutor (male)

мөрәббия tutor (female); governess

мөселман Moslem

мөттасыйль continual(ly)

мөтәвазыйг humble; modest

мөтәвазыйганә in a humble or modest manner

мөтәнаhи ending; reaching a limit

мөхакәмә judgment; prosecution

мөхакәмәгә тарт- to sue; to prosecute

мөхафәза protection

мөхәддис one who studies and hands down the tradition of Islam

мөхәддисе кәбир a great scholar of the traditions of Islam (Pers. gen. construction)

Мөхәммәтдәмин pr. n.

мөхәррир writer; author

мөхәррирлек writing; authorship

мөҗәссәм corporeal; personified

мөмкинлек possibility

мөәзин muezzin; a crier who calls Moslems to prayer at the proper hours

мөһим important

-Н-

надан unknowing; ignorant

наданлык lack of knowledge; ignorance

наккаш artist

намаз prayer

намаз укы- to pray; perform the ritual prayer of Islam

намус honor; honesty

намуслы honest; honorable

намуссыз dishonest, disgraceful

насыйп lot; portion; one's lot in life

насыйп бул- to fall to one's lot; turn out well

начар bad; worthless

неграмотный illiterate (R.)

нечкә thin; delicate

ни what; why

ни ары, ни бире бул- not to know what to do; be at a loss

ни булса булды whatever may have occurred; nevertheless; anyhow

ни...ни neither . . . nor

ни сәбәптән for what reason; why

ни чаклы how much; up to what amount

нигез basis; foundation; substance; reason

нигездән basically

нигезлә- to found; to substantiate, corroborate

нигезлән- pass. of нигезлә-

нигезсез without a basis; unsubstantiated

нигә why; how; for what reason

ник why; wherefore

никадәр up to what amount; however

никах marriage

нинди which; what

нинди дә булса whatever; whatsoever

ниндидер some; a; certain

нифак quarrel, discord

нифаксыз without hypocrisy; sincerely; cordially

нихәл what is (your) condition; how are you; how do you do

ничаклы see ни чаклы

ничек as; how; somehow; in what manner

ничек булса да somehow

ничек итеп how; in what manner

ничә many; how many

нишлик what shall we do?

нишлисең = ни эшлисең

нишләгән = ни эшләгән

нишләп = ни эшләп; how can it be that; how; why

нишләргә = ни эшләргә

ниһаять end; finally

ниһаятьсез endless; endlessly

новелла short novel, story

нокта dot; point; point of view

номер number; room (R.)

нукта halter

нур light

нурлан- to be illuminated

ныграк comparative of нык

нык hard; firm; durable; much; persistently; firmly

нәкъ precisely; exactly

нәрсә what; thing; something

нәрсәөчен for what purpose; why

нәрсәгә dat. of нәрсә; why

нәрәдә where

нәсел descendants; generation; stock

нәсыйх one who admonishes

нәсыйхане in the manner of one who admonishes (adv.)

нәсыйхәт admonition; advice

нәтиҗә result

нәтиҗәсендә in its outcome; as a result of

нәфис rare; exquisite; exquisitely

нәфрәт loathing; contempt

нәфрәтлән- to loath; contempt (with abl.)

нәшат joy; cheerfulness

нәүбәт turn; duty

-O-

образ shape; form; image; character (R.)

образованный educated (R.)

оек stocking

оештыр- to arrange; establish; organize

оештырыл- pass. of оештыр-

озак lengthy; for a long time

озакка for a long time

озын long

озын бойлы tall

озын итеп сөйлә- to relate at length

озынлык length

окоп trench (R.)

октябрь October (R.)

омтыл- to strive; attempt

омтылу verbal noun of омтыл-

омтылыш verbal noun of омтыл-

он flour

оныт- to forget

ор- to beat; hit

орден badge of honor, decoration (R.)

орчык spindle

орыш- to scold

оста skilful; skilfully

осталык skill

ответ reply (R.)

официант waiter (R.)

охша- to resemble (with dat.)

охшат- caus. of охша-; to compare to; to consider

оч end; edge

оч- to fly; escape

очра- to meet with

очрак instance; event

ошбу that; that very

оял- to be ashamed; be embarassed

оят shameful; shame

оятсыз shameless; impudent

-П-

падишах padishah; sovereign; ruler; czar

пакь clean; pure

пакьлек cleanness; tidiness; purity

палач executioner; hangman (R.)

памятник memorial, monument (R.)

пар 1. pair (R.)

пар 2. steam, vapor (R.)

парк park

парламент parliament

парча piece; fragment; part

патша see падишах czar; monarch

пафос pathos

Петербург Petersburg, former name of Leningrad

печән hay

печәнлек hayloft

пеш- to be boiled; burn or scald oneself

пешер- to boil; cook; bake

пешерү verbal noun of пешер-

пивной tavern; beer-house (R.)

план plan

подвал basement, cellar (R.)

политик political

полицейский policeman (R.)

полководец general (R.)

попугай parrot

посетитель visitor, customer (R.)

пот measure of weight, 36 pounds (R.) = 40 Russian pounds

поэзия poetry

практик practical

проблема problem

прогрессив progressive

проза prose

протест protest

протест ит- to protest

пустынный deserted, uninhabited (R.)

пычак knife

пычрак mud; dirt; muddy; unclean

пьеса play (theater); piece (music)

пәйгамбәр prophet

пәйгамбәрлек ит- to make a prophesy

пәйда бул- to appear; come into being

пәке folding knife

пәрдә curtain; act (theater)

пәхтә clean; tidy; accurate

-Р-

расла- to claim; assert; prove; verify

раслан- pass. of расла-

рашкы sleet

реакция reaction

реализм realism

реалистик realistic; realistically

реаль real

реальный secondary or high school (R.)

ревматизм rheumatism

революцион revolutionary (adj.)

революционер revolutionary (n.)

революция revolution

редакция editorial office

редакцион editorial (adj.)

риза contentment; will; satisfaction; satisfied

ризалык consent; will

ризасызлык lack of consent; discontent

ризык sustenance; food

риторика rhetoric

рия hypocrisy

риясыз without hypocrisy; sincere; sincerely

риҗа hope; request; prayer

Россия Russia (R.)

рус Russian

русча Russian (language)

рух 1. soul; spirit

рух 2. cheek

рухи psychological

рухия (Ar. pl. and fem.) psychological

рәвеш gait; manner

рәвешчә in the manner of

рәссам artist; painter

рәт row; sense; meaning; time

рәтсез without meaning; untidy

рәхимле merciful; mercifully

рәхимсез merciless; mercilessly

рәхмәт mercy; thanks; merciful rain

рәхәт ease; pleasure; enjoyment; pleasant; pleasantly

рәхәтлән- to take pleasure in; enjoy oneself

рәхәтсез without enjoyment; uneasy

рөкугъ a bowing down; bow

рөхсәт permission; leave

-С-

сабак lesson

сабак абыстасы tutor, teacher (female)

сабах morning

сабит firm; proved; established

сабый infant

сабыр patience

сабыр ит- to be patient

сав- to milk; see сау-

савыл- pass. of сав-

садир emanating; issuing (adj.)

садир бул- to emanate; be issued

саен every; each (postp.)

сажень measure of length, about 7 feet (R.)

сайла- to choose; select

сайра- to sing (of birds)

сакал beard

сакаллы bearded

сакла- to protect; save; keep to; observe

саклабрак taking more precautions; more economically

саклан- to protect oneself; take precautions

саклат- caus. of сакла-

саклаучы protecting; saving; keeping to; observing

саклык precaution

сал- 1. to put; build; load; let hang down; give a blow (colloquial)

сал- 2. to take off (clothing)

салахият competence; authority

салахиятле competent; authorized; with authority

салкын cold (adj.)

салкынлык cold; frost

салындыр- caus. of салын-

салын- to hang down; go down; come down; descend

салыш contest; battle

салыш- to contest; battle

Самарадагы in Samara (adj.), a city on the Volga

Самараныкы of Samara (adj.)

самовар samovar, tea urn (R.)

сан number

сана- to count; account for; consider

сандугач nightingale

санлы numbering (adj.)

сап handle

сап- to turn; turn aside

саплам amount of thread sufficient for threading into a needle; a measure of length

саплам җир distance equal to <u>saplam</u>

саран miser; miserly

саргай- to become yellow; become sad

саргайт- caus. of саргай-

саргылт rather yellow; yellowish

сары yellow

сарык sheep

сат- to sell

саташ- to talk at random; rave

сатин satin

сатучы seller; vendor

сатып ал- to buy

сатып эч- to sell and squander in drink

сатыр line (of writing)

сау healthy

сау- to milk

саудыр- caus. of сау-

саулык health

саф simple; pure; sincere

сафлык simplicity; purity; sincerity

сач hair

сез pers. pron. you

сезон season

селк- to wave; shake

селкен- to reel; stagger

селкет- to move; make loose

селтән- to swing; brandish

семья family (R.)

семьядагы of family (from R.) adj.

серкә vinegar

сигез eight

сигезенче eighth

сиз- to feel; perceive

сизел- pass. of сиз-

сикер- to leap; jump

сикереп тор- to jump up

сикерт- caus. of сикер-; to throw upwards; omit; twitch

сикерә-сикерә jumping continually (ger.)

сиксән eighty

сиксәненче eightieth

симез fat (adj.)

симерт- to fatten

симметрия symmetry

син pron. thou; you

синдәй such as thou; such as you

синең gen. of син ; thy; your

сирәк rare; wide apart

сиңа dat. of син

скрипка violin (R.)

совет council; Soviet (R.)

советлар Soviets (R.)

сокман a kind of long coarse boot

солби male child; son

солбия female child; daughter

солдат soldier

солтан sultan; ruler

солы oats (bot.)

сора- to ask; request; demand; enquire; seek in marriage

сорат- caus. of сора-

сорау verbal noun of сора-; question

сораш- to interrogate; dispute

сорашу verbal noun of сораш-; dispute

состав composition; composite (R.)

сохтә insincere; false

социалистик socialistic

социаль social

союз union (R.)

соң 1. end; after (postp. with abl.)

соң 2. emphatic particle; but

соңгы last; final

соңра after; later

С.С.С.Р. Union of Soviet Socialist Republics (R. abbrev.); U. S. S. R.

стакан glass; tumbler (R.)

стена wall (R.)

стиль style

стихия element

стихияле elemental

строй structure; regime (R.)

су water

суган onion

сугар- to water; irrigate

сугарыл- pass. of сугар-

сугыш war; fight; battle

сугыш- reciprocal of сук-; to fight

суз- to stretch out; extend

сузыл- pass. of суз-; to last

суй- to slaughter cattle

сук- to give a blow; hit; slap; tap; thrust; clap; thrash

сука plow; plowing (R. соха)

сукала- to plow

сука тимери plowshare

сукран- to complain; grumble

суктыр- caus. of сук-

сул left; left-hand

сул- 1. to wither

сул- 2. to heave a sigh; take a breath

сулу sigh; breath

сулыш breathing; breath

сулыш кысылу shortness of breath; asthma

сум ruble

суп-суык excessively cold

сурәт shape; manner; form; appearance; likeness, picture

сурәтлә- to depict; describe

сурәтлән- pass. of сурәтлә-

сурәтләү verbal noun of сурәтлә-; description

суфи Moslem mystic, sūfī

суфый see суфи

суык cold; cold weather

суын- to become cold

суыт- to cool; chill

схема outline; scheme

сыгын- to take shelter or refuge (with dat.); to squeeze oneself into something

сыек watery; weak (tea); thin

сыен- to seek protection of (with acc.)

сыер cow

сызгырт- to hum; whistle

сызгырттыр- caus. of сызгырт- to blow a whistle

сызлан- to suffer pain or ache; grieve

сыйлан- to feast; regale oneself

сыйфат quality

сык- to bend; press

сын shape; likeness; form

сын- to become broken; break

сындыр- caus. of сын-; to break

сынык fragment; slice

сыра beer

сырхау sickness; ailment

сыт- to squash; press

сыярлык containing; enough

сыңар one of a pair; one

съезд congress (R.)

сюжет subject matter; topic

сәбәп cause; reason

сәбәпле because of

сәгадәт joy; happiness; prosperity

сәгать hour

сәйран excursion; outing

сәке plank-bed

сәлам safety; salutation; greeting

сәламлә- to greet

сәламләш- to greet one another

сәламәтлек health

сәләт skill; ability

сәләтле skilful; able

сәләтсез unskilful; without ability

сәмг hearing; rumor; mention

сәнгать art

сәрбәст free; independent

сәрләүхә title; heading

сәрләүхәле with a title; with a heading

Сәрәндип Ceylon

Сәхибә pr. n.

сәясәт policy, politics

сәясәт кыл- to conduct a policy

сәях journeyman

сәяхәт journey

сәяхәтнамә account of a journey

сәүдә trade

сәүдәгәр tradesman

сәүдәлә- to trade

сәүдәләш- reciprocal of сәүдәлә-

сәүдәләшү verbal noun of сәүдәләш-; trading

сөаль question; request

сөаль бир- to ask

сөен- to rejoice

сөенеч joy

сөй- to love; like

сөйлә- to speak; say

сөйләм speech; utterance

сөйлән- pass. of сөйлә-; to mutter

сөйләш- to speak with one another

сөйләшү verbal noun of сөйләш-; conversation; speech

сөт milk

сөтче milk seller

сөю verbal noun of сөй-

сөючелек love

сүген- to curse; abuse

сүз word

сүз башы preface

сүзеннән чык- to disregard; disobey

сүзлек vocabulary; dictionary

сүзләш- to confer; discuss

сүт- to take apart; unravel

-T-

та see дә

таба 1. frying-pan

таба 2. in the direction of; to (postp. with dat.)

табак bowl; dish

табан sole; foot

табан-табанга зыйд in opposite directions; exactly opposite

табигать nature; quality

табигый natural; naturally

табип doctor; physician

табу verbal noun of тап-

табыл- pass. of тап-

табышмак riddle

тавык hen; chicken

тавыш sound; voice

тавышсыз soundless; disconsolate

тагы another; again; besides; more

тагын see тагы

тагын да also; again

таза clean; healthy; strong (cloth)

тазарт- to clean; clear; purify

тазарту verbal noun of тазарт-

таифә tribe; kind

такта plank; board

талант talent

талип who requests; aspirant, graduate student

там- to fall in drops; drop; trickle

тамак throat

тамак туйдыр- to eat one's fill

тамаклык provisions; food (adj.)

таман exactly; precisely; fitting

таманга in time; on time

тамчы drop

танау nostril

танау тишеге see танау

тантана celebration; ceremony; triumph; display

таны- to know; recognize

танымак verbal noun of таны-

таныш- to become acquainted

таныштыр- caus. of таныш-; to acquaint; make acquainted

тап- to fine

тапкыр 1. time; turn

тапкыр 2. shrewd; resourceful

тапкырлык shrewdness; quick wits; resourcefulness

тапшыр- to give; hand in; pass (an examination)

тара- to comb

тарак comb

таракан cockroach (R.)

тарал- pass. of тара-; to be combed; spread; disperse

тарантас springless carriage (R.)

тараф side

тарафыннан from; by; on the part of

тарз shape; manner; form

тарих history

тарихи historical

тарихчы historian

тар-мар-ит- to scatter; rout

тарт- to draw; attract; stretch; pull; smoke

тарттыр- caus. of тарт-

тат- to taste; sample

Татар Tatar (n., adj.)

татарча the Tatar language; in Tatar

тау mountain

таш stone

ташла- to throw; abandon

ташлан- pass. of ташла-; to attack; throw oneself on

ташлы stone (adj.); stony

таяк cane

таян- to lean against; resist; endure

театр theater

теге that one; the other; that; those

тегеләр those; they

тегермән mill

тегермән ташы mill stone

тез- to put in rows; thread

тез knee

тез чүк- to kneel

тек- to sew; set up

тел tongue; language

тел- to slice; cut

телгә ал- to mention; speak of

телдән abl. of тел-; orally

телдән телгә by oral tradition, from mouth to mouth

телеграмма telegram

телем slice; chip; piece

телә- to wish; beg; ask

теләк wish; request

телəмəү verbal noun of телəмə- negative form of телə-

телəнче beggar

телəү verbal noun of телə-

телəү, телəмəү whim; capriciousness

тема theme

терек living; alive

тереклек life; existence

терелəй alive; existing

теттереп noticeably; excellently

теш tooth

тешлə- to bite

ти- to touch

тибү verbal noun of тип-

тигез even; equal

тигезлəн- to become even; become equal

тигезсез uneven; unequal

тиен kopeck (1/100 of a ruble)

тиенлек kopeck (adj.), kopeckworth

тиеш must (with dat.); it is necessary

тиешенчə thoroughly; in a necessary manner; well, as it should be

тиешле necessary; worthy

тиешлек necessity

тиз rapid; quick; rapidly; quickly; soon

тиз заманда see тиздəн

тиздəн soon

тиз-тиз very rapidly; very quickly

тик only

тик йөр- to loaf; gad about

тикшер- to examine; sort out; control; do research in

тикшерел- pass. of тикшер-

тилмер- to suffer; be harassed

тимер iron

Тимербай pr. n.

тимерче blacksmith

тип type; character

тип- to hit; kick; knock; beat (of heart)

тиргə- to scold; rebuke

тиргəш verbal noun of тиргə-

тире hide; skin

тирлə- to perspire

тирə circumference; surroundings

тирə-як see тирə

тирəк poplar (bot.)

тирəн deep; profound

тирəнтен deeply; profoundly

тирəсенə up to; around; by; near

тискəре stubborn; negative

тишек in holes; hole; aperture

тиң equal; match

тоел- pass. of той-; to seem; appear

той- to feel; perceive

тойгы feeling; sense; perception

токмач a kind of noodles

томан fog; mist; haze

томанлы misty; hazy

тор- to stand; be situated; exist; live; get up; stop; remain; spend time; consist of (with abl.); aspect verb describing a continuous action

тормыш existence; daily life; living

тормышка ашыр- to bring into existence; carry out; realize

тору verbal noun of тор-

торучы lodger; tenant

торыш condition; situation

тот- to hold; grasp; catch; keep; save

тоташ solid; adjoining (with sat.)

тоташтан continually; solidly

тотка bracket; handle

тоттыр- caus. of тот-; to hand; give to

тотыл- pass. of тот-

тотын- to cling; set about; start

тотыну verbal noun of тотын-

тотып ал- to grasp; catch; seize

тотып-тотып кара- to look at repeatedly

тояк hoof

трактир tavern; inn (R.)

трамвай tramway; trolley

ту- to be born; come into existence

туар: мал-туар cattle

туар- to unharness

тубык ankle bone; ankle

тугры straight; true

тугры кил- to come about; fall to one's lot; come true

тугрысында in the direction of; up to

тудыр- to give birth; bring into existence

тудырыл- pass. of тудыр-; to be born; to be given birth

туз- to become worn out; become unravelled

туй wedding; banquet

туй- to eat one's fill

туйганчы to satiety; enough (adv.)

туйдыр- to satiate-, satisfy, feed; provide (for)

тук- to peck; chat, chatter

тукта- to stop (intr.); wait

туктал- to stop at; to dwell on, i.e., discuss at length

туктат- caus. of тукта-; to stop

тул- to be filled; throng; become (of years of age)

тула woollen cloth

тулы full; fully

тулысынча fully; thoroughly

тумар wooden block; stump

тун fur coat

туна- to flay; to skin

тупас dull; coarse

тупаслык dullness; coarseness

тупла- to pile up; gather

туплау verbal noun of тупла-

туп-туры direct; directly

туры straight; rectitude; truth

туры кил- to come about; meet; be necessary

турыда about; concerning

турында see турыда

турындагы about; concerning (adj.)

туташ young girl

тутык rust

тутыр- to fill up; fulfil

туфрак earth; soil; ground; clay; land

туярлык filling; sating; nourishing

туң to become cold; freeze

туңган cold; frozen

тый- to forbid; stop

тык- to shove; thrust

тык-тык чиерт- to prod; poke; thrust into

тын breathing; breath

тынлык quiet (n.)

тынсыз without breathing; lifeless

тынчыган mouldy; stale

тыныч quiet; peaceful

тынычсыз unquiet; disquiet

тырна- to scratch; scrape; harrow

тырнак finger-nail; toe-nail

тырпылда- to twich, jerk

тырыш- to attempt; strive; make an effort

тырышлык exertion; effort; diligence

тырышу verbal noun of тырыш-

тычкан mouse

тыш exterior; outside; besides (postp. with abl.)

тышаула- to hobble

тышка out; to outside

тышта outside

тыштагы outside (adj.), exterior, external

тыңла- to hear; listen

тыңлау verbal noun of тыңла-

тә see дә

тәвәккәлл ә- to take a risk; venture

тәгаен ит- to be assigned; appointed; determined

тәгаҗҗеп astonishment; wonder

тәгъбир phrase; expression

тәгъкыйп pursuit; persecution

тәгъкыйп ит- to follow; pursue

тәгъкыйп ител- pass. of тәгъкыйп ит-

тәгълим teaching; educating (n.); education

тәгъриф description

тәгъриф ит- to describe

тәкрар repetition; again

тәкрар ит- to repeat

тәкъдир fate; destiny; event

тәкъдирдә loc. of тәкъдир; in the event that

тәкълит imitation; sham

тәкълитче who or which imitates, imitator

тәкәббер proud; haughty

тәмам completion; end; complete; completely; ended, finished

тәмам ит- to complete; finish

тәмуг hell

тәмуглык dweller of hell

тәмәке tobacco

тән the body; flesh

тәнкыйть criticism

тәнкыйть ит- to criticize

тәнкыйть ител- pass. of тәнкыйть ит-

тәрбия education; training

тәрбия ит- to educate; train

тәрбия ител- pass. of тәрбия ит-

тәрбиялә- to educate; train

тәрбияләү verbal noun of тәрбиялә-; training, the process of educating

тәрбияләүче educator; educational

тәртип order; plan; arrangement

тәртип кыл- to arrange; plan; regulate

тәртипсез without arrangement; in desultory manner

тәртә shaft

тәрәзә window

тәрәзә төбе window sill

тәрәккый progress, development

тәсдыйк affirmation; ratification

тәсдыйк ит- to affirm; ratify

тәти toy; nice; pretty (colloquial)

тәти кәгазь good paper suitable for painting or drawing

тәтәй pretty; pretty girl

тәфсыйль detail; detailed explanation

тәхкыйрь contemptuous or disgraceful treatment

тәхкыйрь ит- to despise; insult

тәхсыйле кәмаләт study; education (Pers. gen. construction)

тәхсыйль acquisition; study; education

тәэкид confirmation; repetition (of an order, etc.)

тәэкид ит- to confirm; repeat (an order, etc.)

тәэмин ит- to assure; supply; provide for

тәэмин ител- pass. of тәэмин ит-

тәэсир influence; effect

тәэсирлә- to influence; affect

тәүлек day; 24 hours

тәҗрибә experience; experiment

тәҗрибәле with experience; experienced

тәҗрибәсез without experience; inexperienced

тәңкә 1. fish scale

тәңкә 2. coin; ready money, cash

тәңкәле scaly; laminated

тәңре God

төбенә under; (to) below; see төп

төбеннән from below; from under; see төп

төбән өй lower floor, ground floor

төзеклек order; arrangement; prosperity; good condition

төзелеш arrangement; structure; system

төзлә- to direct

төзә- to point; take aim

төзәт- caus. of төзә-; to adjust; repair

төзүче compiler

төкерек spittle; saliva

төлке fox

төн night

төнлә at night (adv.)

төп space below; bottom; basis; foot of a hill; basic; under; below (postp. mostly with possessive suffixes)

төр type; sort

төр- to wrap; muffle

төркем section; group

төрле various; different; of the sort; kind

төрт- to prod; stoke; goad

тѳс color; expression; character; complexion; aspect

тѳсен ал- to assume an air or expression

тѳсле with an expression; resembling; like; as though

тѳсле иттер- to put on an air; pretend

тѳтен smoke

тѳче lifeless; lifelessness; tasteless

тѳш dream

тѳш- to fall; alight; go down; climb down; flow down; descend

тѳшен- to understand

тѳшер- to drop; lower; draw

тѳшерел- to be painted, to be drawn: чәчәк тѳшерелгән кәгазь paper on which flowers had been painted; paper with a floral design

тѳшерлек ит- to make or let fall

тѳшерт- caus. of тѳшер-

тѳшмәслек adj. in -лек from negative participle in -мас (-мәс) from тѳш-

тѳшәрлек falling; about to fall (adj.)

тѳшү verbal noun of тѳш-; falling; fall

тѳя- to pile up; load

түбә roof; terrace

түбән low; lower; below

түбәндәгечә as follows; as below

түбәнрәк somewhat low; lower

түгел not

түгеллек lack; absence

түз- to suffer; endure

түк- to pour

түлә- to pay

түләү verbal noun of түлә-

түмгәк mound; hill

түр side in a room opposite the door; place of honor

-У-

убырут thistle (bot.)

уралан- to wail; lament

углы see ул 1.: ул with possess. suff.

угры thief

угрында concerning; for the sake of (always with a possessive suffix)

угырла- to steal

уен play; game; amusement

уен ит- to play; become amused

уенчык toy; game

уз- to pass; pass by; overtake

уй thought; opinion

уйла- to think; ponder; surmise

уйлаганлык noun in -лык from participle in -ган of уйла-; thinking; consideration

уйлан- pass. of уйла-

уйлап бил- to infer; conclude

уйлаш- to consider; consult someone's opinion

уйна- to play; amuse oneself; romp

уйнат- caus. of уйна-

уйнау verbal noun of уйна-

ук 1. arrow

ук 2. see үк

ука lace

уку verbal noun of укы-; reading; study

укучы reader; student

укы- to read; study

укымак verbal noun of укы-

укымышлы educated; learned; intellectual

укыт- to teach

укыттыр- caus. of укыт-

укытучы who teaches; teacher

укытыл- pass of укыт-

ул 1. son

ул 2. he; she; it; that; those

ула- to howl

ул-бу some; something; this and that

улның улы grandson

ун ten

унбер eleven

унбиш fifteen

университет university

унике twelve

унөч thirteen

уңышлык yield; success

ура- to muffle; wind

урак sickle

урак вакыты harvest time

урам street

урла- to steal

урлап ger. of урла-; stealthily

урман forest

урнаш- to be located; be established

урта middle

урта мәктәп middle school; high school

урталай in half; in two

уртанчы middle (adj.)

уртарак mediocre; dull-witted

уртачарак middling; mediocre

урын place; locality; opportunity

урынына in place of; instead of

урынлы fitting; appropriate; with the conditional tense, conveys probability

урынсыз inappropriate; irrelevant

усал evil; wicked

ут fire

утыз thirty

утын wood; firewood

утыр- to sit; sit down

утырт- caus. of утыр-; to seat; to put

уф interj. expressing annoyance, boredom

уян- to become awake

уят- to awake

уңай convenient; suitable; positive

уңган agile; gifted

уңышлык yield; success

уһ interj. oh! ah!

-Ф-

фабрика factory

файда use; advantage; profit

файдалан- to use; take advantage; profit by

файдасыз useless; in vain; unprofitable

фантастик fantastic

фатир living quarters; lodging; dwelling; apartment (R.)

фахиш immoral

фахишә harlot

фахшиятсез immaculate; virtuous

февраль February

феодализм feudalism

фикер thought; opinion

фикер йөрт- to think; ponder; consider

фикерле thinking; with a mentality

фикерләр йөрт- see фикер йөрт-

филвакыйгъ in fact; really

фольклор folklore

форма form

французча the French language; in French

фронт front (i. e., battle line)

фәкать only; exclusively

фәкыйрь poor; lacking

фәкыйрьлек poverty; lack

фәвакиһел җөласә фил әдәбият fawākih al-julāsa fi-l-adabiyat fruits of the literary assembly (Ar.)

фәлсәфә philosophy

фәлән some; a certain; such and such; so and so; and so forth; anything

фәләнчә in some manner; to a certain degree; so-and-so much

фән science

фәнни scholarly; scientific

Фәрихә pr. n.

фәс fez

фәхер pride; glory

фәхерле proud; glorious

фөрьяд wail; cry

фөрьяд ит- to wail; cry

-X-

хазир present; now

хазирун (Ar. pl.) those present

хайван animal

хайванлык ит- to act in a disgraceful (lit. beastly) manner

хак 1. right (n.)

хак 2. due; cost; price

хаким ruling; governor; ruler

хаклы 1. possessing the right; eligible

хаклы 2. having a price; priced; expensive

хакыйкать truth

хакында on the account of; with regard to; concerning

халәт condition; situation; state; circumstances

халәте рухия psychological state or condition (Pers. gen. construction)

халык people

халык авыз иҗаты folklore

халык иҗаты folk art

халык шагыйре folk poet

хами who protects; protector

хамисез unprotected; without a protector

ханым lady

характер character

характеристика characteristic; characteristic feature

хасил yield; produce; result

хасил бул- to be produced; result

хасса characteristic; quality

хат line; letter; writing

хатын woman; lady; wife

хатынлык married status; status of a wife; marriage

хатынлыкка ал- to take to wife

хатынлыкка сора- to ask a girl in marriage

хафа worry; grief; anxiety

хафалан- to become worried; grieve

хаҗ pilgrimage to Mecca

хаҗи one who has made the pilgrimage to Mecca, Hadji

хезмәт service; work; duty

хезмәт ит- to serve; work

хезмәт итмәк verbal noun of хезмәт ит-

хезмәт итүче performing work; serving; employee

хезмәт иясе see хезмәт итүче

хезмәтче worker; employee; servant

хикәят story; tale

хилаф contrary; opposite

химая protection

химая ит- to protect

химая итмәкче protection; protector

хис perception; feeling; sentiment

хис ит- to feel; perceive

хисабы юк see хисапсыз

хисап calculation; count; account

хисап ит- to calculate; count; reckon; consider

хисап ител- pass. of хисап ит-

хисапсыз countless; excessively; endlessly

хисапчы accountant

хиссият feelings; sentiments

хиссияте миллия national feelings; national sentiments (Pers. gen. construction)

Ходай God

Ходайбирде pr. n.

хокук Ar. pl. of хак, rights; law

хорафат superstition

хосусан especially; particularly

художество art (R.)

художестволы with art; artistic (R.)

художник artist; painter (R.)

художниклык artistry (R.)

хурлан- to be ashamed; embarrassed; be offended

хурлык shame; disgrace

хурыльгайн houri, apple of one's eye; beloved

хуш pleasing; pleasant

хуҗа possessor; master; owner

хуҗалык household; economy

хыял reflection; dream

хыялдан кичер- to reflect; imagine

хыяллан- to dream; imagine

хәбәр news; information

хәбәр бир- to inform; announce

хәвеф fear; danger

хәер incidentally; however

хәерле fortunate; good

хәерле булсын let's hope for the best! good luck!

хәерле кулдан handily; at an opportune moment

хәзер present; now

хәзер генә very recently; presently

хәзерге at present; present (adj.)

хәзергә until now; meanwhile; for the present

хәзерлә- to make ready; prepare

хәзерлән- to prepare oneself for (with dat.)

хәзерләнү verbal noun of хәзерлән- ; preparation

хәзинә treasury; treasure

хәзрәт excellency (title)

хәйлә trick; wile; stratagem

хәкарәт insult; contempt

хәл condition; situation; circumstance; mood

хәл җый- to take a rest; recuperate

хәллән- to become cured; regain strength

хәлсез weak; exhausted

хәлсезлән- to become weak; exhausted

хәлфә (elder) student in a medrese; tutor

хәнҗәр dagger

хәрабә wreck; ruin

хәрәкәт movement; setting out; act; behavior; activity

хәрәкәтлән- to move; set out; act

хәрәкәтсез without movement; in a passive manner

хәсрәт regret; longing

хәтта even; to the extent that

хәтәр danger

хәят life

хәятсызлык lifelessness; miserableness

хөкем judgment; decree; authority

хөкем ит- to judge; decree; decide

хөкем итүче who judges, decrees, decides; judge

хөкүмәт government

хөр free

хөрмәт respect

хөрмәтле worthy of respect; venerable

хөррият freedom

Хөсни pr. n.

-Ч-

чабала- to clasp; slap

чабата bast shoe

чагыл- to be reflected; reverberate

чагылдыр- caus. of чагыл-; to reflect; rebound

чагылдыру verbal noun of чагылдыр- ; reflection; reverberation

чагында while; when; at the time of; see чак

чагыштыр- to compare

чак time; while

чак- to sting

чак-чак hardly; scarcely

чаклы to; up to

чакрым unit of length = 3,500 feet

чакта while; at the time of; see чак

чакыр- to call

чалма turban

чалмала- to wear a turban

чама measure; amount

чамала- to measure; estimate; intend

чамалап кына measured; cautiously

чана sledge

чап- 1. to run; gallop

чап- 2. to cut; chop; slap

чапан robe

чат crossing; crossover

чатла- to become cracked, split

чатлама: чатлама суык severe frost

чатыр tent

чатыр тек- to pitch a tent

чачак fringe; tassel

чачаклы fringed; tasselled

чебен fly (insect)

чеметем pinch (of tea, etc.)

чеметтер- to scratch; tear; rend; to cause pain

чер ит- to conceal

чиген- to draw back; refrain; hesitate

чиерт- to mutter; grumble

чик line; end; border; limit; edge

чикле limited; edged (adj.)

чикмән a kind of short overcoat with wide sleeves

чиксез endless; endlessly

чират turn; duty

чирек a quarter (n.)

чирек сәгать a quarter of an hour

чиркән- to flinch; loath

чиркәнү verbal noun of чиркән-

чит edge; strange, foreign

читек a kind of boots without heels

читекче bootmaker

читкәрәк aside; further

читтән from without; from outside

чиш- to untie; unravel

чишен- to take off (coat or boots)

член member (R.)

чокыр hollow; ravine; cup

чокырайт- to hollow

чолга- to wind round; envelop

чор period; time

чорна- to wind; wrap

чуал- to become tangled, confused

чуен crude iron; cast iron

чум- to plunge; dive

чумыр- caus. of чум-; to submerge; immerse

чыга алмаслык futile; inescapable

чыгар- to take out; set free; bring forth; raise; produce; publish, issue

чыгару verbal noun of чыгар-

чыгарыл- pass. of чыгар-

чыгарылу verbal noun of чыгарыл-

чыгу verbal noun of чык-

чыгып кит- to go out; issue

чыгыш verbal noun of чык-; exit; appearance; origin; appearance on the stage

чыда- to be patient; endure

чыдарлык endurable; endurably

чыдарлык хәле a being able to endure; patience

чык- to go out; come out; turn out to be; go up; emerge; occur; aspect verb describing a completed action

чыкканлык participle of чык- +-лык, going out; emerging

чын real; existing; true; truly

чын күңел илә sincerely; from one's heart

чын күңелдән see чын күңел илә

чынаяк tea cup

чынаяк асты saucer

чынбарлык reality

чынла- to give serious thought to; decide

чынлап seriously; in reality; genuinely

чыннан да in fact; really

чын-чыннан really; truly

чыра splinter; chip

чырай face; appearance; expression

чырай сыт- to frown

чәй tea

чәйнек tea kettle (R.)

чәнч- to pierce; sting

чәнчеп-чәнчеп piercing; stinging (continually)

чәч hair

чәчәк flower

чәчәк ат- to bloom

чөй- to toss; throw upwards; hurl up

чөнки because

чүк- to kneel

чүмеч- scoop; ladle

чүп litter; refuse

чүплә- to pluck; gather up; select

чүпрәк rag

-Ш-

шагыйрь poet

шайтан satan; devil

шаккат- to become amazed, astonished

шактый considerable; somewhat; rather

шап-шоп onom. imitating the sound of clapping

шапылдат- to clap; applaud

шарт condition; agreement

шартаяк club; stick

шарт ит- to make a cracking sound; crack

шатлан- to rejoice at (with abl.)

шатлану verbal noun of шатлан-

шатлык joy; rejoicing

шатлыклы with joy; glad

шаула- to make noise; hum

шау-шу noise; shouting; bustle

шаяр- to jest; romp

шаять perhaps; probably

шигырь poem

шикел shape; manner; form

шикелле as; similar to; in the manner of

шикәр sugar

шимбә Saturday

шифа healing; restoration to health

шифа тап- to be healed; be restored to health

шиң- to wither; sag

шом evil omen; misfortune, bad destiny

шомлы inauspicious; gloomy

шпион spy

штан see штаны

штаны trousers (R.)

шул that; that one

шул көенчә thus; in that manner; so; according to this

шул көнне on that day; the other day

шул мин теләгән юл илә on purpose; resolutely; lit. the way I wanted

шулай рәвешчә thus; in that manner; so

шулай such; thus

шулай итеп thus; then

шулай ук likewise; alike

шулар those

шулкадәр so much; up to that degree (adv.)

шунда there

шундагы there (adj.); of that place

шундый such; so; thus

шуннан abl. of шул

шунсы that one there; this one

шунсыз without that; unless; or else; otherwise

шуны acc. of шул

шуның gen. of шул

шуның белән бергә also; moreover; at the same time

шуның өчен therefore

шура council

шураи өммет religious community council (Pers. gen. construction)

шушы this

шуңа күрә therefore

шуңар dat. of шул

шуңар күрә see шуңа күрә

шырпы splinter; chip; twigs; matches

шәех sheykh; elder; head of a clan; head of a religious order

Шәех pr. n.

шәкерт follower; partisan; student in a medrese

шәп rapid; rapidly

шәп-шәп very rapid; very rapidly

шәригать Shari'at; the Moslem law

шәфкать concern; compassion

шәфкатьле with concern; compassionate

шәфкатьсез without concern; without compassion

шәхес person; personality

шәхси personal; private

шәһәр, -һре city; town

шәһәр кешеселек characteristic or quality of a city or town dweller

шәһәре Болгар the city of Bolgar (Pers. gen. construction)

шәһәрлек characteristic or quality of a city or town (n.)

шөйлә rather; thus

шөкер gratitude; thanks; thankfulness; praise

шөкер ит- to thank

шөкер кыл- see шөкер ит-

шүре spool; reel for thread

шүредәй resembling a reel; meagre; thin

-Ы-

ыру descendants

ырым exorcism

ырҗайт- to bare one's teeth

ысул way; method; system

ычкын- to become untied; become freed

ычкындыр- to untie; free

ышан- to believe (with dat.)

ышандыр- to cause to believe

ышанмау verbal noun from ышанма-, negative form of ышан- ; disbelief

ышану verbal noun of ышан-

ышанычлы authentic; reliable; true

ышк- to rub; grind

-Э-

эзлә- to look for; seek

эзләү verbal noun of эзлә-

эзләүче looking for; one who seeks; seeker

экспедиция expedition

элек before; first

элек дәфга for the first time; first

элекки former; first

элемент element

эләк- to get into; undergo

эләктер- to grasp; experience

эне younger brother

энҗе pearl

эпизод episode

эпик epic

эре huge; important; proud

эре генә атла- to walk with long steps; to stride

эр- to melt

эрт- caus. of эр-

эт dog

этнография ethnography

эч interior; stomach

эч- to drink

эч пош- to become bored; become melancholic

эч пошарлык boredom; melancholy

эчендә in; within; among (postp.); see эч

эчендәге inner; inside; among (adj.); see эч

эченнән from within; sincerely; see эч

эчер- to give to drink; water (animals)

эчкә in; into; among; see эч

эчкә баткан hollow; sunken (eyes)

эчкә батып кергән see эчкә баткан

эчтәлек contents; meaning

эчтәлекле with contents; meaningful

эчәк intestine; bowel

эчәк-фәлән tripe

эчү verbal noun of эч- ; drink; beverage; drinking

эш work; occupation; action; matter

эш ит- to busy oneself with; act

эш кара- to supervise work; be occupied with

эшлекле enterprising; energetic

эшлә- to do, work, make

эшлән- to be worked; to be manufactured; be made; be produced; pass. of эшлә-

эшләпә hat (R.)

эшсез unemployed; without work

эшче worker

эшчәнлек diligence; activity; application

-Ю-

ю- to wash; rinse

юашлан- to become quiet; subside

югал- to be lost; disappear

югалт- to lose

югалтыр- caus. of югалт-

югары up; above; high; highly

югары уку йорты university

югарыдан from above

югарылык height

югыйсә unless; otherwise

юдыр- caus. of ю-

юк non-existent; absent; there is not; no

юка thin

юкка in vain; for no purpose; see юк

юклык lack; non-existence

юкә lime (bot.)

юл road; way; path; line (in a book)

юлбашчы leader; chief

юлга чык- to set out; start off on a journey

юлдашлык ит- to accompany; attend

юллы-юллы in lines; striped

юлчы journeyman

юмарт generous; generously

юра- to explain; consider

юри intentionally; deliberately

-Я-

я 1. interj. ah! then! indeed!

я 2. or

ябыл- pass. of яп-

ябыш- to stick to; cling

ябыштыр- to stick on; attach

явыз stern; ferocious; evil

ягына to; in the direction of; see як

ягыннан from; away from; from the point of view of; see як

ягъни that is to say; i. e.

ядкарь souvenir; reminder

яз spring

яз- to write

язма written; writing

язмыш fate

язу verbal noun of яз-; writing

язучы writer

язучылык writer's profession; authorship

языл- pass. of яз-

як side; part; point of view; aspect; see ягына, ягыннан

як- to heat

яки or

яки дә or else

яки...яки either . . . or

якла- to protect; defend

яклан- pass. of якла- ; to defend oneself; insist

яклау verbal noun of якла-

яклаучы protector; defender

якты light; bright; shining; clear; lucid; cheerful

яктылык light

яктырт- to light; to cast light on a problem

яктырту verbal noun of яктырт-

якын near; relatives; relation

якынлаш- to go near, to approach

якшәмбе Sunday

якшәмбе көнге Sunday's; of Sunday (adj.)

ял rest

ял ит- to rest; take a rest

яла- to lick

ялагайлык hypocrisy; insincerity

яланаяк barefoot (adv.)

ялангач naked; bare

ялган lie; falsehood

ялгаш trough

ялгыз alone; only

ялла- to hire; engage

яллан- pass. of ялла-

ялтыра- to glitter; shine; excel oneself

ялтырат- caus. of ялтыра-

яме interj. indeed?; is that so?; all right

ямьсез ugly; unsightly

ян side; flank; see янына, янында, яныннан

ян- to burn (intr.)

яндыр- to burn (trans.)

янтай- to list; to heel

янчык tobacco-pouch

янына to; up to; see ян

янында by the side of; at; see ян

янындагы by the side of; which is at (adj.); see ян

яныннан from; away from; see

янә again; further; once more

янәшә by; alongside; neighboring; adjacent

яп- to close; shut; lock

Япония Japan

яр- to cut; cleave

яра wound; bruise

яра- to fit; be of use; be suitable

Ярабби interj. My God!

ярар fitting; suitable; well

ярат- 1. to create

ярат- 2. to love; like; venerate; approve of

яратучылык love; liking

яратыл- pass. of ярат- 1.

ярау verbal noun of яра-

яраш- to agree on (with dat.)

ярдыр- caus. of яр-

ярдыру verbal noun of ярдыр-

ярдәм help

ярдәм бир- to help

ярдәмендә by means of; thanks to (lit. through the help of)

ярлы poor; destitute

ярты half

яру verbal noun of яр-

ярык cracked; crack; cleft

ярыл- pass. of яр-

ярәш- to agree; settle marriage

ярәшел- pass. of ярәш-

ярәшелү verbal noun of ярәшел-; betrothal

яса- to make; pour out tea

ясал- pass. of яса-

ясалганлык noun in -лык from participle in -ган of ясал-; a having been made

ясалма artificial

ясалмалык artificiality

ясат- caus. of яса-

ясау verbal noun of яса-

ят- to lie, to lie down

ятарлык noun in -лык from ятар, participle of ят-

ятим orphan

ятим кал- to be left an orphan

ятмак verbal noun of ят-

яту verbal noun of ят-

яу (явым, явы, etc.) war

яу- to fall (of rain, etc.)

яулык scarf; kerchief

яучы matchmaker

яфрак leaf

яфракка бөрелән- to sprout; put forth leaves

яхшы kind; good; well

яхшыга for the better; the better

яхшылык favor; goodness

яшел green

яшен lightning

яшер- to hide; conceal

яшь 1. young; green; youth; year (of age)

яшь 2. tear

яшьлек youth; years (of age)

яшә- to live

яшәү verbal noun of яш-

яшәүче living; inhabitant

ящик box; drawer; bin (R.)

яңа new; recently

яңа гына at this moment; just now

яңадан again; anew; see яңа

яңак cheek

яңалык novelty

яңарт- to make new; make anew

яңача in a new manner; anew

яңачарак somewhat new; in a somewhat new manner

яңгыр rain

яңгыр яу- to rain

яңгыра- to ring; sound

-Ә-

ә yet; but; however

әби grandmother; old woman

әверел- to be turned into; become

әверелү verbal noun of әверел-

әгәр if; whether

әдәби literary

әдәбият literature

әзер ready

әз-мәз a little bit; a very small amount

әзрәк less; somewhat

әйбер thing; object; article

әйберләр pl. of әйбер; luggage; wares

әйбәт good; well

әйдә interj. come! be off!

әйдә- to drive; rush

әйе interj. yes!

әйлән- to rotate; turn around; go around; turn into

әйләндер- caus. of әйлән-

әйләндергәлә- to turn (frequently

әйләндергәләп кара- to look about

әйт- to say

әйтел- pass. of әйт-

әйтем saying (n.)

әйтерлек it may be said that

әйттер- caus. of әйт-

әкият fable; folk story

әкиятче story-teller

әкрен slow; slowly

әкъраба Ar. pl. of qarīb; relatives

әлбәттә certainly; decidedly

әле yet; still; now

әле булса as yet; until now

әле генә just now; barely

әлеге the aforementioned (n., adj.)

әлегә meanwhile; until now

әлкыйсса in brief

әллә perhaps; some; ever

әллә кайдан from somewhere

әллә кайчан long before

әллә кайчаннан бирлә for a long time; since long before

әллә ни something; anything

әллә ниләр pl. of әллә ни

әллә нинди some; any

әллә ничек somehow; anyhow

әллә ничә some; a considerable amount

әллә...әллә either . . . or

әлхасил in brief

әлхәмделилла interj. thank God!

әмер, -мре order; decree

әмер ит- to order; decree

әмма but; yet

әмре һәмаюн empirial decree (Pers. gen. construction)

әнваг Ar. pl. of naw'; sorts; kinds; various; different

әни mamma; mother

әнкәй mother

әнә over there; there

әнә шул that; that one

әрдәнә pile of logs

әрдәнә -әрдәнә piles of logs

әрле-бирле to and fro; back and forth

әрәм in vain; lost

әрҗә box; basket

әсас basis; essence

әсассыз baseless; unfounded

әссәламегаләйкем esselāmüaleyküm: Peace be upon you (the formal greeting of Moslems to each other)

әсәр sign; mark; work (of art, etc.)

әти father

әтраф Ar. pl. of taraf; sides; surroundings

әтрафтагы around; near (adj.)

әтрафында around; near; see әтраф

әфрад Ar. pl. of fard; persons

әфсүн spell; incantation

әфәнде effendi; used after a name as 'mister'; sir

әхвал Ar. pl. of hāl, conditions; situation; state

әхлак Ar. pl. of hulq, moral qualities; character

әчет- to brew; ferment

әчетү verbal noun of әчет-

әүвәл before; first

әүвәл Коръан in the text: the first reading of the Koran in a medrese, i.e., an early reading lesson

әүвәлүк at first; first

әүвәлге first

әүвәлдә before; at first

әүлия saint; saintly person

әңгәмә conversation; discussion; discourse

әһәмият importance

әһәмият бир- to attach importance to; pay attention to

әһәмиятле important

-Ө-

өз- to tear off; break off

өзек fragment; shred; in fragments; in shreds

өй house; dwelling; domestic

өй- to pile up; stack

өйдер- caus. of өй-

өйдәге being in the house or dwelling; at home (adj.); domestic; pertaining to the house

өйдәш lodger; tenant; roommate

өйлән- to marry; be married

өйләнү verbal noun of өйлән-

өйрән- to learn; study

өйрәнел- pass. of өйрән-

өйрәнү verbal noun of өйрән-; learning; study

өйрәт- to teach; train; tame

өйрәттер- caus. of өйрәт-

өйрәтү verbal noun of өйрәт-; teaching; training; taming

өлге pattern; pane

өлгеле pattern; pane (adj.)

өмет hope; expectation

өмет ит- to hope; expect

өметле hopeful; that gives hope

өмет өз- to lose hope

өметсез without hope; hopeless

өммәт community or people of the same religion

өн voice

өр- 1. to blow; fan

өр- 2. to bark

өр-яңа brand-new

өрдер- caus. of өр- 1.

өрк- to become frightened; be startled

өс see өст

өскә up; to the surface

өст upper part; surface; top; see өстендә, өстенә

өстен up, upwards

өстен чыгу verbal noun of өстен чык-

өстен чык- to win; come out a winner; be superior

өстендә on; over; see өст

өстендәге on; over (adj.); see өст

өстенлек advantage; superiority

өстенә onto; over; see өст

өстенә ки- to put on clothing

өстә above; over

өстә- to add; increase

өстә тот- to regard highly; esteem

өстәл table (R. стол)

өстән from above; off

өстән генә superficial; incidental; superficially; incidentally

өстән кара- to look at in a cursory manner; neglect

өч three

өчен for; for the sake of; because of; in order to (postp.)

өченче third

өш- to become frozen; freeze

-Ү-

үгетлә- to admonish, remonstrate, advise

үз self

үз-үзенә to himself; to herself; to themselves

үзара mutual; among themselves

үзгә other; different

үзгәр- to become changed; change

үзгәрт- to change; make changes

үзе oneself; himself; herself; itself; see үз

үзен тот- to behave; conduct oneself; see үз

үзенчә in one's (his, her) mind, opinion; in one's own way

үзенчәлек feature; characteristic

үзен-үзе oneself; himself; herself; itself

үзлегеннән by oneself; spontaneously

үзләштер- to master; appropriate

үзләштерү verbal noun of үзләштер-

үзәк marrow; core

үк (particle) very, exactly

үл- to die

үлек corpse

үлем death

үлчә- to take measure; weigh

үлчәү verbal noun of үлчә- ; measuring; weighing

үп- to kiss

үпкә vexation; grudge

үр mound; hill

үрле hilly; uneven

үрле-кырлы сикер- to bounce; hop

үрнәк specimen; sample

үс- to grow

үсеш growth; vegetation

үстер- to grow; raise; increase

үстерү verbal noun of үстер-

үсү verbal noun of үс-

үт- to pass; go through; cut through; traverse

үтен- to ask; request

үтенү verbal noun of үтен-; request

үтер- to kill

үткен sharp; vivid; resourceful; lively

үткән past; previous

үткәр- caus. of үт-; to spend (time)

үтмәс obtuse; blunt

үчеклә- to tease; annoy

-Җ-

җавап answer

җавап бир- to answer

җаглилаганлык artificiality; condition of being artificial

җайла- to adjust; take care

җайлап ger. of җайла-; carefully; without haste

җамал beauty

җами mosque

җан life; soul

җан иясе living creature; alive

Җанбай pr. n.

җанлы alive; lively

җансыз lifeless; dead

җансызлык lifelessness; dead

Җантимер pr. n.

җеп fiber; thread

җеп-җиңел feather-light; very easy

җибәр- to send; drive away; throw; direct; aspect verb indicating a sudden or unexpected action

җик- to harness

җиде seven

җиденче seventh

җил wind; breeze

җиләк berry

җимер- to ruin; destroy; demolish

җимерел- pass. of җимер-

җимерелү verbal noun of җимерел- ; ruin; destruction

җир place; ground; earth; distance

җиренә кил- to occur; come about

җирлек ground; basis

җисем body; substance

җисемлән- to become personified; personify

җит- to reach; suffice; be suitable

җитеш- to be on time; come about; succeed

җитешсезлек deficiency; lack

җитештерүчәнлек productivity

җитмәсә besides; moreover; in addition

җитәк rein

җитәклә- to conduct; lead a horse by the rein

җитәкчелек instruction; direction

җитәкчелек ит- to instruct; direct

җитәр interj. enough!

җитәрлек ample; enough

җитү verbal noun of җит-

җиң sleeve

җиң- to conquer; win; overcome

җиңгә daughter-in-law

җиңгәче a man who uses his daughter-in-law as his concubine

җиңел light; easy

җиңеләйтер- to cause to be easy; lighten; alleviate

җиңү verbal noun of җиң-

җиһаз utensils; equipment

җиһан world

җомга Friday

җыел- to gather (intr.)

җыелыш meeting; gathering; assembly

җыен- to set about; gather

җыентык collection; anthology; total

җыену verbal noun of җыен-

җыер- to wrinkle; furrow; frown

җыештыр- to put in order; tidy up

җый- to make tidy; gather; hold; contain

җыйна- see җый-

җыйнал- pass. of җыйна-

җылы warm; warmth

җылын- to get warm

җылыт- to heat; warm

җыр singing; song

җырла- to sing

җырлан- pass. of җырла-

җырлау verbal noun of җырла-

җырчы singer

җәбер tyranny; injustice; injury

җәел wrong; oppression

җәел- to be spread out; develop

җәза punishment

җәзага тарт- see җәзала-

җәзала- to punish

җәй summer

җәй- to spread; scatter (trans.)

җәйге summer (adj.), summerly

җәллад executioner; merciless

җәмгыять society; community

Җәмигыль әзһәр Jāmi' al-Azhar; the Azhar Mosque at Cairo (Ar.)

җәмәгать group; community; congregation; society; public

җәмәгатьчелек public; public opinion

Җәмилә pr. n.

җәнлек animal

җәфа torment; ill-treatment

җәя bracket; bow; arch

җәүһәр substance; jewel; diamond

җәһәннәм hell; inferno

җөббә robe with full sleeves and long skirts.

җөмлә total; sentence; phrase

җөрьәт boldness; daring

җөрьәт ит- to dare

җүләр mad; insane

җүләрлән- to become mad; insane

-һ-

һава air; weather

һавалар see һава

һай interj. hey! alas!

һаман yet; still; ever; continually

һ.б. abbrev. for һәм башка(лар) and other(s); etc.

һи interj. ha! ah!

һинд India; Hindu

һич no (adj.); not at all (adv.)

һәдия gift

һәйбәт nice; good

һәм and; too

һәм...һәм both . . . and

һәммә all; every one

һәр each; any

hәр эш **any work; everything**

hәрбер **each one; any**

hәрвакыт **at any time; never (in negative constructions); all the time; ever**

hәрвакытта **see** hәрвакыт

hәркайчан **at any time; all the time; always**

hәркөнне **any day; each day**

hәрнәрсә **anything; everything**

hәртөрле **any; each kind**

hөнәр **skill; dexterity; ability**

hөҗүм **attack; onslaught**